

ГЕННАДІЙ КАЗАКЕВИЧ

КЕЛЬТИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНА,
МОВНА
ТА КУЛЬТУРНА
СПАДЩИНА

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Геннадій Казакевич

КЕЛЬТИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ:
АРХЕОЛОГІЧНА, МОВНА
ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Київ 2010

ББК 63.3 (4УКР)

К 12

Казакевич, Г. М.

К 12 Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина / Г. Казакевич. - К.: Видавець Сергій Наливайко, 2010. - 304 с.

ISBN 978-966-2378-03-0

Рецензенти:

д.і.н., проф. Борисенко В.К.

д.і.н., проф. Терпиловський Р. В.

У книзі на основі комплексного використання писемних, археологічних і лінгвістичних джерел висвітлюються сторінки історії України, пов'язані з давніми та сучасними кельтськими народами. Особливу увагу приділено проблемі перебування давніх кельтів на землях, що нині входять до складу України, а також визначенні їхнього впливу на культуру місцевих народів і культур. У книжці розглянуто й історичні контакти населення України та кельтських народів Західної Європи за доби середньовіччя та модерної доби.

Для істориків, археологів, студентів, викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться історичним минулим України та історією кельтських народів.

Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 26 листопада 2009 р.).

Видання здійснене в рамках
Національного гуманітарного проекту
“Україна: у вимірі тисячоліть”
(www.ukrainoznavstvo.info)

© Геннадій Казакевич, текст
© Сергій Наливайко, верстка, художнє оформлення

Зміст

ВІД АВТОРА.....5

Розділ I.

КЕЛЬТИ: МІЖ НАУКОЮ Й ІДЕОЛОГІЄЮ

Давні кельти в історичних джерелах.....	9
Сучасні кельтські народи.....	25
«Уявні кельти» в європейській політиці.....	31
Романтичний образ кельтів.....	39

Розділ II.

НАРОДИ ВЕЛИКОЇ СКІФІЇ Й ЗАРОДЖЕННЯ КЕЛЬТСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Кіммеро-фракійські вершники гальштатської культури.....	48
«Звіриний стиль» степової Скіфії й кельтське мистецтво.....	56
Іранські мотиви в легендах про короля Артура.....	62
Милоградська культура, неври й перші кельти на землях України.....	72

Розділ III.

КЕЛЬТСЬКА МОЗАІКА ДАВНЬОЇ ЄВРОПИ: НАРОДИ ТА КУЛЬТУРИ

Латенська культура: нарис кельтської археології.....	78
Кельти за межами «кельтського світу».....	92
Вожді, друїди, «люди мистецтва»: влада й суспільство у давніх кельтів.....	105
Релігійно-міфологічні уявлення та духовна культура.....	116

*Розділ IV.***СХІДНИЙ КОРДОН КЕЛЬТСЬКОГО СВІТУ
АБО ДЕ ШУКАТИ «НАШИХ» КЕЛЬТІВ**

Латенська культура Закарпаття.....	134
Бритолаги й галати у Північному Причорномор'ї.....	143
Кельтські найманці на Боспорі.....	155
Бастарни й «кельтська вуаль» Правобережної України.....	167

*Розділ V.***СПАДЩИНА ДАВНІХ КЕЛЬТІВ**

Мовні сліди кельтів на карті України.....	183
Кельтські запозичення в українському словнику.....	191
Високі технології залізної доби.....	197
«Кельтське бароко» з українських музеїв.....	205
Далекий родич гундеструпського казана.....	218

*Розділ VI.***ВІД ТЕМНИХ ВІКІВ ДО ЕПОХИ МОДЕРНИХ НАЦІЙ**

Довге відлуння «кельтського ренесансу».....	230
«Кельтська теорія» походження Київської Русі.....	239
Київські спонсори ірландських монастирів.....	247
На перехрестях нової історії.....	264

ПІСЛЯМОВА.....284

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....290

Від автора

Давня історія ледь не кожної сучасної країни постає як нескінченний ланцюг народів і культур, що розквітали й згасали на її території. Поява нових прибульців далеко не завжди відбувалася безболісно для місцевого населення, проте з висоти тисячоліть здебільшого помітний позитив: технологічні новації, мистецькі здобутки, елементи духовної культури, переходячи від однієї країни до іншої, збагачували їх рівною мірою. Історія не знає жодного більш-менш виразного культурного явища, яке б сформувалося, не зазнавши певного зовнішнього впливу. Якби не зв'язки Європи з Близьким Сходом, не було б грецької писемності, не написали б свої твори Платон та Есхіл, якби не культурний вплив Греції – не було б Давнього Риму, а якби германські варвари не зруйнували Римської імперії, не було б Середньовіччя з його лицарями й трубадурами, не було б і культури Відродження з його реакцією на середньовічний церковний універсалізм. Так само й Україна, як і кожна інша країна світу, має власний перелік давніх народів, що тією чи іншою мірою збагатили її культуру. Втім, не усі вони досліджені однаковою мірою.

Ми звикли сприймати кельтів як щось зовсім далеке від нашої історії, притаманне радше західним країнам, як-от Велика Британія або Франція. Це, однак, не зовсім вірно, адже у давні часи кельти поширилися далеко на схід Європи, сягаючи, зокрема, земель сучасної Словаччини, Польщі, Угорщини, Румунії. Вони залишили чимало слідів в матеріальній культурі, географічних назвах, культурних реаліях. Понад десять років тому я зацікавився питанням: а чи залишили кельти частку своєї культурної спадщини українським землям? Тогочасні публікації, здавалося б, давали ствердну відповідь на це питання. На землях України були виявлені численні пам'ятки латенської культури, як і кельтські топоніми, натомість у культурі кельтів Центральної Європи відчувалися східноєвропейські впливи. Писемні джерела містять уривчасті згадування про перебування якихось кельтських груп у Північному Причорномор'ї, а також про зв'язки земель України з кельтськими країнами за доби Середньовіччя.

Втім, дослідники, які намагалися інтерпретувати цей строкакий джерельний матеріал, мали настільки різні погляди, що про жодну загальноприйнятну реконструкцію кельтського епізоду в історії Східної Європи годі й казати. До того ж наукова література не уникла прикрих помилок та перекручень, а деякі інтерпретації базувалися на відверто ненадійних даних. Це обумовлювалося здебільшого тим, що для переважної більшості авторів історія та культура кельтів не складали основу їхніх наукових зацікавлень, тож вони часто не враховували специфіку предмету, використовували застарілі дані та підходи й, водночас, деякі важливі явища та процеси лишали поза увагою. Над вивченням кельтів у Східній Європі тяжіли й певні обставини ідеологічного гатунку, зумовлені геополітичними конфліктами ХХ століття. Ситуація ускладнювалася й тим, що археологи та лінгвісти, що досліджували проблему кельтів на території України, послуговувалися переважно власними вузькогалузевими методами. Спробу навести місткі між різними науковими дисциплінами, поєднати їхні дані у зважену й цілісну картину, а також виправити деякі суттєві неточності читач може знайти, звернувшись до цієї книги. Во-

на є своєрідним підсумком наукового доробку автора – статей, книг, доповідей на міжнародних конференціях, оприлюднених у 2005 – 2009 роках, а також матеріалів спецкурсу з історії та культури кельтських народів, викладання якого для студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка було започатковане 2006 року.

Наголосимо на ще одному аспекті цієї книги. На тлі добре дослідженої й широко представленої у навчальній і науково-популярній літературі проблеми місця й ролі у давньоукраїнській історії іраномовних народів (кіммерійців, скіфів, сарматів), а також античних міст Північного Причорномор'я, історична роль у ній кельтів, як і низки інших західноєвропейських народів, майже невідома. Водночас в Україні саме з кельтами пов'язана діяльність найбільшого в Європі металургійного центру доби раннього заліза, знахідки деяких витончених зразків кельтського мистецтва та низка топонімів, що й нині доносять відлуння мови давніх кельтів. Не помічаючи того, ми й досі вживаємо слова, запозичені у кельтів нашими далекими предками, серед них і такі вкорінені в українському лексиконі слова як «сало» й «брага». Маловідомо, що культура іраномовних кочовиків південноукраїнського степу – кіммерійців, скіфів, сармато-алан, істотно впливала на формування власне кельтської культури. А як щодо впливу кельтів на етногенез предків слов'ян, носіїв давніх археологічних культур українського лісостепу? Мало хто знає про зв'язки України з кельтськими країнами Заходу Європи за Середньовіччя та Нового часу. Чи згадає хтось нині про те, що найбільший ірландський монастир середньовічної Європи був заснований коштом київського князя й носив ім'я його дружини? Чи пам'ятають ім'я шотландця, який керував обороною Чигирини від турків і татар? І чи відоме справжнє походження «англійського» засновника Донецька? Хочеться вірити, що поставлені у книзі ці та інші питання зацікавлять не лише науковців, а й усіх тих, кому небайдужа історія та культура України та кельтських народів.

Поява цієї книги була б неможлива без широкій та безкорисливій допомозі багатьох людей. Передовсім автор вдячний своїм

учителям і колегам з історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Я пишаюся тим, що серед моїх наставників був відомий український археолог Віталій Зубар. Глибоко вдячний я і Костянтинові Тищенку, який відкрив для мене світ порівняльного мовознавства й під керівництвом якого я мав змогу вивчати валлійську мову. Значну кількість важливих матеріалів, що були використані при підготовці книги, а також цінні консультації та міркування щодо її змісту й основних положень надали Олег Габелко (Казань), внесок якого я хочу підкреслити особливо, Дмитро Алексинський (Санкт-Петербург), Григорій Бондаренко (Колрейн), Ігор Бруяко (Одеса), Андрій Зелінський (Київ), Петро Лобода (Одеса), Тетяна Михайлова (Москва), Юрій Мосенкіс (Київ), Роксана Скорульська (Київ), Александр Фалілеев (Аберістуїт, Санкт-Петербург), Максим Фомін (Колрейн). Також я висловлюю вдячність керівництву та колективам Національного музею історії України (Київ), Ужгородського державного музею, Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, Львівського музею історії релігій, Одеського музею нумізматики, Меморіального будинку-музею М. В. Лисенка за люб'язно надану допомогу й можливість використати матеріали музейних експозицій при підготовці книги. Певна річ, усі неточності й помилки лежать виключно на сумлінні автора.

Геннадій Казакевич

РОЗДІЛ I

Кельти: між наукою й ідеологією

Давні кельти в історичних джерелах

Слова «кельти» та «кельтський» міцно вкорінені у сучасному лексиконі. Сьогодні кельтами можуть називати давні племена Європи, які за античних часів наводили жах на греків і римлян, а водночас створили непересічну за рівнем свого розвитку матеріальну та духовну культуру. Кельти – це й сучасні мешканці крайнього заходу субконтиненту – ірландці, шотландці, валлійці, бретонці. Вони ж, кельти, є «офіційними» предками англійців та французів, котрі з ентузіазмом придушували народну культуру сучасних кельтських народів ще у XIX столітті. Ми говоримо про кельтське походження вже популярного серед української молоді свята *Хелюїн*, а у столичних (і не тільки) концертних залах публіка охоче відвідує виступи колективів, що виконують «кельтську музику» й «кельтські танці» (хоча з таким самим успіхом «скіфським танцем» можна назвати осетинський сімд). У цих численних кельтських інкарнаціях важко не заблукати, тож для початку спробуємо відповісти на питання: а хто ж такі, власне, кельти?

Перші дані про кельтів або протокельтів можемо почерпнути з археологічних джерел. На рубежі бронзового та залізного віків, а саме у XII – VIII ст. до н. е., на величезних обширах Центральної Європи існувала спільність, що отримала назву культури полів поховальних урн.¹ Її носії ще не знали заліза, але спромоглися створити досить розвинену матеріальну цивілізацію – про це свідчать знахідки витончених бронзових прикрас та предметів озброєння з численних скарбів та поховань цієї культури. Саме від поховального обряду, однією з особливостей якого було влаштування великих ґрунтових кладовищ («полів поховань»), ця культура й отримала свою назву. Населення її провадило переважно осілий спосіб життя, хоча безсумнівний і зв'язок культури полів поховальних урн зі світом індоєвропейських кочових племен Східної Європи IV – II тис. до н. е.

Нині ми достеменно не знаємо, ким були і як називали себе носії цієї культури, але більшість дослідників схильні вважати їх предками багатьох народів індоєвропейської мовної сім'ї – іллірійців, італіків, германців, слов'ян (лужицька культура), кельтів тощо. Колискою власне кельтської цивілізації вважають ту частину ареалу культури полів поховальних урн, яка займала долину Середнього Рейну, Верхнього Дунаю та північно-західні передгір'я Альп. На цих землях, як припускають, вже на початку I тис. до н. е. сформувалася спільна кельтська мова,² від якої збереглося лише декілька найдавніших топонімів. Як довго вона існувала і чи існувала взагалі – сказати важко. Відомо лише, що згодом кельтські мови поділилися на дві великі діалектні групи: *Q*-кельтську (гойдельську) та *P*-кельтську (бриттську). Ключова відмінність між ними полягала у трансформації індоєвропейського звуку *qu* [*kw*], який у гойдельських мовах з часом перетворився на *c* [*k*], а у бриттських на *p* (наприклад, слово «голова» – *ceann* в ірландській і *penn* у валлійській). І хоча нині кельтські

¹ Щодо ролі археологічних культур доби бронзи в етногенезі кельтів див.: Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989. – С. 39 – 60.

² Ellis P. B. The Celtic Empire: the first millennium of Celtic history c. 1000 BC – 51 AD. Durham N. C., 1990. – P. 11.

мови баланують на межі зникнення, все ще живими лишаються ірландська та шотландська, що належать до *Q*-кельтської групи (вона вважається давнішою й більш архаїчною), а також валлійська (кімрська) та бретонська, які, відповідно, репрезентують *P*-кельтську.³

У давнину на Європейському континенті були поширені кельтіберійська мова в Іспанії, лепонтійська у Північній Італії, а також гальська – сукупність діалектів на всіх інших землях, заселених кельтами. Кельтіберійська мова була близькою до гойдельської групи, гальська – до бриттської. Континентальні кельтські мови відомі за ономастичними даними й порівняно нечисленими епіграфічними пам'ятками, створеними з використанням грецького, латинського та лепонтійського алфавітів переважно у II ст. до н. е. – I ст. н. е. Найбільша за обсягом пам'ятка, таблиця з Боторітті кельтіберійською мовою, містить близько 130 слів. У Галлії відомі написи магічного (Ларзак, Шамальєр) та календарного (Коліны) характеру. Діалекти, що були поширені у східній частині кельтського ареалу, швидше за все, споріднені з гальською мовою, хоча за браком надійних свідчень довести це неможливо.⁴

Доля культури полів поховальних урн складалася по-різному у різних регіонах Європи. На півдні та заході вона бл. VIII – VII ст. до н. е. плавно трансформувалася у культуру Гальштат, так званої за величезним стародавнім кладовищем, що виявлене у районі сучасного австрійського Зальцбурга у другій половині XIX ст. Тут з-під землі підняли понад шість тисяч металевих предметів, відмінних від виробів попередньої епохи за формою, орнаментациєю, а головне – матеріалом: гальштатці вміли обробляти залізо.⁵

³ Класифікацію кельтських мов див. у: *MacAulay D. Celtic Languages. Cambridge, 1992. – P. 2 – 8.*

⁴ *Eska J. F., Evans D. E. Continental Celtic // Celtic Languages / Ed. by M. J. Ball. Oxford, 1993. – P. 47; Evans D. E. The Early Celts: The Evidence of Language // The Celtic World / Ed. by M. Green. – L.; N. Y., 1997. – P. 10.*

⁵ *Ross A. Everyday life of the pagan Celts. – London, New York, 1970. – P. 17.*

Бронзовий шолом, прикрашений
золотими пластинами,
сріблом та коралами.
IV ст. до н. е. Азрі, Франція

Творення нової культури, що його приписують кельтам та іллірійцям,⁶ співпало зі змінами у навколишньому середовищі. Клімат у Європі стає холоднішим і вологішим, значні площі вкриваються повноводними ріками, озерами та болотами. З півночі насуваються змішані та хвойні ліси. Але носіям гальштатської культури суворіші погодні умови принесли лише користь, адже велика кількість болотяної залізної руди та деревини у якості палива створювала якнайкращі умови для розвитку залізної металургії, торгівлі залізом, виробництва ефективніших знарядь праці та зброї, що надавало вирішальної економічної та військової переваги над більшістю супротивників, усе ще озброє-

них кам'яними сокирами та бронзовими кинджалами. Другою умовою розквіту гальштатської культури стала сіль — біле золото давнини та середньовіччя, єдиний засіб, що дозволяв створювати довгострокові запаси білкової їжі. Сіль була дуже дорога й це сприяло швидкому збагаченню верхівки гальштатського суспільства завдяки торгівлі з етрусками, греками, а також навколишніми племенами. Експортуючи сіль, метали, рабів та худобу, гальштатські «князі» отримували з півдня коштовний бронзовий посуд, прикраси, вино й інші предмети розкошу — все це у вражаючій кількості знаходять археологи у похованнях і руїнах резиденцій протокельтської знаті у західній частині гальштатського ареалу.

⁶ Монгайт А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1974. — С. 242

Саме торгівля вперше виводить кельтів на сторінки писаної історії. Вже Гомер, який жив у VIII ст. до н. е., в «Іліаді» та «Одісеї» згадує *kassiteros* «олово» — кельтське за походженням слово. Але назва «кельти» (грец. Κελτοί, ймовірно від і.-є. *kel-) у писемних джерелах з'являється не раніше середини VI ст. до н. е., й походить з перипла, своєрідного путівника для мореплавців, складеного, як припускають, карфагенським флотоводцем Гімільконом. Джерело не збереглося, але його широко цитує пізній римський автор Фест Авієн. У його творі йдеться про те, що кельти прибули з далеких північних країв, витіснили лігурійців, які жили на півдні сучасної Франції, й проникли на Піренейський півострів. У VI ст. до н. е. кельтів поблизу Массілії (суч. Марсель) згадує також Гекатей Мілетський. Починаючи з V ст. до н. е. згадки про кельтів з'являються у працях патріархів грецької науки та літератури — Геродота, Аристотеля, Платона та ін.

Припускають, що слово «кельти», яке вони вживали для визначення групи північних племен, походить від індоєвропейського кореня *kel, «удар» (інше значення — «піднесений», «високий»). Пізніше на сторінках античної літератури з'являються інші назви — «галли» (лат. Galli) та «галати» (грецьк. Γαλαταί), пов'язані з д.-ірл. gal «лютий, відважний», *galdae* «войовничий» та *galgart* «герой».⁷ Упродовж кількох століть терміни співіснують, і це призводить до неймовірної плутанини — часом «кельти» та «галли» вживаються як синоніми, в інших випадках античні письменники розмежовують тих та інших, а подекуди кельти згадуються як частина народу галлів або навпаки. В сучасній науці прийнято називати «кельтами» усі племена й народи Давньої Європи, які говорили кельтськими мовами. Так само називають і давніх британців, незважаючи на те, що античні письменники кельтами їх не вважали. Термін «галли» нині закріпився за давнім населенням Галлії, що охоплює нинішню територію Франції, тоді як галатами називають давнє кельтське населення Малої Азії. Зазначимо, що цей поділ є суто географічним і умовним та використовується в літературі швидше заради зручності.

⁷ Rankin D. Celts and classical world. — L.; New York, 1996. — P. 5 — 6.

На рубежі VI – V ст. до н. е. у самому кельтському світі відбуваються фундаментальні зрушення: на зміну гальштатській культурі приходять латенська, що отримала свою назву від с. Ла Тен поблизу Невшательського озера у Швейцарії. Латенська культура успадкувала численні традиції своєї попередниці, але не стала її прямим продовженням: з'являються нові типи й форми предметів, на зміну геометричному орнаменту приходять криволінійний та рослинний.⁸ Відбуваються й вагомні соціальні катаклізми: на початку V ст. до н. е. пожежа поглинає більшість розкішних резиденцій гальштатських «князів», поховання біднішають, натомість різко збільшується кількість зброї. І не випадково.

Формування латенської культури майже збіглося в часі з початком масових кельтських міграцій у південному та східному напрямках.⁹ Кельтів вабили плодючі землі з м'яким кліматом й квітучі міста Італії та Греції, у яких можна було здобути багату військову здобич. Першими зрушили з місця бої – потужний племінний союз, що населяв сучасну Богемію та Баварію (у назвах цих регіонів – *Boihaetum* та *Bayern* – й досі зберігається згадка про боїв). Вже у V ст. до н. е. бої дістаються на терени Північної Італії, а згодом до них долучаються й інші племена – вихідці з Шампані та долини Марни на північному сході сучасної Франції.¹⁰ Вони перетинають Альпи через Малий Сен-Бернар і спустошують квітучу долину р. Пад (суч. По) – північні околиці високої цивілізації етрусків. Кельтам поталанило розбити війська коаліції етрусських міст-держав біля р. Тіцини, зруйнувати міста Мельп і Фельсину й просунулися уздовж Апеннін на південь. Тоді ж кельти вперше зустрілися зі своїм головним ворогом на наступні кілька століть – Римською державою. За легендою, під час облоги етрусського Клузія, римські послы, що перебували у місті, виступили на боці етрусків проти кельтів. Оборонцям

⁸ Жофруа Р. Кельтское искусство // Курьер ЮНЕСКО. – 1976. – №1. – С. 32.

⁹ Найбільш докладно це питання висвітлене у праці: *Tomaschitz K. Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung.* – Wien, 2002.

¹⁰ Про два шляхи проникнення кельтів в Італію див.: *Kruta V. Les Celtes de la première expansion historique // Les Celtes.* – P., 2001. – P. 195 – 196.

міста це не принесло особливої користі, натомість ватажок кельтів Бренн скористався зручним приводом для нападу на молоду Римську республіку.

18 червня 390 р. до н. е. (за іншими даними – бл. 385 р.) поблизу р. Алій кельти вперше зустрілися з римлянами й завдали їм жахливої поразки, що відкрила переможцям дорогу на Рим (Tit. Liv. V. 37-38; Polyb. II. 29; Appian Celtica. 8). Останні оборонці міста упродовж семи місяців витримували облогу в цитаделі на Капітолійському пагорбі. Лише після того, як у кельтському таборі почалися хвороби й голод, загарбники взяли з римлян викуп і повернулися на північ. Гірка поразка надовго запам'яталася римлянам. Трьома століттями пізніше історик Саллюстий Крисп писав: «римляни вважали, що увесь світ схиляється перед їхньою доблестю, з галлами ж вони б'ються за своє існування, а не заради слави» (Sallust. Crisp. Jug. 114. 2). Упродовж 360-340-х рр. до н. е. кельти неодноразово проникали в Середню та Південну Італію, спустошуючи Апулію й Кампанію. Однак це були переважно грабіжницькі напади. Закріпитися кельтам вдалося лише на Півночі Італії, в долині р. Пад. Ця область надовго отримала назву Цизальпійської Галлії. Тут виникли багаті кельтські поселення, найбільшим з яких був Медіоланум (суч. Мілан).

Інша частина кельтських племен просувалася у південно-східному напрямку, в бік Балкан. Вже близько 358 р. до н. е. у джерелах з'являються повідомлення про підкорення іллірійського племені автаріатів. Саме тоді вони безпосередньо наблизилися до сфери впливу потужного Македонського царства. Про

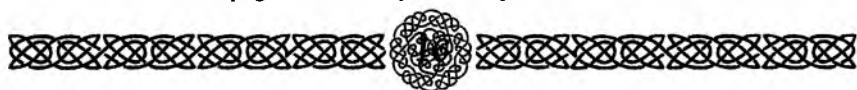
Голова божества
зі святилища Мишецькі Жехровиці,
II-I ст. до н. е.
Narodni Muzeum, Praga

важливість для кельтів встановлення відносин із цією державою свідчить той факт, що у різних куточках кельтського світу, від Британії до Карпат упродовж кількох століть будуть карбуватися імітації монет македонського царя Філіпа II (царював у 359 – 336 рр.). У 335 р. до н. е. на Дунаї відбулася легендарна зустріч Олександра Великого з кельтським посольством, яке на питання царя, чого кельти бояться понад усе, дало зухвалу відповідь: «Ми боїмося лише того, щоб небо не впало на нас» (Strabo VII. 38). Вже на початку III ст. до н. е. кельти справно підтвердили чутки про свою хоробрість і войовничість спочатку нападом свого війська на чолі з вождем Камбавлом на Фракію, а згодом масованим наступом на балканські народи, який розпочався у 280 р. до н. е. Найбільш докладний опис подій зберігся у творах Павсанія (X. 19-32) та Юстина (XXIV. 4-8; XXV. 1-2). Кельти, яких, за деякими оцінками, налічувалося близько 300 тис. осіб, вирушили трьома угрупованнями. Одне з них, на чолі з Керетрієм, діяло проти фракійських племен, друге, очолюване Белгієм – проти Македонії, третє під командуванням двох вождів Акіхорія та Бренна вирушило на завоювання Пеонії. Белгієві вдалося розгромити македонське військо й навіть відтяти голову тодішньому цареві Птолемею Керавну, однак невдовзі його воїни зазнали поразки від македонців і змушені були відійти. Наприкінці літа 279 р. до н. е. основні сили кельтів на чолі з Бренном завдали важкого удару македонському війську й спустошили Грецію, захопивши, серед іншого, легендарне святилище Аполлона у Дельфах. Лише при відступі, обтяжені великою здобиччю, кельтські загони розосередилися на незнайомій гірській місцевості й зазнали значних втрат.

Після цієї поразки частина кельтів, здолавши опір фракійців, вийшла на узбережжя Чорного моря й утворила вождівство з центром у місті Тиліс (Тіла) на території Болгарії.¹¹ Плем'я скордисків осіло в межиріччі Сави та Морави, підкоривши місцеві іллірійські племена. Тут утворилося потужне «Царство скордисків»,

¹¹ Докладніше про перебування кельтів у причорноморському регіоні див.: *Woźniak Z. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej.* – Wrocław, 1974. – S. 13 – 30.

яке відіграло провідну роль у північно-західній частині Балкан до I ст. до н. е.¹² Близько 20 тисяч кельтів разом із жінками та дітьми на запрошення віфінського царя Нікомеда переправилися через Босфор. Нікомед планував використати кельтів як найманців, однак невдовзі варвари вийшли з-під його контролю й зайнялися грабунком грецьких поселень Малої Азії. Згодом вони оселилися в районі сучасної Анкари, в області, яку ще довго називатимуть Галатією.

Про міграції кельтів у західному та північному напрямку відомо значно менше, адже не було кому описати їхні пересування. Припускають, що на територію Іспанії протокельти проникли ще за часів культури полів поховальних урн, тоді як Британія та Ірландія отримали найпотужніші хвилі кельтських мігрантів за гальштатської доби (див. розділ 3). Загалом на середину III ст. до н. е. землі, зайняті кельтами, простягалися з заходу на схід на відстань близько 3300 км.

Єдина кельтська «імперія» на цих землях, звичайно, не утворилася. Більше того, дослідники мають великі сумніви щодо того, чи усі кельти від Ірландії до Туреччини мали почуття спорідненості й чи усвідомлювали вони себе «кельтами» або «галлами», поряд із усвідомленням належності до окремих племен.¹³ Сьогодні відомо принаймні те, що «кельтами» вони себе ніколи не називали. Швидше за все, це була назва одного з племен, з якою найраніше познайомилися греки й згодом поширили на весь етнічний масив, відомий нині як «кельти». Так само французи означають усіх німців *Allemagne* за етнонімом германського племені аллеманів, яке колись брало участь у Великому переселенні народів. Помічено також, що греки та римляни нерідко називали кельтами усю сукупність північних варварів, так само як європейці у XVI ст. називатимуть усіх мешканців Нового Світу *індіанцями*, не зважаючи на беззмістовність і географічну некоректність цього терміну.

¹² Див.: *Todorović J. Kelti u jugoistočnoj Evropi.* – Beograd, 1968.

¹³ Щодо дискусії на тему кельтської ідентичності див.: *James S. Atlantic Celts. Ancient people or modern invention?* – Madison, 1999. – P. 16 – 25.

Складніше із назвами «галли» або «галати», адже топоніми з цією основою збереглися всюди, де в історичний час були помічені кельти – від області *Гелтакт* на заході Ірландії до одного з районів Стамбула, що носить назву *Галата*. Це означає, що якась спільна назва все ж існувала. Згадки або туманні натяки на відчуття взаємної спорідненості у різних кельтських племен трапляються й у працях античних письменників.¹⁴ Ведучи мову про давніх кельтів, ми маємо також пам'ятати, що у більшості випадків власне кельти становили лише нечисленну правлячу верхівку, яка інтенсивно змішувалася з підкореним населенням і відчувала на собі істотний культурний вплив останнього. Тож жодних «чистокровних» кельтів у реальності не існувало. Була швидше культурно-генетична спільність, що до певної міри трималася завдяки близькості діалектів, релігійних уявлень, принципів суспільної організації, виробничих традицій. Цю спільність ми сьогодні й називаємо кельтами.

Вже у другій чверті III ст. до н. е. темп кельтських завоювань значно сповільнився, а згодом південні сусіди змусили кельтів взагалі перейти до оборони. Найважчого удару кельтській могутності завдали римляни: у 225 р. до н. е. під Теламоном вони розгромили ополчення кельтських племен Північної Італії, що й визначило їхню долю. Просуваючись землями кельтів, римляни засновували свої міста-колонії у найважливіших пунктах, підкорювали або витіснили колишніх загарбників. У 191 р. до н. е. римляни змусили відійти за Альпи боїв, що відкрило римським легіонам подальший шлях до завоювання плодючих земель в долині р. По. Значні військові успіхи римлян у Південній та Східній Іспанії дозволили їм узяти під контроль західне узбережжя Середземного моря і створити необхідні передумови для завоювання Південної Галлії, яке й завершилося у 125 р. до н. е. утворенням Провінції (звідти сучасна назва Прованс). З півночі кельтам почали загрозувати германські племена. Близько 120 р. до

¹⁴ Див.: *Казакевич Г.* Стародавні кельти: історична реальність чи історіографічна конструкція? // *Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць.* – Вип. 23. – К., 2007. – С. 142 – 148.

н. е. навала конгломерату кельто-германських племен, відомого під назвою кимврів і тевтонів, спустошила одвічні кельтські землі в Богемії та Баварії. У 109 р. до н. е. кимври розбили секванів і просунулися вглиб Галлії. Грабіжницькі походи кимврів і тевтонів зуміли припинити лише римляни під проводом Марія у 103 та 102 рр. до н. е. Напади кимврів і тевтонів, а також військові походи римлян на Балкани підірвали могутність кельтів на Дунаї та в Карпатській улоговині. Нищівного удару кельтським племенам цього регіону було завдано даками, які у першій половині I ст. до н. е. об'єдналися у протодержавне утворення на чолі з вождем Буребістою. Його війська між 60 та 45 р. до н. е. у великій битві розгромили ополчення боїв і таврисків на чолі з Критасіром, а згодом перемогли скордисків, внаслідок чого кельти назавжди втратили гегемонію у Карпато-Дунайському регіоні. На заході вже з 70-х рр. до н. е. племена германців почали масово переселятися за Рейн, на територію Північної Галлії, витісняючи звідти кельтів.

*Вмираючий галл.
Мармурова римська копія з грецького
бронзового оригіналу III ст. до н. е.
Musei Capitolini, Roma*

Проте історія кельтів у II – I ст. до н. е. — це не тільки поступовий занепад потужної військової сили. Водночас кельтські землі переживають безпрецедентний, як для «варварів», соціально-економічний та культурний розквіт. Традиційні галузі ремесла — гончарство, металургія, обробка заліза та коштовних металів, склоробство досягають апогею свого розвитку. Кельтські ремісники у цей час запроваджують цілу низку істотних технологічних вдосконалень, частина з яких використовуватиметься в Європі аж до епохи промислової революції, а окремі винаходи доживуть і до нашого часу. Кельтське мистецтво з його витон-

Посидоній з Апамеї
(бл. 135 – 151 рр. до н. е.)

ченим пластичним стилем переживає свій золотий вік. З кінця II ст. до н. е. на заселених кельтами землях зростають опідуми – обнесені потужними мурами ранньоміські поселення, що відігравали роль військово-адміністративних і торговельно-ремісничих центрів. Тут карбується власна монета, розбудовуються квартали ремісників та резиденції знаті.

Період розквіту культури давніх кельтів на власні очі побачив Посидоній – грецький філософ із сирійського міста Апамея, який наприкінці II ст. до н. е. здійснив мандрівку землями Галлії, вирушивши з Массілії (суч. Марсель) разом із грецькими купцями. У 23 книзі своєї «Історії» Посидоній до-

кладно описав соціальну організацію, звичаї і традиції давніх кельтів.¹⁵ Велика увага була приділена релігійним уявленням і жрецькій організації друїдів, яку Посидоній наділив рисами потужної надплеменної корпорації. Праця Посидонія, на жаль, не збереглася, але її широко цитують пізніші автори – Діодор Сіцилійський, Страбон, Афіней. Серед інших важливих джерел, якими ми послуговуємося при відтворенні кельтської минувшини, варто відзначити праці Ефора, Полібія, Тита Лівія, Юстіна, Павсанія, а також багатьох інших античних авторів I ст. до н. е. – III ст. н. е., які лише побіжно торкалися кельтської тематики, але повідомляли часом досить важливі деталі.

¹⁵ Див. наукове опрацювання й фрагменти текстів Посидонієвої традиції у праці: Tierney J. The Celtic ethnography of Posidonius // Proceedings of the Royal Irish Academy. – 1960. – Vol. 60. – Section C. – № 5.

Так склалося, що одному з наших найважливіших свідків судилося особисто поставити жирну крапку в історії давніх кельтів континентальної Європи. Йдеться про Юлія Цезаря – римського військового та державного діяча, який на початку 50-х років I ст. до н. е. очолював провінцію Нарбонська Галлія. У 58 р. до н. е. він втрутився у міжплеменні чвари сусідньої «вільної» Галлії й упродовж наступних кількох років підкорив майже всю її територію. Секрет успіху був доволі простий. Спочатку Цезар дозволяв використовувати себе й свої легіони як зброя для помсти й зведення особистих рахунків між галльськими вождями. Він щедро винагороджував союзників і люто карав їхніх ворогів, але згодом навіть колишні друзі зрозуміли, до якої халепи втрапили – римські війська зайняли усі стратегічно важливі пункти на території країни й відтоді могли диктувати свої умови будь-кому.

*Гай Юлій Цезар
(100-44 рр. до н. е.)*

Лише у 52 р. до н. е. галльські племена спромоглися об'єднатися на чолі з арверном Верцингеторіксом – талановитим ватажком, харизматичним лідером, який очолив антиримське повстання. Він реорганізував військо, багато уваги приділяючи дисципліні, й у боротьбі з Цезарем використовував тактику випаленої землі, намагаючись позбавити його продовольства. Римляни зазнали кількох відчутних поразок, але згодом легіонам вдалося зібратися з силами, нейтралізувати галльську кінноту й змусити військо Верцингеторікса шукати притулку за мурами Алезії, одного з найбільших галльських міст-фортець. Цезарю вдалося розбити галльське військо, яке йшло на допомогу

Верцингеторіксу, а згодом, коли в Алезії почався голод, примусити й самого галльського ватажка до капітуляції. До початку I ст. н. е. наступники Цезаря, діючи батогами і пряниками, завершили завоювання континентальних кельтських племен, а у 43 р. легіони імператора Клавдія висадилися у Британії й перетворили частину острова на римську провінцію.

Під владою Риму кельти швидко асимілювалися, чому сприяла вдала політика імперії.¹⁶ Колишній племінний верховці римляни охоче надавали права громадянства, відкривали шлях до набуття високих військових та адміністративних посад по всій імперії тощо. Заборонивши традиційне кельтське жрецтво – прошарок друїдів – римська влада виявляла цілковиту повагу до місцевої релігії, звичаїв і святилищ. Деякі кельтські боги, як, наприклад, Епона, набули загальноімперського визнання. До того ж, у I – II ст. кельтські провінції імперії під захистом рейнських та дунайських легіонів пережили справжній економічний бум, який лишив все менше охочих домагатися відновлення незалежності. Лише пізніше, у III – IV ст. в період загальної внутрішньої кризи Римської імперії та посилення тиску нових варварів на її кордони, вже асимільоване кельтське населення з ностальгією згадуватиме давню історію своєї могутності. «Кельтський ренесанс» у західних римських провінціях яскраво виявиться під час існування «Галльської імперії» у другій половині III ст., а його відлуння сягне навіть Східної Європи. Проте долі кельтських народів на континенті це вже не змінило.

Золотий статер
Верцингеторікса, бл. 52 р. до н. е.
Cabinet des médailles de la Bibliothèque
nationale de France, Paris

¹⁶ Куланж Ф., де. История общественного строя древней Франции: Пер. с фр. Т. 1: Римская Галлия. – СПб., 1901. – С. 103 – 106; Шкунаев С. Культура Галлии и романизация // Культура Древнего Рима: В 2-х тт. – Т. II. – М., 1985. – С. 258 – 302.

Зовсім інша ситуація склалася у Британії, де римляни зустріли запеклий опір місцевих племен.¹⁷ Попри численні спроби, імперія так і не змогла підкорити всієї території Британських островів: Ірландія, частина Уельсу та Шотландії так і лишилися непідвладними римській адміністрації, хоча й зазнали певного впливу римської провінційної культури. Зрештою, Британія знову стала вільною після 410 р., коли напередодні падіння тисячолітнього Риму легіони були виведені з островів. Землю колишньої провінції знову поділили між собою вожді кельтських *civitates*, що носили римські військові та адміністративні титули. Але вже за кілька десятиліть країна зазнала нападу нових загарбників – германських племен англів та саксів. За свідченням середньовічних хроністів, германці вирізали маси кельтського населення, змусивши живих шукати притулок у горах Уельсу й Шотландії. Саме у ті часи легендарний король Артур боронив землю Британії від кровожерливих саксів, а цілком реальні британці під тиском ворогів перетнули Ла-Манш й оселилися на півострові Арморіка, давши початок формуванню області Бретань на північному заході сучасної Франції.

На початку епохи Середньовіччя розпочався процес формування сучасних кельтських народів Європи – ірландців, шотландців, валлійців, бретонців. Вони не були прямими нащадками кельтів часів Посидонія та Цезаря, не відчували історичного зв'язку з давніми грабіжниками Риму та Дельф і навіть не мали почуття взаємної солідарності: для середньовічного ірландця мешканець «кельтського» Уельсу був таким самим чужинцем, як і англієць. Їхня матеріальна культура й спосіб життя суттєво відрізнялися від тих, що були характерні для давніх кельтів континентальної Європи, але певні ознаки спадковості все ж існували. Середньовічні кельти продовжували послуговуватися кельтськими мовами, а також зберігали деякі елементи духовної культури та соціального устрою, притаманні їхнім далеким родичам на континенті.

¹⁷ Див.: Галушко К. Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV века. – К., 2005; Диллон М., Чедуик Н. Кельтские королевства: Пер. с англ. – СПб., 2002.

Центром цього нового «кельтського світу» стала Ірландія, яка упродовж раннього середньовіччя пережила справжній розквіт. Їй першій вдалося об'єднатися під владою потужних конкуруючих династій – Уї Нейлів на півночі та Еоганнахів на півдні острова. Ірландці завойовують і колонізують частину Уельсу, а також засновують королівство Дал Ріада, яке після 843 р. стане основою для створення Шотландської держави. Вплив Ірландії відчувався тут настільки сильно, що за мешканцями Шотландії навіть закріпився етнонім *Scotti*, який раніше стосувався виключно ірландців. Завдяки зусиллям Св. Патрика та інших проповідників, Ірландія вже у середині V ст. стає християнською країною, а згодом ірландські монахи складатимуть найосвіченішу частину католицького кліру. Їхня широка місіонерська діяльність охопить майже всю Західну та значну частину Центральної Європи, дасть потужний поштовх Каролінзькому відродженню у Франції, сприятиме підвищенню загального рівня розвитку культури та науки.

В самій Ірландії при монастирських скрипторіях будуть записані ірландські саги – героїчні та міфологічні пам'ятки усної традиції, яка своїм корінням сягає язичницької доби. Ірландські саги – найдавніші літературні твори у Європі, написані не класичними мовами (тобто не давньогрецькою й латиною). Незважаючи на суттєвий відбиток християнської культури та світогляду, твори ірландської традиції широко використовують дослідники при вивченні суспільства давніх кельтів-язичників, адже збережена в них інформація незрідка перегукується з даними греко-римських джерел про культуру та звичаї континентальних кельтських племен (хоча існує й чимало відмінностей). Перші ірландські саги були записані у VII – VIII ст., а дещо пізніше були зафіксовані твори валлійської епічної традиції – віршовані поеми та славетний збірник легенд і сказань Мабіногіон.

Згодом для кельтських країн настали скрутні часи, обумовлені прагненням зміцнілих англійської та французької держав включити їхню територію до свого складу. Низький рівень економічного розвитку, незначна щільність населення, феодальна

роздрібленість і нестабільність політичних структур сприяли поглинанню Ірландії, Шотландії, Уельсу та Бретані їхніми потужнішими сусідами. У 1270 р. англійці завоювали Ірландію, у 1282 р. втратив незалежність Уельс. Шотландці, хоча й відстояли свою самостійність у кількох столітній запеклій боротьбі, все ж не змогли запобігти культурному й економічному поглинанню своєї країни Англією після укладення унії 1707 р. й утворення Сполученого Королівства. Ще раніше, у 1532 р., до складу Франції була остаточно включена Бретань. Мине не одне століття, перше ніж у Європі розпочнеться нова хвиля «кельтського відродження».

Сучасні кельтські народи

Упродовж майже півтисячі років кельтські народи перебували під владою Лондона та Парижа, і влада ця далеко не завжди відзначалася м'якістю або принаймні толерантністю. Найтяжчих утисків зазнали ірландці. Населення острова систематично повставало проти англійців, а з XVI століття протистояння набуло характеру не стільки етнічного, скільки релігійного конфлікту: англійські та шотландські переселенці перейшли до ревного протестантизму, ірландці залишалися не менш ревними католиками. Англо-ірландська ненависть ретельно культивувалася Лондоном: ірландців зганяли з земель, що віддавалися протестантським колоністам, змішані шлюби були заборонені а в англійських документах того часу корінне населення острова нерідко називали «ірландськи-

Кельтські країни сучасної Європи: Ірландія, Шотландія, Уельс, о. Мен, Корнуолл, Бретань

ми собаками».¹⁸ Особливо жорстоко подібна політика проводилася в епоху англійської революції Олівером Кромвеллем. Загалом, законодавча дискримінація ірландських католиків тривала до 1829 року, але навіть тоді її скасування викликало протести англійської громадськості. Наскільки глибокою залишалася прірва між англійцями й ірландцями, продемонстрував «картопляний голод» 1845 – 1849 років, коли упродовж кількох неврожайних років від недоїдання й тифу загинуло понад чверть населення Ірландії і стільки ж були змушені емігрувати. Навіть нині чисельність населення Ірландії вдвічі поступається тій, що була досягнута до 1845 року. Англійська ж адміністрація під час голоду продовжувала збирати податки й ренту, ніби нічого не сталося, а допомога у вигляді роздач безкоштовного супу й візиту королеви Вікторії до Дубліна тільки загострювала ненависть корінного населення.¹⁹

Більше пощастило шотландцям: їхня країна увійшла до складу Великої Британії на правах рівного партнерства. У 1603 році була укладена персональна унія, й на англійському престолі опинилася шотландська династія Стюартів, скинута згодом під час Англійської революції. У 1707 році процес об'єднання завершився підписанням міждержавної унії, яка ознаменувала створення Сполученого Королівства. До червоного хреста на англійському прапорі додався шотландський діагональний хрест і синє поле, а шотландські парламентарії посіли свої місця у Вестмінстері. Шотландці, більшість яких були протестантами, майже не піддавалися дискримінації за релігійними ознаками. У середині XVIII ст. англійські урядовці провели репресії проти шотландських гірських кланів, однак в цілому правління британської корони було тут значно м'якшим аніж в Ірландії. Завдяки англійським підприємцям міста шотландського Лоуленда перетворилися на найбільші торговельно-промислові центри. У той час як ірландцям був заборонений доступ навіть до середньої освіти, шотландські

¹⁸ Макарова Е. Национальная мысль и национальное сознание в Англии // Национальная идея в Западной Европе в Новое время. – М., 2005. – С. 40.

¹⁹ Дейвіс Н. Європа. Історія: Пер. з англ. – К., 2000. – С. 857 – 859.

університети вважалися кращими на островах. Видатні діячі британської науки й культури від Адама Сміта до Джорджа Гордона Байрона походили з Шотландії й саме шотландці становили кістяк офіцерського корпусу й колоніальної адміністрації Британської імперії. Валлійці, а також бретонці – єдиний кельтський народ, що проживає за межами Британських островів, – національного утиску майже не зазнавали, хоча й можливостей для повноцінного культурного розвитку у них також не було.

Головним підсумком багатосотлітнього іноземного панування став катастрофічний занепад кельтських мов, майже повністю витіснених англійською та французькою. Деякі з них взагалі зникли: у 1974 році помер останній носій менської мови, себто гельської мови острова Мен в Ірландському морі. Лише близько трьох сотень осіб нині вільно володіють корнською мовою, яка колись домінувала на півострові Корнуол на заході Британії. Загрозливим є становище шотландської гельської мови – згідно перепису 2001 року, нею користувалося 58652 особи, тобто близько 1,2% населення Шотландії. По суті, шотландська залишається живою розмовною мовою лише на островах, розташованих уздовж західного узбережжя країни, тоді як навіть у Хайленді, шотландській верховині, що традиційно була оплотом національної культури, її використовує менше чверті населення. Непевне майбутнє навіть в ірландській гельській, яка має статус державної мови Ірландської республіки, а з 2005 року є однією з офіційних мов ЄС. Нині гельська є рідною мовою для приблизно 50 тисяч громадян з понад чотиримільйонного населення республіки. Близько 40% ірландців володіють гельською, але лише третина з них вживає цю мову щоденно. Нині найпоширенішими кельтськими мовами є валлійська та бретонська. Валлійською розмовляє близько 750 тисяч осіб. Більшість з них, понад 610 тисяч, проживає у самому Уельсі, загальна чисельність населення якого складає 2,9 млн. 133 тисячі носіїв валлійської мешкає в Англії, а ще близько 30 тисяч – в Аргентині, Канаді, США, Австралії та Новій Зеландії. На півострові Бретань, де налічується понад 3 мільйони мешканців, бретонська мова є рідною для

*Золота «кельтська арфа»
на синьому тлі – державний герб
Республіки Ірландія*

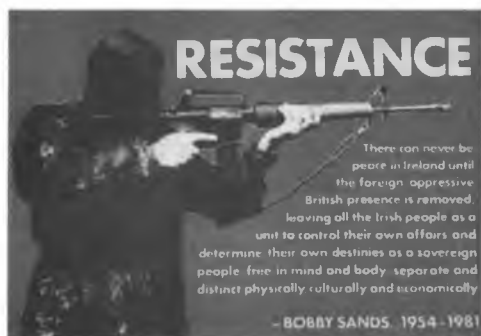
близько 500 тисяч осіб. При цьому ще на початку ХХ ст. більшість бретонців навіть не розуміла французької.

Політична доля кельтських народів теж склалася по-різному. Державний суверенітет спромоглася здобути лише Ірландія. Країна пройшла до нього довгий шлях через безуспішні повстання, кілька десятиліть обмеженого самоврядування, а насамкінець – кризь кровопролитну визвольну війну, що завершилася у 1921 році проголошенням Ірландської республіки у складі 26 з 32 графств (адміністративних округів) острова. Незалежна Ірландська республіка пережила

довгий період соціально-економічної стагнації, який завершився лише у 80-х роках, після проведеної урядом низки системних реформ. Десятиліттям пізніше Ірландія пережила справжнє економічне диво – за її зміцнілою економікою тоді навіть закріпилася назва «кельтський тигр». На початку 2008 року Ірландія за рівнем доходу на душу населення поступалася лише Люксембургу, а за темпами розвитку економіки випереджала решту країн ЄС.

Північна Ірландія, або Ольстер, у складі шести графств, які за умовами мирної угоди 1921 року залишилися під юрисдикцією Лондона, свого часу складали найрозвиненішу частину острова. Тут поряд із ірландцями проживала велика кількість протестантського англо-шотландського населення. Проте для католиків-ірландців Ольстер був не просто частиною їхньої країни, а історичним та культурним центром Ірландії, місцем дії ірландських середньовічних переказів, батьківщиною багатьох шанованих королів та святих. Це, а також відверта дискримінація ірландських католиків в Ольстері, призвело до багатолітньої підпіль-

*Агітаційний плакат
Ірландської республіканської армії.
Ольстер, початок 1980-х рр.*

ної війни, яка з кінця 60-х років супроводжувалася жорстокими розгонами демонстрацій, терактами й розстрілами мирного населення. Останні проводилися як бойовиками Ірландської республіканської армії, так і їхніми ворогами – бійцями напівлегальних протестантських збройних формувань, неофіційно підтримуваних англійським урядом. Край кон-

флікту, який за 30 років забрав понад 4 тисячі життів, поклала мирна угода 1998 року, за якою Ірландська республіканська армія складала зброю в обмін на гарантії прав ольстерських католиків, розширення автономії й створення парламенту Північної Ірландії.

Нині свій парламент має також Шотландія, де спостерігається суттєве піднесення національної самосвідомості. Якщо в перші повоєнні десятиліття лише 10% жителів Шотландії вважали себе насамперед шотландцями, а не британцями, то тепер таких 80%. У 1997 р. за створення власного парламенту проголосувало 74% шотландців, тоді як двома десятиліттями раніше цю ідею підтримало менше половини мешканців країни. У травні 2007 року, на виборах до Парламенту Шотландії, відносну більшість голосів (32,9%) одержала Шотландська національна партія, головним гаслом якої був вихід країни зі складу Великобританії. Нині оглядачі цілком серйозно розглядають можливість відокремлення 5-мільйонної Шотландії від Англії шляхом розторгнення унії 1707 року, а голова британського уряду Гордон Браун, сам шотландець за походженням, напередодні 300-ї річниці утворення Сполученого королівства назвав цю ситуацію «загрозою балканізації Британії».

Національний герб Шотландії

Уельс також користується правами автономії і має власну Асамблею, повноваження якої значно вужчі за ті, що їх має шотландський парламент. Щоправда, й самі мешканці, попри певне зростання популярності націоналістичної партії *Плайд Кімрі*, наразі не готові підтримати ідею незалежності.

Якщо не враховувати Корнуол, де процес асиміляції місцевого населення англійцями майже завершився, єдина кельтська країна, яка

сьогодні практично не має ознак автономії – Бретань. Її територія поділена між чотирма французькими департаментами, а єдиним органом самоуправління, що їх до певної міри об'єднує, є Бретонська регіональна рада. Ідею автономії для Бретані відстоює партія Бретонський демократичний союз, який має лише 4 з 83 місць у регіональній раді, що відображає мінімальну підтримку цієї ідеї з боку населення. Крім того, в Бретані діє кілька нелегальних націоналістичних угруповань, серед яких виділяється Бретонська революційна армія. З 1963 року її бійці проводять акції, переважно з метою паплюження державних символів Франції та держмайна.

В цілому ж, сучасне становище кельтських народів не варто розглядати як протистояння та боротьбу проти національного гноблення: це досить спрощений підхід. З Англією та Францією кельтські країни поєднують глибокі культурні, історичні, соціально-економічні, а досить часто

Зал засідань
Шотландського парламенту

й родинні зв'язки. Національні символи міцно переплелися. Давнє кельтське свято Самайн перетворилося на улюблений англійцями Хеллоуїн. Найвідоміший нині персонаж англійської літературної традиції – напівлегендарний валлійський король Артур, який усе життя бився з саксами, предками самих англійців. Національною героїнею Англії є кельтська принцеса Боудікка, що боролася за незалежність від Римської імперії. Видатний ірландський письменник Джеймс Джойс, який вважається засновником усієї модерної літератури, послуговувався англійською мовою й навіть не розумів ірландської. Англієць був винахідником кілта, невід'ємного атрибута істинного шотландця: на початку XVIII ст. один англійський управляючий помітив, що традиційний шотландський одяг – плед із поясом – заважає працювати лісорубам-горянам, тож і запропонував їм вдягти спіднички. У Північній Ірландії англійські націоналісти вшановують героя кельтського епосу Кухуліна, який захищав Ольстер від набігів з півдня острова. Перелік таких прикладів можна продовжувати ще довго.

Прапор Уельсу – червоний дракон на білому та зеленому полі

«Уявні кельти» в європейській політиці

Майже одночасно із розвитком кельтської історії, в Європі відбувалося творення кельтського міфу. Античні письменники, твори яких правлять за наше основне джерело, заклали перше каміння у фундамент образу кельта як «шляхетного дикуна»: недолугого, кровожерливого, але по-дитячому наївного й морально незіпсованого варвара, який так різюче контрастує з освіче-

ним, культурним, але хитрим і розбещеним елліном. Твори Полібія, Цезаря, Страбона, Діодора Сіцилійського рясніють описами жорстокості кельтських звичаїв, їхньої ненажерливості та пияцтва, нестриманості та підступної непостійності. Особливо наголошувалося на останньому: кельти, мовляв, настільки схильні сваритися між собою й влаштовувати кровопролитні війни через дурниці, що нав'язати їм римську владу варто було хоча б з міркувань гуманності. Цікаво, але такими саме міркуваннями європейські держави будуть обґрунтовувати свої колоніальні загарбання в усьому світі у XVIII – XIX ст.

З іншого боку, у творах античних письменників ми можемо побачити й шанування волелюбності кельтів, симпатію до їхньої доброзичливості та гостинності тощо. Посидоній особливо наголошував на релігійності кельтів, їхньому шанобливому ставленні до жерців-друїдів, «варварських мудреців», яким нібито належала уся повнота суспільної влади. Для античного мислителя, який багато писав про далеке минуле «золотого віку», коли людьми нібито правили філософи, такий акцент був цілком природним. У свою чергу, історики багато уваги приділяли висвітленню кельтів як хоробрих і вправних воїнів, наділених велетенським зростом та неймовірною фізичною силою. Таким чином формувався образ «страшного» ворога, необхідний для звеличення грецьких та римських воєначальників, які перемагали кельтів.²⁰ Наведемо, для порівняння, кілька найбільш колоритних описів кельтської зовнішності та характеру:

«Галли високі на зріст, а їх тіло дуже вологе й біле, хоча волосся не завжди натурального білого кольору. З цієї причини деякі з них використовують штучні засоби, щоб покращити свій природний колір волосся: вони постійно миють голову водою з вапном і зачісують волосся з лоба на тім'я й на задню частину шиї, від чого стають схожі на Сатирів і Панів; їх волосся настільки товщає від цих дій, що жодним чином не відрізняється від кінської гриви. Деякі голять обличчя, а деякі відрощують коротку бороду; знатні чоловіки голять щоки, але залишають вуса, які ростуть

²⁰ Cunliffe B. The Ancient Celts. – Harmondsworth, 2000. – P. 6.

вільно й закривають рот. І коли вони їдять вуса починають плутатися у їжі, а коли п'ють, напій проходить крізь вуса, наче через сито... Зовні галли виглядають застрашливо, голоси в них гучні й грубі. У спілкуванні вони використовують небагато слів і говорять переважно загадками й натяками, так що зрозуміти їх буває дуже важко. Вони часто перебільшують, щоб самим похвалитися й принизити статус інших. Усі вони хвальки та люблять залякувати інших, роблячи для цього дуже пихатий вигляд. А ще вони мають живий розум і гарну природну здатність до навчання... Галльські жінки дорівнюють своїм чоловікам не тільки статурою, але й силою» (*Посидоній, у переказі Діодора Сіцилійського (V. 28. 31. 32), кінець II ст. до н. е.*)

«[Галли] надто швидко приймають рішення й зазвичай схильні до всіляких змін. Справді, у галлів є звичка зупиняти мандрівників навіть всупереч їхньому бажанню й розпитувати їх, що вони чули або знають з того чи іншого приводу; так само у містах народ оточує торговців і змушує їх розповідати з яких вони країв і які звістки вони звідти принесли. Під враженням цих чуток та пустої балаканини вони часто приймають рішення з найважливіших приводів й, зрозуміло, одразу ж шкодують про це, адже приймають на віру непевні чулки й більшість повідомляє їм на догоду відверті вигадки» (*Юлій Цезар (IV. 5), середина I ст. до н. е.*)

«Майже усі галли високі на зріст, мають біле тіло й русяве волосся; погляд у них живий та погрозливий; вони страшенно сварливі й надзвичайно зарозумілі. Коли один посвариться з іншим і йому почне допомагати його синьоока дружина, яка сильніша за нього самого, то цілий натовп іноземців їх не подолає. Особливо, коли вона, гнівно відкинувши голову, скрегочучи зубами й розмахуючи могутніми білосніжними руками, почне наносити кулаками й ногами удари не слабші за постріли катапульти ... Голос у більшості звучить різко й загрозово, незалежно від того, спокійно вони говорять чи сердяться. Усі вони взагалі дуже охайні й в тих областях [у Галлії. — *Авт.*], а особливо в аквітанів, рідко можна зустріти навіть найбіднішу жінку в лахміттях, як це буває в інших місцях. Для військової служби в них придатні лю-

ди будь-якого віку й однаково виступають у похід як старий, так і юнак, оскільки вони загартовані морозом і здатні витримати багато важких випробувань. Ніколи в них не буває випадку, щоб хтось, побоюючись військової служби, відрубав собі великий палець на руці, як це буває в Італії» (*Амміан Марцеллін (XV. 12. 1-3), друга половина IV ст. н. е.*).

Наскільки ми можемо довіряти цим свідченням – питання риторичне, адже інших у нас немає. Проте, ми мусимо пам'ятати: значна частина тверджень греків та римлян щодо кельтів є нічим іншим як стереотипним зображенням іноземців, чужинців. Як зазначає австрійський дослідник Гельмут Біркхан, описи античними авторами давніх кельтів нерідко нагадують світоглядні кліше його власного суспільства щодо росіян під час та після Другої світової війни.²¹

Кельти поступово перестають цікавити античних авторів відтоді як їхні землі входять до складу Римської імперії. Образ «шляхетного дикуна» тепер приміряють вже на інших варварів-чужинців, а кельтам відводиться роль повчального історичного прикладу нетривалості неорганізованої могутності, що рано чи пізно поступається силі централізованої держави. З кінцем античності згадки про кельтів майже зникають, аби знову виринути на сторінках історичних джерел через тисячу років.

У XV – XVI ст., коли останні кельтські народи втрачали незалежність, в Європі панувала епоха Відродження. Відхід від традиційного для середньовіччя релігійного розуміння людини та суспільства, широке поширення книгодрукування, зростання мережі університетів, поява нових наукових ідей та підвищення загального культурного рівня населення – усе це сприяло появі інтересу освічених кіл європейського суспільства до минулого своїх країн. Визначальну роль у цьому процесі відіграло становлення централізованих держав, що прийшли на зміну середньовічним феодальним монархіям і потребували нових ідеологічних засад, з акцентом на патріотизм і власні національні цінності.

²¹ Біркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 32.

Ідея поставити кельтське минуле на службу злободенним політичним інтересам виникла майже одночасно у кількох європейських країнах. Наприкінці XVI ст. з'ясувалося, що мови гірської Шотландії, Ірландії, Уельсу та Бретані мають спільне коріння із мовами давніх кельтів континентальної Європи. Цю думку у 1582 р. вперше висловив шотландський учений Джордж Б'юкенен, а майже через сто років бретонський монах Поль-Ів Пезрон остаточно оформив її у своїй праці «*Antiquité de la nation, et des Celtes, autrement appelez Gaulois*» (1703). Він довів, що сучасні бретонська та валлійська мови споріднені з мовою галлів часів Юлія Цезаря. Виявивши цю спорідненість, Пезрон вперше назвав «кельтами», з одного боку, племена рубежу нашої ери, що протистояли римлянам, а з іншого – сучасне населення Уельсу та Бретані. У такому термінологічному виборі сучасні дослідники вбачають політичний підтекст: Бретань, батьківщина Пезрона, перебувала під владою Франції, офіційна ідеологія якої вже тоді розглядала галлів, римлян і франків «офіційними» предками сучасних французів. Саме тому Пезрон ухилився від уживання назви «галли», хоча наукових підстав для цього було набагато більше.²²

Вже через кілька років погляди Пезрона розвинув валлійський учений Едвард Ллюйд. У своїй «*Archaeologia Britannica*» (1707) Е. Ллюйд включив до однієї групи мову континентальних кельтів, а також бретонську, валлійську, ірландську та шотландську гельські. Концепція «кельтськості» кількох народів крайнього заходу Європи виявилася дуже вчасною. Освічені кола Бретані, Уельсу, Ірландії та Шотландії легко сприйняли її, оскільки «кельтськість» гарантувала народам цих країн принаймні 2,5-тисячолітній родовід і підкреслювала відмінність від менш давніх, але більш вправних одвічних ворогів – французів та англійців. Для останніх «кельтськість» підкорених і фактично маргіналізованих ірландців, гірських шотландців, валлійців та бретонців теж виявилася зручною, оскільки вона природним чином обґрунтовувала їхню

²² James S. Atlantic Celts. Ancient people or modern invention? – Madison, 1999. – P. 45.

Наполеон III (1808 – 1873)

другосортність та культурну неповноцінність у країнах, що претендували на спадщину Давнього Риму і середньовічних германських королівств.

Акценти змістилися наприкінці XVIII ст., коли ідею «кельтськості» вдало використали ідеологи Французької революції. Шукаючи обґрунтування кривавим подіями 1789 – 1794 рр., вони висловили ідею, згідно якої боротьба народних мас проти аристократії та монархії мала уявлятися як відновлення історичної справедливості – повстання підкорених галлів (кельтів) проти загарбників франків (германців), від яких вела своє по-

ходження французька родова знать.²³ Пропонувалося навіть перейменувати французькі міста й повернути їм «історичні» кельтські назви: Париж мав би стати Лютецією, Отен – Бібракте тощо. З того часу галли стають «титульними» предками французької нації. Їх найбільше шанують за тих політичних режимів, які спираються на підтримку широких прошарків населення. Особливо цим відзначився уряд Наполеона III і сам імператор. За його часів до шкільних підручників офіційно вводиться вивчення кельтських старожитностей, як і формула «наші предки галли».²⁴ Пікантність ситуації полягала у тому, що за цими ж підручниками навчалися діти у французьких колоніях Африки та Індокитаю, де молодим алжирцям та в'єтнамцям втлумачувалася думка про їхнє походження від «великих і білявих» європейських варварів.

²³ Коллис Д. Кельты: истоки, история, миф: Пер. с англ. – М., 2007. – С. 237.

²⁴ Див.: Dietler M. «Our ancestors the Gauls». Archeology, ethnic nationalism and the manipulation of Celtic identity in modern Europe // American anthropologist. – 1994. – Vol. 96. – № 3.

Тривале правління Наполеона III співпало з початком розвитку археології, яку імператор миттєво поставив на службу державі. Казенним коштом були проведені розкопки на місцях давніх баталій між галлами та військами Цезаря, а поле вирішальної битви під Алезією (Аліз-сен-Рен) перетворилося на своєрідний історичний меморіал. Встановлений там велетенський пам'ятник вождю галльського повстання Верцингеторіксу, який був змушений здатися на милість Цезарю, отримав портретні риси самого Наполеона III. Дивна іронія історії: імператор розділить долю героя, на якого так намагався бути схожим, коли у 1871 році під час франко-прусської війни разом з усією французькою армією потрапить до німецького полону під Седаном. Цікаво, що значно пізніше, після німецької окупації Франції у 1940 р. маріонетковий уряд Віши знову згадуватиме капітуляцію Верцингеторікса – цього разу наголошуючи на позитивних наслідках, які нібито принесла Галлії іноземна влада.

В Німеччині за часів панування націонал-соціалістичної ідеології ставлення до давніх кельтів було неоднозначним. З одного боку, вони ототожнювалися з заклятим ворогом – французами, але з іншого – кельтам не відмовляли в арійськості й при одіозній нацистській організації *Аненербе*, яка суміщувала езотеричні пошуки з науковими дослідженнями у різних галузях, начебто навіть існував відділ кельтських студій (хоча основною темою для гітлерівських істориків лишалися готи та інші германські народи). Не менш характерно, що в Іспанії за часів диктатури Франко кельтським дослідженням певний час також надавала-

Пам'ятник Верцингеторіксу, Аліз-сен-Рен, Франція, 1865 р.

ся державна підтримка задля підкреслення історичних зв'язків з Німеччиною. Слід зазначити, що й сьогодні ультраправі у багатьох європейських країнах спекулюють на темі давніх кельтів, яких вважають уособленням «білої» арійської Європи, на протиположному азійським та африканським мігрантам. Так званий «кельтський хрест» навіть слугує символом сучасних неонацистів.

Після другої світової війни геополітичний характер ідеї «кельтськості» знову змінився. В атмосфері примирення колишніх ворогів вона стала зручним концептом, який наочно демонстрував наявність у багатьох розрізнених європейських країн спільного історичного минулого. Так, за часів холодної війни стародавні кельти почали розглядатися як знак приналежності до західної цивілізації центральноєвропейських країн «народної демократії», що перебували у зоні впливу СРСР, а також як певне історико-генетичне обґрунтування ідеї об'єднаної Європи. Цей підхід був чітко продемонстрований публікацією у 1976 р. одного з номерів *Кур'єру ЮНЕСКО*, повністю присвяченого стародавнім кельтам. Автори – а ними стали найавторитетніші європейські кельтологи – прямо наголошували на спорідненості європейських народів, що мають спільну кельтську спадщину:

«Народи Європи, чи походять вони від іберів, римлян, германців і англосаксів, угорців або слов'ян, навіть якщо вони про це вже забули, несуть у собі етнічні елементи та частку культури, успадковану від кельтів, і ці елементи, серед інших факторів минулого, можуть виявитися ланками *знову поверненої спорідненості*» (курсив мій – Г. К.).²⁵

З боку радянської науки відповіддю на подібні «зазіхання» стала тенденція до применшення зовнішнього, особливо західного впливу на формування давнього населення Східної Європи. Як зазначає Л. Залізник, «відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів СРСР мало патріотичний підтекст, який нерідко виливався у твердження на кшталт «наш радянський не-

²⁵ Дюваль П.-М. Кельты: первое европейское сообщество // Курьер ЮНЕСКО. – 1976. – № 1. – С. 6.

андерталець – найпрогресивніший неандерталець у світі».²⁶ У багатьох наукових працях проводилася думка, що населення території, яка входила до складу СРСР, з давніх-давен мало спільну історичну долю, спільне коріння й прагнення до об'єднання. Відповідно, сформувався й неофіційний список «неблагонадійних» давніх народів, перебування яких на теренах СРСР було небажаним. Найменше поталанило готам та норманнам-варягам, репутація яких була заплямована нацистськими ідеологами, але й давні кельти, як уособлення ворожого Заходу, також не отримали радянської «прописки». Незважаючи на накопичення нових наукових даних та поповнення джерельної бази, в СРСР виходила мізерна кількість наукових робіт, присвячених проблемі перебування кельтів на сході Європи, та й ті праці з'являлися переважно у більш-менш ліберальних наукових центрах Москви та Ленінграду. Загалом же радянська академічна наука відкидала перебування кельтів бодай на якихось землях, що входили до складу СРСР.

Своєрідного апогею ідея європейської єдності на кельтському ґрунті досягла у 1991 р., коли у Венеції відбулася грандіозна виставка під назвою «I Celti» («Кельти»), за участю провідних світових фахівців та понад 200 музеїв з усієї Європи, у тому числі з України. Виставка, що тривала з березня по грудень, служила своєрідним прологом підписання Маастрихтських угод про створення ЄС. Згодом подібні заходи, хоча й менш масштабні, проводилися і в інших європейських містах. Кельти, таким чином, закріпилися в ряду наднаціональних історичних символів Європи, поряд із еллінською культурою, римською державністю, універсалізмом імперії Карла Великого тощо.

²⁶ Залізняк Л. Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – К., 2008. – С. 37.

Романтичний образ кельтів

У сучасній Європі (або ширше – в Західному світі) кельти є не лише універсальним компонентом так званої «історичної пам'яті», який можна підключити до політичного проекту будь-якого спрямування. Інтерес до кельтів віддавна підтримувався діячами літератури, музики й образотворчого мистецтва, яких приваблювала давня загадкова культура. Певну роль у цьому відіграли вже згадані яскраві описи античних авторів, відкриті в середині XIX ст. пам'ятки латенського мистецтва, а також твори ірландської та валлійської літературної традиції, що під-

*Кельтські воїни
на малюнку кін. XVI ст.*

корили освічених європейців своєю поетичністю та вигадливістю. У масовій культурі поступово сформувався романтичний образ кельта, у якому кожен міг знайти собі щось за власним смаком. Любителі героїчних поєдинків та історичних реконструкцій схилилися перед відчайдушною хоробрістю та зброєю кельтів, шанувальників езотерики приваблювали згадки про таємниче вчення друїдів, феміністки звертали увагу на високий соціальний статус жінки у давньому кельтському суспільстві, митці різних напрямків черпали натхнення у кельтських легендах, прихильники екологічного світогляду вбачали у

кельтах «людей лісу», що жили в гармонії з природою.

Захоплення кельтською минувиною породило у Європі справжню «кельтоманію», що у кожній країні далася взнаки по своєму. У Британії, наприклад, кельтам приписували будівництво мегалітів, у тому числі й знаменитого Стоунхенджа, який

насправді був споруджений за кілька тисячоліть до появи самих кельтів. Французькі кельтомани²⁷ доводили, що біблійна Галілея є близькосхідною Галлією, а відтак Ісус та апостоли були кельтами. Вважалося, що бретонська мова є праматір'ю всіх інших мов, яка дісталася людям у спадок від райського саду і т. п. Особливе місце у світогляді кельтоманів займали кельтські жерці-друїди, яких вважали носіями вселенської мудрості, порівнювали їх з тибетськими монахами тощо. Вже у XVIII ст. (у 1717, 1781 та 1792 рр.) в Англії виникли осередки так званого неодруїдизму – нової язичницької релігії, адепти якої претендують на спадкоємність релігійних традицій давніх кельтів.²⁸ Кельтське неоязичництво й нині має численних прихильників та свої об'єкти паломництва. Часом досить респектабельні, як, наприклад, «друїдичне» свято й фестиваль бардів Ейстедвод, що з 1861 року проводиться у різних містах Уельсу. Він має закріпленій у законодавстві статус й користується фінансовою підтримкою з боку місцевого самоврядування.

*Друїд на фоні Стоунхенджа,
з золотим серпом та гілкою омели.
Гравюра кін. XVIII ст.*

Кельтські мотиви також органічно вплелися до містично-філософського руху «Нью-Ейдж» – дивної суміші езотерики, медитативних духовних практик, даоської філософії, сучасних наукових ідей, «етнічної» музики тощо. Варто зазначити, що інколи надмірне захоплення кельтським язичництвом призводило й до трагічних наслідків: у 1992 році один новоявлений австрійський «друїд» приніс у жертву свого 8-місячного сина.

²⁷ На тему розвитку кельтоманії у Франції див.: Bertho-Lavernir C. Pourquoi ces menhirs? Les metamorphoses du mythe celtique // Etnologie fr. 1998. – Т. 28. – № 3. – Р. 303 – 311.

²⁸ Piggott S. Druidzi / Tłum. z ang. Warszawa, 2000. – S. 123 – 182.

До світу європейської літератури та мистецтва кельти вперше потрапляють вже у XII – XIII ст. Тоді, за епохи середньовіччя, великої популярності набули твори про короля Артура в обробці видатних представників європейської лицарської поезії – Кретьєна де Труа, Гартмана фон Ауе, Вольфрама фон Ешенбаха тощо. Легенди про Артура та лицарів Круглого столу, чарівника Мерліна, Тристана й Ізольду (їхня історія взагалі стала зразком куртуазного кохання та служіння шляхетного лицаря прекрасній дамі) рясно обросли новими подробицями й сюжетними лініями, в яких ледь проглядала кельтська першооснова. Експериментував з кельтськими сюжетами й патріарх англійської драматургії Уільям Шекспір: шотландський та валлійський фольклор яскраво проявив себе на сторінках його «Короля Ліра» та «Макбета».

Проте найпотужніший поштовх кельтським сюжетам дала епоха романтизму, представники якої – поети, письменники та митці – обрали об'єктом оспівування або мужніх стародавніх галлів, що помирали у битвах із легіонерами Цезаря, захищаю-

Верцингеторікс складає зброю до ніг Цезаря. Л. Роє, 1899 р.

чи свою батьківщину, або волелюбних шотландських горців, які не хотіли коритися англійським колонізаторам. Епохальною стала поява у 1765 році збірки поезій «Оссіан», авторство якої приписувалося однойменному барду, герою середньовічних легенд, але насправді належало шотландському поету Джеймсу Макферсону (1736 – 1796). Натхнені фольклором Шотландії поезії Оссіана стали визначальними для літератури романтизму, глибоко вплинули на творчість численних поетів, композиторів і літераторів кінця XVIII – початку XIX ст., серед яких І. Г. Гердер, Ф. Шуберт, Ф. Мендельсон-Бартольдї, И. В. Гете, О. С. Пушкін та інші.²⁹ «Оссіан» породив цілий жанр історичних фальсифікацій епічної поезії, найвідомішою з яких є «Краледворський рукопис». На думку деяких літературознавців, навіть «Слово о полку Ігоревім» несе на собі відчутний відбиток російського перекладу «Оссіана» 1792 року.³⁰

На зламі XVIII – XIX ст. кельти штурмують один жанр мистецтва за іншим. Присвячені Шотландії поезії Роберта Бернаса та історичні романи Вальтера Скотта не дають занепасти інтересу до кельтів у літературі, викликаному колись «Оссіаном». З'являються сотні скульптур і живописних полотен, що зображують кельтських історичних та міфологічних персонажів. Кельти проникають навіть на театральні підмостки. У 1831 р. в Парижі відбулася прем'єра опери Вінченцо Белліні «Норма», сюжетом якої стало кохання галльської друїдеси до римського воєначальника. Колосальний успіх «Норми» покликав до життя цілу низку схожих музичних та театральних творів: «Тристан» і «Парсіфаль» Р. Вагнера, «Мерлін» Е. В. Корнгольда, «Верцингеторікс» Ж. Кантелуба тощо.

Згодом високе мистецтво охолонуло до кельтів, як і в цілому до історичної тематики, але популярність давнього народу від того не зменшилася: у XX столітті кельти закріплюють свої позиції

²⁹ Український переклад «Оссіана» вперше здійснив відомий вітчизняний літератор, член Кирило-Мефодіївського товариства Олександр Навроцький (1823 – 1892).

³⁰ Див.: Мосенкіс Л. Поэтическая реконструкция «Слова о полку Игореве» и летописная поэзия. – К., 2006. – С. 188 – 192.

у масовій культурі. Зокрема, їхня історія та культурна спадщина стає плодючим ґрунтом для розквіту літератури у жанрі фентезі. Першим із її патріархів, хто широко залучав кельтську тематику до своїх творів, був батько славетного «Конана-варвара» Роберт Говард. Він не тільки вдало використав образ «шляхетного дикуна» для розробки головного персонажу творів про Конана, а й надрукував цикл фентезійних новел про «короля піктів» Брана Мак Морна, прототипами якого послужили герої ірландських легенд. Один з продовжувачів справи Говарда, Джон Рональд Руел Толкієн також не цурався використовувати у своїх творах «кельтизми». Професор-філолог і знавець давніх мов, він майстерно вплітав у свою знамениту трилогію «Володар Кілець» мотиви фінської, скандинавської та кельтської міфології. Часом їх неможливо розрізнити: наприклад, толкієнівські ельфи, попри давньогерманську назву й мову, сконструйовану письменником з фінської та середньоваллійської, мають за прототип міфічних ірландських сідів – безсмертних людей з потойбічного світу,

яким була притаманна дивовижна фізична краса й мудрість. Годі перелічити й решту представників літератури фентезі, що використовували й використовують у своїх сюжетах кельтську тематику.

У другій половині ХХ ст. кельти стають своїми й у кінематографі. Першопрохідниками тут були кумедні персонажі французьких коміксів – Астерікс та Обелікс, що вперше з'явилися у 1959 р. Нехитрий сюжет (купка галльських селян за допомогою виготовленого друїдом магічного напою перемагає тисячі римських легіонерів) та витончений французький гумор принесли авторам Астерікса Рене

Обкладинка англomовного видання коміксів про Астерікса. 1961 рік.
Р. Госцині, А. Удерцо

Госцині та Альберто Удерцо світову славу. Комікси були перекладені більше ніж на сотню мов та діалектів, послужили основою для створення 8 мультиплікаційних та 4 кінофільмів, останній з яких вийшов на екрани у 2007 році.

Кадр з кінострічки
© *Braveheart* (Хоробре серце), 1995 р.
з Мелом Гібсоном у головній ролі

За рівнем комерційної успішності серед «кельтських» кінопроектів з сагою про Астерікса може позмагатися хіба що «Хоробре Серце» Мела Гібсона (1995). В основу сценарію цієї кінострічки було покладено реальні події антианглійського національно-визвольного повстання шотландців під проводом Уільяма Уоллеса у 1297-1305 роках. Про історичну достовірність багатьох сюжетних ліній фільму не йдеться, але емоційність та видовищність твору повністю компенсувала цей недолік. Стрічка, прем'єра якої відбулася 1995 році, здобула 5 нагород Американської кіноакадемії, зібрала понад \$210 млн. й дала початок створенню цілої низки історичних блокбастерів, серед яких «Гладіатор», «Троя», «300 спартанців» тощо. За лекалами Мела Гібсона, серед іншого, була скроєна й французька стрічка «Верцингеторікс» (у російському перекладі вона вийшла під назвою «Друїди»), яка продовжувала традицію романтизації боротьби давніх кельтів проти римського панування. Саме ж «Хоробре Серце» викликало хвилю зацікавлення історією Шотландії в усьому світі, породило справжнє паломництво туристів з Європи та Америки до місць англо-шотландських середньовічних битв і, що не менш важливо, стало одним із символів сучасного шотландського сепаратизму.

Нині Європа переживає бурхливий сплеск інтересу до всього, що пов'язано із кельтами. Щороку виходять сотні найменувань літератури «про кельтів» — від ґрунтовних наукових робіт

до сумнівних опусів про гороскоп друїдів та «кельтські містерії». Тисячні зали збирають концерти виконавців «кельтської музики», твори якої переважно написані за мотивами ірландського музичного фольклору XVIII – XIX ст. Мільйони фанів уболівують за футболістів та баскетболістів з команд, які носять імена на кшталт «Celtics». Кельтські танці, після світового успіху ірландського шоу «Riverdance», за популярністю вже змагаються з латиноамериканськими та східними. Нині існує навіть кельтське татування й кельтська кухня. І нікого вже не дивує, що назва давнього народу стала розкрученою торгівельною маркою, під якою продається майже все – від сувенірів із зображенням ірландського хреста й футболок з написами на кшталт «Celtic warrior» до французьких цигарок «Gauloise» (фр. «галльські») й чеського пива «Kelt».

«Уявні» кельти міцно заволоділи серцями та гаманцями європейців і здавати своїх позицій поки що не поспішають. Але чи виграли від цього «реальні» кельти? Як зазначають етнологи Б. Арнольд й Д. Блер Гібсон «прикметник «кельтський» вживався стосовно народів від Ірландії до Чехословаччини, від періоду культури поховальних урн до сьогодення. Він має багато різних значень у різних контекстах, причому деякі з них суперечать одне одному. Лінгвісти, соціоантропологи, археологи, історики, фольклористи й спортивні оглядачі – кожен претендує на цей термін і використовує його у свій спосіб». Під кельтами можуть розуміти сьогодні і баскетбольну команду з Бостона, й усіх французів у минулому та сьогоденні, і носіїв сучасних гельських мов. «Сам термін «кельтський» ... виявляється небезпечно широким. До певної міри, його включення до такої кількості різних дисциплін становить яскравий приклад «люмпенізації», а також робить його неадекватним для завдання точного опису різномірних груп стосовно яких він застосовується».³¹ Британський дослідник Саймон Джеймс іде ще далі, кажучи, що слово «кельти»

³¹ Arnold B., Blair Gibson D. Beyond the mists: forging an ethnological approach to Celtic studies // Celtic chieftdom, Celtic state: the evolution of complex social systems in Prehistoric Europe. – Cambridge, 1998. – P. 2.

настільки перевантажене історичним багажем і політичними викривленнями, що від нього слід відмовитися хоча б із почуття поваги до минулого.³²

Природно, що така точка зору не поклала край двохсотлітньому розвитку кельтології – дисципліни, котра вивчає кельтські народи, поєднуючи методи історії, археології, лінгвістики й етнології. Ніхто не поспішає відмовлятися й від самого терміну «кельти». Навпаки, можна сказати, що критика лише уточнила наші уявлення про кельтів, допомогла відмовитися від значної частки політичних упереджень та культурних стереотипів. Вона ж вказала на ті теми та напрямки у кельтологічних студіях, які все ще недостатньо вивчені й потребують прискіпливої уваги науковців. Серед них – складна й багатоаспектна тема зв'язків давніх кельтів зі Східною Європою, і, зокрема, з тими землями, що нині складають Україну.

³² James S. Atlantic Celts. Ancient people or modern invention? – Madison, 1999. – P. 18.

РОЗДІЛ II

Народи Великої Скіфії й зародження кельтської цивілізації

Кіммеро-фракійські вершники гальштатської культури

Східноєвропейський вектор кельтської історії бере свій початок ще за тих часів, коли культура давніх кельтів лише формувалася, вбираючи в себе численні іноземні віяння. Серед них не в останню чергу слід згадати вплив іраномовних кочових народів Північного Причорномор'я, насамперед кіммерійців та скіфів. Наскільки можна судити з сучасних наукових даних, культура ранніх кельтів запозичила низку суттєвих ознак саме у цих іраномовних кочівників, контакти з якими розпочалися ще за доби гальштатської культури у перші століття I тис. до н.е.

Гальштатська культура є однією з тих археологічних культур Європи, які не мають вираженої етнічної приналежності: у різних регіонах вона відбивала розвиток різних давньоєвропейських

народів. На сході її ареал сягав сучасного українського Закарпаття та Прикарпаття, де були поширені культури так званого фракійського гальштату: куштановицька, гава-голіградська, висоцька тощо. Їх творцями були давні ілліро-фракійські племена, носії зниклих палеобалканських мов. Водночас західна область гальштатської культури належала переважно кельтам або прото-кельтам.

Малюнки Й. Рамзауера, що проводив розкопки у Гальштатті в середині XIX ст.

Її ядром була Південна Німеччина, північно-західна частина Австрії, включно з самим поселенням Гальштат біля Зальцбургу, а також Чехія й Північно-Східна Франція. Поступово гальштатські елементи проникали все далі на Захід — в Іспанію та на Британські острови, де вони змішувалися з місцевими культурами. Розквіт гальштатської культури, як вже зазначалося, став можливим завдяки розробці протокельтами багатих родовищ заліза й солі. Ця сировина дуже рано стала предметом інтенсивної торгівлі з середземноморськими країнами, насамперед з Етрурією (нині — Тоскана на Півночі Італії). Ще одним важливим осередком торгівлі з гальштатськими кельтами була грецька колонія Массілія (сучасний Марсель), заснована вихідцями з малоазійського міста Фокея близько 600 р. до н. е.¹

Знаряддя праці з Гальштатту. Museum Carolino Augusteum, Salzburg

¹ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 2. Люди и вещи. — М., 1994. — С. 44.

Стабільні торговельні зв'язки з Півднем дали поштовх збагаченню значної частини населення, яке у великій кількості починає отримувати іноземні предмети розкошу. Навіть у рядових гальштатських похованнях не є рідкістю грецька розписна кераміка, бронзовий посуд етрусського виробництва, амфори з середземноморським вином, вироби з балтійського бурштину й африканської слонової кістки. У жіночому похованні з Хохміхеля знайдено найдавніший у Європі шматок шовку й рештки індійської парчі.² Ресурсів, очевидно, вистачало усім. У західногальштатській області аж до V ст. до н. е. не спостерігається жодних

План фортеці
гальштатського часу Гейнебург

слідів масштабних збройних конфліктів. Навіть сама зброя, яку знаходять у похованнях, найчастіше мала характер символічно-статусної або спортивно-мисливської. Наскільки можна судити, ключові території західного гальштату були поділені багатьма невеликими угрупованнями знаті, між якими була налагоджена система обміну багатими дарунками –

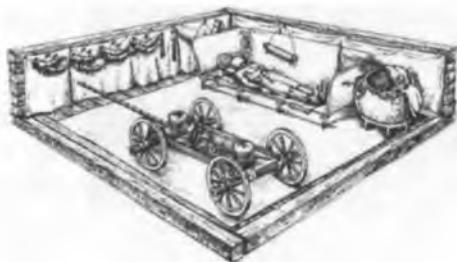
символами зв'язків гостинності, шлюбних альянсів та союзництва. Опорою могутності гальштатських князів стають потужні укріплені резиденції, найвідоміша з яких – Гейнебург, на лівому березі верхньої течії Дунаю. Ця невелика (300 x 180 м) фортеця, яка кілька разів перебудовувалася, мала стіни, споруджені з висушеної на сонці цегли, з вежоподібними бастіонами на відстані близько 10 м один від одного. Технологія будівництва була суто середземноморською, тож припускають, що власник Гейнебурга наймав грецьких архітекторів і ремісників для її зведення.³

² Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 357.

³ Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989. – С.

Але, мабуть, найцікавішою рисою гальштатською культури є так звані князівські поховання.⁴ Вони вражають не лише колосальною кількістю золотих прикрас, коштовної зброї та посуду, а й самим поховальним обрядом. Кельти гальштатської доби мали звичай ховати своїх знатних осіб у просторих поховальних камерах з товстих дерев'яних колод, над якими робили великий земляний насип – курган. Небіжчика супроводжував чотириколісний віз, оздоблений витонченим декором. Серед інвентарю особливе місце займав

Князівське поховання з Хойддорф,
друга половина IV ст. до н. е.
Реконструкція

посуд, у якому зберігалося вино й страви з поминальної трапези. Вершину принаймні частини курганів прикрашала кам'яна стела у вигляді фігури людини. Наскільки можна судити зі збережених статуй з Хіршладена й Глауберга, ці стели зображували самого похованого «князя», часом із дещо метафорично перебільшеними або символічними деталями сакрального змісту.

Навіть поверхового погляду на ці пам'ятки досить, аби помітити разючу схожість багатьох рис князівських поховань Гальштату й курганних пам'яток кочівницьких культур причорноморського та прикаспійського регіонів. Деякі спільні елементи – кургани, поховальні камери й віз, звичай встановлювати антропоморфні надгробні стели – мали виразне східноєвропейське походження, де вони відомі ще з доби бронзи. Характерним для кочівницьких культур є використання ритонів (рогів для пит-

⁴ Див.: Cunliffe B. The Ancient Celts. Harmondsworth: Penguin, 2000. – P. 51 – 63.

*Бронзовий та золотий кинджали,
золотий торквес з поховання
Хохдорф, Württembergisches
Landesmuseum, Stuttgart*

тя), які не є рідкістю й у гальштатських похованнях. Зокрема, в кургані «князя» з Хохдорф було виявлено цілий набір з дев'яти рогів (найбільший місткістю 5,5 л), причому деякі з них були виготовлені зі справжнього бичачого рогу, деякі — з заліза й прикрашені золотом. Навколо гальштатського кургану у Магдалененсберзі, одного з найбільших у Європі, археологами були виявлені характерні круглі ями від паль, на які, ймовірно, насаджували жертовних тварин або навіть людей:⁵ так само, як це робили царські скіфи за повідомленням Геродота. Загалом, суттєва різниця між похованнями гальштатських

«князів» й курганами східноєвропейських кочовиків полягала лише у тому, що кельти не мали звичаю вкладати до могил коней, слуг та наложниць, як це іноді практикували скіфи та споріднені з ними народи.

Варто звернути увагу й на ту обставину, що гальштатські кельти першими серед народів Західної Європи почали використовувати коня не лише як тяглову силу, але й для верхової їзди, що надавало їм суттєвих військових переваг. Зі сходу Європи до кельтів потрапляють нові породи верхових коней, а також певні елементи кочівницького повсякденного побуту. Насамперед, штани, носіння яких серед осілих народів Центральної та Західної Європи почали поширювати саме кельти. На цьому тлі найбільш інтригуючою обставиною є потрапляння до багатих поховань західногальштатського ареалу особливих типів кінської вуздечки та вудил з набором, що були характерні для культури

⁵ Botheroyd S., Botheroyd P. F. Słownik mitologii celtyckiej / Tłum. z niem. – Katowice, 1998. – S. 244.

кіммерійців.⁶ Їхня поява певною мірою проливає світло на обставини, за яких до культури протокельтів потрапляють східноєвропейські елементи. Але яким чином вони могли там опинитися?

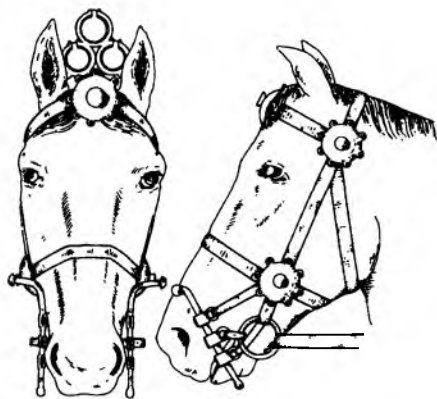
Як відомо, кіммерійці були кочовиками, що населяли Північне Причорномор'я та Приазов'я у IX – VII ст. до н. е., хоча згадуються вони і далеко за межами цього регіону. Перші відомості про кіммерійців походять з передньоазійських джерел VIII ст. до н. е. Відомо, що у Малій Азії кіммерійці взяли участь у знищенні Фрігійської держави, завдали нищівного удару Лідійському царству та загрожували грецьким містам Іонії. Кіммерійці розгромили державу Урарту й здійснили кілька військових походів проти Ассирії. В одному з них, у 678 р. до н. е., вони зазнали поразки, після чого арена дій кіммерійців обмежилася лише причорноморським степом. Щодо походження й мовної приналежності кіммерійців досі точаться дискусії, адже відомо лише три кіммерійські назви. Це імена їхніх ватажків – Теушпа, Тугдамме й Шандракшатра. Перше з них звучить як урартське, друге має доіндоєвропейське чергування, а третє є од-

*Статуя воїна з Хіршланден.
VI ст. до н. е. Württembergisches
Landesmuseum, Stuttgart*

⁶ Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989. – С. 83; Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 337; огляд знахідок див.: Kossack G. 'Kimmerische' Bronzen: Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa // Zbornik posvecen S. Gabrovcu ob sestdesetletnici. Situla 20/21, 1981.

Реконструкція кінської вузди східного типу, що базується на матеріалі гальштатського поховання у Міндельхайм (Баварія)

нозначно індоіранським.⁷ Чорнорогівська археологічна культура, яку пов'язують з кіммерійцями, була спадкоємицею кочівницьких індоєвропейських культур, поширених між Дніпром та Волгою ще з часів бронзового віку. Кіммерійці досить істотно вплинули на формування фракійського населення на півночі Балканського півострова й підтримували з ним стабільні зв'язки.

З писемних джерел про кіммерійців мало що відомо, за винятком оповіді Геродота про їхній занепад. За словами «батька історії», коли кіммерійцям почали загрожувати скіфи, народ зібрався радитися, що робити далі. Царі та знать воліли захищати свою землю, тоді як рядові общинники схилилися до відступу без бою. Кіммерійці, за словами Геродота, так і не змогли порозумітися. Між ними виникла кривава бійка, в ході якої частина людей загинула. Ті, що лишилися, поховали загиблих біля річки Тірас (Дністер) й назавжди залишили свою батьківщину (Herod. IV. 11 – 12). Куди вони подалися потім – джерела не повідомляють. Але цілком ймовірно, що рештки колись потужного народу відкочували на захід і деякі групи кіммерійців досягли земель, населених протокельтами. Тут вони й вступили у контакти з місцевою верхівкою, залишивши відбиток своєї культури у князівських похованнях. Водночас варто пам'ятати, що події, описані Геродотом, припадають на пізніший час, аніж той, яким датуються кіммерійські предмети з гальштатських поховань.

Сьогодні переважно мирне проникнення на землі протокельтів певних груп переселенців з причорноморських та при-

⁷ Мосенкіс Ю. Про назву кіммерійців // Мова та історія. 1998. – Вип. 43. – С. 20.

азовських степів, які взяли участь у культурогенезі західного Гальштату й стали важливим компонентом суспільної еліти, є загально визнаним.⁸ Очевидно, проникнення певного іраномовного компонента до протокельтського середовища відбилосся і

Фрагмент бронзового торквеса з Глаубергу (V ст. до н.е.), ймовірно, перського походження.

у розвитку кельтських мов. Звертає на себе увагу той факт, що етнонім *кіммерійці*, який має індоіранську проформу **kimmer/kimmar* і складений з компонентів «земля» та «людина, син»,⁹ з точністю відповідає самоназві сучасних мешканців Уельсу – *кімрі, сумру*, «земляки». Близький він і до назви *cimbri* – племені, ящо мешкало в Ютландії і навіть дало своє ім'я одній із датських провінцій – Хіммерланд. Кімврів зазвичай вважають германцями з походження, але відомо, що культура цього племені зазнала потужного впливу з боку кельтів. Кельтські й індоіранські мови (до останніх, як припускають, належала й кіммерійська) мають чимало спільного у лексиці, зокрема у сфері релігійної та соціальної термінології. Для прикладу можна згадати д.-ірл. *noeb* «святий» та д.-перс. *naiba* «красивий, добрий».¹⁰

Тут, можливо, доречно згадати міфологічну традицію ірландських саг, викладену у «Книзі завоювань Ірландії». Там, зокрема, йдеться про те, що гойдели (ірландці) вели своє походження від Яфета, сина Ноя. Вони «прийшли з Єгипту, Скіфії та Метійських країв [Приазов'я – Г. К.], по Тирренському морю до

⁸ Corcoran W. P. Preface // Chadwick N. K. The Celts. – London, 1970. – P. 32; Megaw R., Megaw V. Celtic art: from the beginnings to the Book of Kells. – London; New York, 2001. – P. 26.

⁹ Коваленко Н. Кіммерійська ономастика. Автореф. дис. ... к. ф. наук. – К., 1998. – С. 10.

¹⁰ Калыгин В., Королев А. Введение в кельтскую филологию. – М., 1989. – С. 40 – 41.

Крита й Сицилії, й ... захопили Іспанію силою», а вже звідти переправилися до Ірландії.¹¹ Ця розповідь зазвичай вважається висловом середньовічних монахів. Однак, можливо, ця легендарна оповідь була тільки пристосована християнським переписувачем скел до біблійної генеалогії народів, тоді як її основа містила якесь далеке відлуння справжніх історичних подій? Адже генетики нещодавно довели факт масових міграцій прадавнього населення з Північно-Західної Іспанії до Ірландії та Британії (див. нижче), що раніше також вважалися за середньовічну вигадку. Проте ухилимося від занадто далекосяжних висновків, адже навряд чи випаде досягти істини в цьому питанні.

«Звіриний стиль» степової Скіфії й кельтське мистецтво

На рубежі VI – V ст. до н. е. переважна частина території нинішньої України увійшла до складу Великої Скіфії, промовиста назва якої вказує на домінуючу етнічну групу – скіфів. Як і кіммерійці, скіфи були кочовиками. Вони говорили індоіранськими мовами й прийшли на територію України з прикаспійського регіону. Всупереч своєму дещо «азійському» іміджу в сучасній масовій культурі, вони мали цілком європеоїдний зовнішній вигляд, а скіфська духовна культура була багато у чому наближена до культур інших індоєвропейців – від греків до слов'ян. Витіснивши кіммерійців, скіфи взяли під свій військово-політичний контроль значну частину Східної Європи. Їхня культура саме на теренах Північного Причорномор'я досягла найвищого розквіту, про що свідчать масштабні царські поховання кінця VI – IV ст. до н. е. Скіфи славилися помпезними й масивними, але водночас витонченими виробами з дорогоцінних металів, які прикрашалися сцена-

¹¹ Предания и мифы Средневековой Ирландии /Пер. С. Шкунаева. – М., 1991. – С. 49.

ми полювання, війни та побуту, а найчастіше — фігурами оленів, коней, хижих звірів і птахів, фантастичних грифонів тощо. Деякі з цих виробів належали власне скіфським майстрам, інші походили з ремісничих майстерень грецьких міст, де вони виготовлялися на замовлення скіфської знаті, з урахуванням її традицій та естетичних смаків.

Золота статуетка дикого кабана, курган Хомина могила, IV ст. до н.е. Музей історичних коштовностей, Київ.

Виразні сліди скіфського «звіриного стилю» вже давно помітили дослідники кельтського мистецтва,¹² проте щодо появи східноєвропейських мотивів на витворах кельтських майстрів з металообробки одностайної думки серед фахівців немає. Так, британський дослідник В. Міґоу вважає, що кельтські та скіфські стилі розвивалися не перетинаючись, хоча й у паралельних напрямках — саме тому у них з'являються схожі образи та декоративні елементи. Водночас, елементи явно східного походження британський дослідник приписує контактам з персами, які проникають на Балкани вже у V ст. до н. е. під час експансії держави Ахеменідів, а також з фракійцями, мистецтво яких зазнало істотного скіфського впливу. Натомість безпосередній вплив Скіфії на кельтське мистецтво В. Міґоу відкидає, адже, на його думку, території розселення скіфів і кельтів не стикалися принаймні до середини IV ст. до н. е.¹³ Проте інші дослідники притримуються погляду, згідно якого кельто-скіфські контакти дуже давні, підтримувалися більш-менш регулярно, й виявилися, зокрема, в обміні коштовностями та предметами розкошу.¹⁴

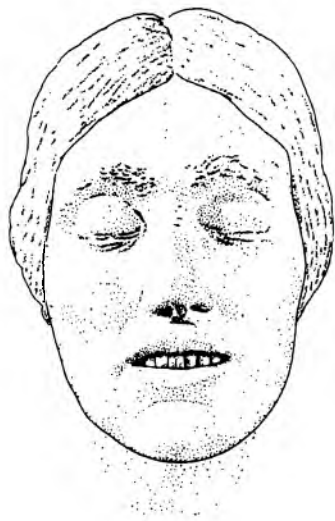
¹² Jacobsthal P. Early Celtic art. Oxford, 1944. — P. 59, 161.

¹³ Див.: Megaw V. Early Celtic art without Scythians. A review // Celts on the margin. — Krakow, 2005. — P. 33 — 47.

¹⁴ Frey O. H. La formation de la culture de La Tène // Les Celtes. P. 2001. — P. 136 — 137.

Схоже, що перші яскраві зразки східноєвропейського художнього ремесла потрапляють до кельтів наприкінці гальштатської або на самому початку латенської доби, себто вже у VI – V ст. до н. е. Підтвердженням цього може бути знамените «князівське» поховання у Вікс, поблизу Шатільон-сюр-Сен, в Бургундії. Під великим курганом діаметром 42 м і висотою 6 м було виявлене поховання жінки віком 30-35 років, тіло якої було покладене на чотириколісний візок. На небіжчиці було багато коштовних прикрас – браслетів, намист, фібул, а також не характерна для кельтського набору прикрас золота діадема вагою 480 г. Саме цю діадему, прикрашену невеликими фігурками крилатого коня й левовими лапами, деякі дослідники вважають греко-скіфським витвором, що був вироблений десь у надчорноморському регіоні.¹⁵ Дійсно, у кельтському мистецтві подібні декоративні елементи й образи майже не використовувалися. Серед інших прикрас з поховання привертають увагу бурштинові намистини та шиферні браслети, що, ймовірно, походили з балтійського узбережжя. Але найбільш вражаючою знахідкою у похованні, безумовно, був гігантських розмірів бронзовий кратер (ємність для змішування вина), місткістю понад 1100 л, вагою 208 кг і висотою 164 см. Кратер був вироблений грецькими майстрами, оздоблений орнаментом, зображеннями воїнів і персонажами античної міфології, на кшталт Медузи-Горгони. Оскільки в грецькому світі подібні вироби мали значно скромніші розміри, припускають, що кратер з Вікс був спеціальним замовленням якогось представника варварської знаті. Най-

Реконструкція обличчя жінки з князівського поховання у Вікс

15 Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian. – Wrocław, 1964. – S. 132 – 133.

вірогідніше, робота була виконана в одному з грецьких міст Південної Італії й на шляху до замовника пододала близько 1300 км.

Загалом, інвентар поховання у Вікс засвідчує, що воно належало жінці, суспільний статус якої був надзвичайно високий. Однак дослідження кісток виявило, що небіжчиця мала серйозні вроджені вади й за життя кульгала на обидві ноги. Оскільки за уявленнями давніх кельтів тіло володаря не повинно було мати явних фізичних недоліків, даму з Вікс не слід вважати світською володаркою або дружиною кельтського «князя». Натомість відомо, що кульгавість розглядалася давніми європейцями як знак зв'язку з потойбічним світом, тож, швидше за все, греко-скіфська діадема супроводжувала до царства мертвих кельтську жрицю, причому досить високого рангу.

Кратер з Вікс.
Musée archéologique, Châtillon-sur-Seine

Ще один яскравий предмет, ймовірно, греко-скіфського походження, було виявлено у ранньолатенському князівському похованні з Кляйнасперагль поблизу Штутгарта. Ця курганна гробниця кельтського ватажка також містила надзвичайно багатий інвентар, серед якого золоті прикраси, фігура сфінкса зі слонові кістки, бронзові посудини італійського виробництва, розписна грецька кераміка. Був там і ритон, – великий ріг для пиття, прикрашений масивною головою барана. Припускають, що цей предмет було виготовлено у Причорномор'ї скіфським майстром або греком на скіфське замовлення.¹⁶ З огляду на символічне зна-

¹⁶ Frey O. H. La formation de la culture de La Tène // Les Celtes. – P. 2001. – P. 137.

Бронзовий дзбан з носиком,
Басс-Ютц, початок IV ст. до н. е.
British museum, London

чення, яке у традиційній культурі надавалося посудині для пиття, цей риг міг бути знаком встановлення зв'язків гостинності між певними групами кельтської та скіфської знаті.

Характерно, що скіфські або греко-скіфські вироби потрапляли до безпрецедентно багатих гробниць, якими є поховання у Вікс та Кляйнасперагль. Це підкреслює престижність володіння такими предме-

тами й вказує на рівень контактів, які підтримувалися особами надзвичайно високого рангу. Тож не дивно, що скіфські художні мотиви починають з'являтися на витворах кельтського ремесла. Вплив східноєвропейського звіриного стилю вбачають, зокрема, у декорі знаменитих бронзових посудин з Басс-Ютц (Лотарингія) та Рейнхейму (біля Саарбрюкену), у зооморфних ранньолатенських фібулах тощо. Зі Сходу до кельтського мистецтва потрапляють образи хижих птахів, а також фантастичних тварин. Вважають, що з III ст. до н. е. саме скіфське мистецтво дало потужний поштовх розвитку так званого стилю угорських мечів, характерного для кельтів Центральної Європи,¹⁷ а на зламі II та I ст. до н. е. переосмислення скіфських мотивів все ще можна було побачити на таких витворах, як кельго-фракійський ритуальний , знайдений у Гундеструп (Данія).

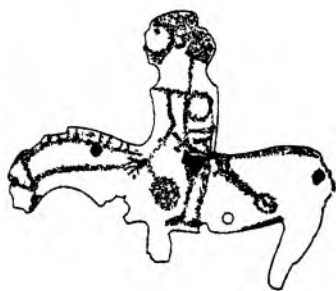
Очевидно, кельти засвоїли не тільки елементи скіфського художнього стилю, але й деякі вірування й звичаї, характерні для східноєвропейських культур. Це легко простежити на прикладі так званого «культу голови», що відігравав помітну роль у релігійних уявленнях кельтів. Відомо, що голова вбитого супротив-

¹⁷ Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 399.

ника розглядалася кельтами як найцінніший військовий трофей. Тит Лівій повідомляв, що кельтські вершники прикріплювали голови вбитих римлян до коней, або насаджували їх на списи (Tit. Liv. X. 26. 11). Цей же звичай описує Юстин. За його словами, кельти, які під час походу на Грецію розбили македонське військо, відрубали полоненому цареві Птолемею Керавну голову, а потім, насадивши її на списа, носили перед своїм військом (Iustin. XXIV. 5. 6). Після війни відрубані голови прибивали до стін осель, бальзамували в кедровій олії й оберігали як найдорогоцінніший скарб (Diod. Sic. V, 29). Вважалося, що голова вбитого супротивника захищала дім від зла і чаклування, дарувала удачу та щастя. Мотив відрубаної голови нав'язливо повторюється у кельтському мистецтві, особливо на сакральних зображеннях.

Відомо, що германці, фракійці, а тим більше греки й римляни не надавали відрубаній голові такого значення. Натомість такими саме «мисливцями за головами» були скифо-сарматські племена. Серед них також була поширена практика підвішувати голови вбитих супротивників до кінської зброї й пізніше використовувати їх як амулет. Згадаймо кочівницький звичай виготовляти з черепа вбитого ворога чашу в металевій оправі, який протримався у Північному Причорномор'ї аж до епохи середньовіччя: його останньою відомою жертвою став київський князь Святослав, убитий печенігами біля Дніпровських порогів. На цьому тлі цікаво, що у кельтських мовах слово **kʷenno* «голова» є ін-

Вершники з підвішаними до коней головами ворогів: долина Рейну (зверху), Північний Кавказ (знизу) (Frey 2001)

шомовним запозиченням, джерело якого не до кінця зрозуміле. Як припустив нещодавно український лінгвіст Ю. Мосенкіс, воно може мати північнокавказьке походження й бути спорідненим, наприклад, з ботліхським *гъвана* «голова».¹⁸ Сам Ю. Мосенкіс схильний вважати це впливом доіндоевропейського населення, яке жило в Європі до приходу кельтів й, можливо, говорило мовами, спорідненими з кавказськими. Можливо також, що це слово є ще одним підтвердженням кельтських контактів з іраномовними скіфо-сарматськими племенами, культура яких пустила глибоке коріння на Північному Кавказі.

Іранські мотиви в легендах про короля Артура

Продовжуючи «кочівницький» сюжет, не можна обійти увагою ще одну цікаву обставину. Існує думка, що саме іраномовні східноєвропейські кочовики, сармати, спричинилися до створення одного з фундаментальних компонентів кельтської культури — легенд артурівського циклу. Сарматська версія їхнього походження нині отримала досить поважну аргументацію. Її відстоюють деякі авторитетні історики та літературознавці, а нещодавно вона проникла й до масової культури. Саме сарматська версія походження артурівських легенд була викладена у голлівудській стрічці *Король Артур* (2004), яка демонструвалася в українському прокаті, викликавши у глядача щонайменше подив. Тож ми не вправі оминати увагою й цієї інтригуючої теми.

Для того щоб у ній розібратися, нам доведеться зробити майже тисячолітній стрибок у часі. Легенди про короля Артура з'явилися в Британії у ті часи, коли про давніх кельтів на континенті вже ніхто й не згадував. За повідомленням англійських се-

¹⁸ Мосенкіс Ю. Про походження докельтського субстрату // Мова та історія. – 1998. – Вип. 36. – С. 18.

редньовічних хроністів, Артур був воєначальником (*dux bellorum*) бриттів, який на початку VI ст. боровся проти саксів, а також піктів й скоттів (ірландців), що атакували територію нинішнього Уельсу та Англії. Найбільше подробиць про життя Артура повідомляє «Історія бриттів» Неннія (IX ст.), «Камбрійські аннали» (960 – 980 рр.) та «Історія британських королів» Гальфріда Монмутського (бл. 1136 р.). За їхніми даними, Артур був позашлюбним сином короля бриттів Ютера Пендрагона і корнуольської королеви Ігрейн. Вихований далеко від рідного дому чарівником Мерліном, Артур ще підлітком здійснює героїчний вчинок – витягує з каменя непереможний меч. Згодом, завдяки Мерліну, Артур потрапляє до королівського палацу, де низка надприродних явищ показує, що саме він є законним володарем трону. Артур стає королем й невдовзі одружується з прекрасною Гіневрою (або Гвіневер). Пізніше Гіневра йому зраджує й тікає зі своїм коханцем, який, за однією з версій, є найзапеклішим ворогом Артура, а за іншою – його найближчим соратником. Артур розважливо й справедливо править Британією, боронить її від ворогів. Йому допомагають вірні сподвижники-лицарі, які сидять разом із ним за Круглим столом – Ланцелот, Галахад, Персіфаль, Тристан, Гавейн тощо. Після багатьох успішних війн із загарбниками, Артур зазнає смертельної рани в битві при Камлані у 539 р. Але фея Моргана не дає йому померти й переносить до потойбічного світу, на острів Аваллон, де він перебуває й понині, але може колись повернутися. Образ Артура зустрічається також у збірнику валлійських легенд Мабіногіон, де він має виразні риси міфологічного божества-героя, важливої дійової особи міфу про протиборство небесних і земних богів. Він звільняє ув'язненого Мабона, який чітко асоціюється з сонцем, полює на гігантського царя диких кабанів Турх Труата, викрадає з підземного світу чарівний достатку тощо.

Спроби відділити історію від міфу й співставити образ короля Артура з історичними персонажами, у реальності яких сумнівів немає, тривають вже упродовж кількох століть. Однією з таких спроб є згадана вище алано-сарматська гіпотеза, найдоклад-

ніше висвітлена у дослідженні «Від Скїфії до Камелоту» Скотта Литлтона й Лінди Малкор.¹⁹ На їхню думку, Артур був римським ватажком, командувачем кількатисячного допоміжного підрозділу сарматської кінноти, який дислокувався на півночі Британії наприкінці II ст. до н. е. Він настільки прийшовся до душі своїм підлеглим, що згодом сарматські ветерани, які продовжували компактно проживати у кількох поселеннях в Британії, а також їхні діти, які теж служили під римськими знаменами, зробили Артура персонажем своїх давніх іранських легенд, привезених зі східноєвропейської батьківщини. Згодом ці легенди набули популярності, переплелися з місцевими кельтськими переказами, а пізніше потрапили на континент. Там вони змішалися з легендами інших іраномовних кочовиків – аланів, які в період Великого переселення народів опинилися далеко на заході Європи. На перший погляд, правдоподібність алано-сарматської гіпотези викликає сумнів, але вона ґрунтується на двох достовірних історичних фактах. По-перше, досить численні сарматські підрозділи справді перебували на території Британії. По-друге, ними дійсно міг командувати римський офіцер на ім'я Люцій Арторій Каст.

Сармати, як відомо, були іраномовними кочовиками, які у III – II ст. до н. е. витіснили скїфів і панували у Північному Причорномор'ї до приходу сюди готів та гунів у III – IV ст. Алани – племена, споріднені з сарматами, продовжували мешкати тут і пізніше, а їхні нащадки й досі живуть на Північному Кавказі. Ще на початку нашої ери сарматські племена просунулися далеко на захід, у Подунав'я, і звідти загрожували кордонам Римської імперії. Разом із германськими племенами маркоманнів і квадів вони взяли участь у так званих Маркоманських війнах (166 – 180 рр.). У 175 р. сарматське плем'я язигів було розгромлене військами

¹⁹ Див.: Littleton, C. S., Malcor L. A. From Scythia to Camelot: A Radical Reassessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail. – New York, London, 2000; стислий виклад гіпотези доступний в Інтернеті: Malcor L. A. Lucius Artorius Castus. Part 1-2 // The Heroic Age, Issue 1-2, 1999, <http://www.heroicage.org/>

імператора Марка Аврелія. Серед іншого, за умовами мирного договору, язигів змусили передати 8 тисяч воїнів до складу римського війська (Cass. Dio LXXI. 16. 2). Для імперії це було вигідно, адже закуті в обладунки сарматські катафракти зажили слави найкращих у Європі кіннотників. Сарматських рекрутів було вирішено відвести подалі від їхніх рідних земель і, як повідомляє римський

Зображення важкоозброєного сарматського вершника. Танаїс, поч. III ст.

історик Діон Кассій, 5500 з них відправили до Британії. Тут із сарматів, очевидно, сформували певну кількість кавалерійських ал — підрозділів чисельністю близько 500 кіннотників, надали римських офіцерів та інструкторів й розподілили по країні. Згодом

кілька епіграфічних написів, де згадується Сарматська ала (*Ala Sarmatorum*), з'являється у Бреметенакумі — римському форті й поселенні ветеранів (нині це місто Рібчестер у графстві Ланкастер). Бреметенакум займав стратегічно важливе положення у глибокому тилу валів Адріана й Антоніна, які забезпечували римську провінцію Бри-

Вал Адріана на півночі Англії (середина II ст). Сучасний стан

танія від набігів піктів з шотландських гір, і на кордоні з завжди неспокійним північним Уельсом. Сарматська кіннота мала відігравати тут роль мобільного резерву. Прикметно що, на півночі

Надгробок римського центуріона.
Rheinisches Landesmuseum, Bonn

Британії клеймо *BSAR* на черепиці було знайдено на поселенні Катакратоніум (нині — Кеттерік у Північному Йоркширі). Його також пов'язують з сарматськими підрозділами.

Тим часом, близько 200 року десь на Адріатиці був виготовлений саркофаг із досить цікавим написом-посвяченням. Напис містився на трьох фрагментах саркофагу, які були знайдені в районі сучасного міста Подстрана у Хорватії. Ось про що він повідомляє:

«Душам померлих: Люцій Арторій Каст [Lucius Artorius Castus], центуріон III Галльського легіону, центуріон VI Залізного, центуріон II легіону Адіутрікс, центуріон V Македонського легіону, приміпіл цього ж легіону, препозіт Мізенського флоту, префект VI Переможного легіону, дукс легіонів і кавалерійських когорт з Британії проти армориків, прокуратор провінції Лібурнія, наділений правом засуджувати на смерть. Упродовж життя він зробив для себе і своєї родини...»

На цьому напис обривається, але й наявної інформації достатньо для реконструкції блискучої кар'єри римського військового діяча та урядовця, який, не виключено, послужив історичним прототипом коро-

Напис-епітафія на честь
Люція Арторія Каста (бл. 200 р. н. е.).
Подстрана, Хорватія.

ля Артура. Люцій Арторій Каст, як про це свідчить його ім'я, походив з відомого у Центральній Італії роду Арторіїв і належав до вершників – проміжного суспільного прошарку між родовою сенатською аристократією та плебеями. Виходець з вершницького стану зазвичай повинен був пройти кількарічний курс військової служби у ранзі вищого офіцера, трибуна. Однак Арторій Каст починає службу з нижчого офіцерського звання – центуріона. Швидше за все, він був молодшим сином у родині, не отримав спадку й не мав відповідної кількості грошей, аби підтвердити належність до вершників. Тому військова кар'єра була для нього єдиною можливістю підтвердити свій соціальний статус.

Ми досить добре знаємо місія дислокації римських легіонів й завдяки цьому можемо прослідкувати перепетії служби Арторія. III Галльський [Gallica] легіон й VI Закутий у залізо [Ferrata], в яких він розпочав службу, у середині II ст. перебували у Сирії та Іудеї, де близько 162 року брали

Римські легіонери поч. II ст.
Рельєф з колони Траяна у Римі

участь у війні з парфянами. Пізніше ми бачимо Арторія в Паннонії, на Дунаї, де він служив центуріоном II легіону [Adiutrix] й, очевидно, вперше познайомився з сарматами. Згодом він перевівся до V Македонського [Macedonica], у якому дослужився до приміпіла – першого центуріона, одного з найвищих офіцерів у легіоні. V Македонський дислокувався в дунайській провінції Мезія (згодом переведений до Трансильванії), але його весялиці – окремі загони – перебували також у містах Північного Причорномор'я Тірі та Херсонесі принаймні до кінця 60-х рр. II ст.²⁰ Тож, принаймні теоретично, Арторій Каст міг побувати й на території сучасної України.

²⁰ Зубарь В. Таврика и Римская империя. – К., 2004. – С. 72 – 73.

Король Артур (посередині зверху).
Книжкова мініатюра, кін. XIV ст.

Час його служби на Дунайї співпав із маркоманськими війнами проти германців та сарматів. З усією очевидністю Арторій брав у них участь і навіть непогано відзначився, адже згодом отримав престижну посаду в Неаполі, де базувався Мізенський флот. Тоді ж сарматський допоміжний корпус було відправлено до Британії, а дещо згодом там опиняється й Арторій Каст, який стає одним з префектів VI Переможного легіону [*Victrix*]. На цій посаді Арторій міг командувати однією з когорт або кавалерійських ал, що входили

до складу легіону, або навіть одним з прикордонних гарнізонів. Можливо, Арторія, з його багаторічним дунайським досвідом, могли призначити командувати саме сарматською кавалерією. Початок 180-х рр., на який, як припускають Малкор та Літлтон, припала служба Арторія у Британії, видався вкрай неспокійним. З півночі на територію провінції вдерлися пікти й майже одночасно VI легіон, командуванню якого підпорядковувався Арторій, повстав й проголосив імператором одного з офіцерів на ім'я Пріск. У цей час Арторій Каст, очевидно, виявив себе і як воєначальник, і як лояльний до Риму посадовець. Адже після придушення заколоту його кар'єра робить карколомний злет. У 185 р. Арторія було призначено командувачем [*dux*] експедиційного корпусу, висланого з Британії придушувати повстання на континенті, в Армориці. Про цю військову акцію згадує Геродіан, щоправда, не називаючи ім'я начальника римських військ. Оче-

видно, Арторій і цього разу із завданням впорався добре, бо вінцем і завершенням його службового шляху стає керівництво тихою й квітучою провінцією Лібурнія на Адріатичному узбережжі. Тут Арторій Каст пішов з життя близько 200 року. Сармати ж, а також їхні нащадки, що проживали у Бреметанакумі, настільки шанували свого колишнього командира, що його образ міцно закріпився у народних легендах, привезених ще зі східноєвропейських степів.

Деякі легенди артурівського циклу справді містять виразні мотиви скіфо-сармато-іранської міфології, а іноді перетинаються і з нартським епосом осетинів — нащадків давніх іраномовних кочовиків. Найяскравішим іранізмом артурівського міфу є легенда про чарівний меч, встромлений у камінь, який зумів витягти тільки Артур. Хоча кельти досить шанобливо ставилися до мечів, аналогів такій легенді в інших кельтських переказах немає. Натомість Геродот повідомляє, що скіфи у Північному Причорномор'ї вклонялися богу війни в образі меча, встромленого у штучний пагорб, приносили йому в жертву коней, худобу та кожного сотого з полонених (Herod. IV. 62). У 1981 р. слова Геродота підтвердили археологи: на Кавказі під час розкопок першого Уляпського кургану в Адигеї було виявлено вітвар з хмизу та землі, до якого був уві-

*Ренесансне бачення короля Артура.
Статуя у Інсбруку, 20-ті рр. XVI ст.*

ткнутий скіфський меч-акінак, а поруч лежали кістки відрубаної людської руки. Скіфський культ меча пустив глибоке коріння й у Причорномор'ї, адже майже через тисячу років після Геродота готський історик Йордан оповідає про його подальшу долю. Нібито, непереможним «Марсовим мечем» скіфських царів заволодів сам ватажок гунів Аттіла:

«Якийсь пастух ... помітив, що одна з його теличок кульгає, але не міг знайти причину поранення. Стурбований, він простежив кривавий слід, і виявив меча, на який вона, поки їла траву, необережно наступила. Пастух викопав меча й одразу відніс його Аттілі. Той зрадів і, будучи зарозумілим, вирішив, що поставлений володарем над цілим світом і що завдяки Марсовому мечу, йому дарована могутність у війнах» (Iord. 183)

Римський історик IV ст. Амміан Марцеллін повідомляє, що іраномовні кочовики алани, вихідці з причорноморських степів, теж вклонялися мечу встромленому в землю:

«У них немає жодних храмів та святилищ, не можна побачити вкритого соломною куріння, але вони втикають у землю за варварським звичаєм оголеного меча і шанобливо вклоняються йому як Марсу, покровителю країн, де вони кочують» (Amm. Marc. XXXI. 2. 23)

Пізніше алани, в ході Великого переселення народів, залишать Причорномор'я і разом із готами вирушать далеко на захід Європи, до Іспанії, де згодом розчиняться серед місцевого населення. Разом із собою алани заберуть і свої легенди, що, згідно припущення авторів «алано-сарматської гіпотези», поєднуються з оповіданнями їхніх родичів, нащадків сарматів, які продовжували жити в Британії.

Іранські риси має й образ Дами з Озера, яка подарувала Артурові чарівний меч Екскалібур. Легенда іноді називає її Білою Змією, при цьому відомо, що образ жінки-змії широко поширений у скіфській міфології, проте невідомий у кельтській. В артурівських легендах досить часто фігурують дракони, уявлення про яких теж не були характерні для кельтів, але досить близькі сарматам. Бронзова голова дракона з довгим полотняним хвостом була

військовим штандартом сарматської кінноти, який був запозичений також римською армією. Головні герої артурівських легенд — кінні списоносці, якими були не лише середньовічні лицарі, але й закуті в броню сарматські катафракти. Більше того, прихильники «алано-сарматської гіпотези» знаходять багато схожих рис в образах Ланцелота, Парсіфаля, Галахада, Трістана та інших лицарів Круглого столу з одного боку, й героїв осетинського нартського епосу — з іншого. Деякі мотиви артурівських легенд відносять паралелі як у кельтській, так і у скіфо-іранській міфології. Це, зокрема, звичай кидати зброю до священної водойми, вшанування казана достатку, образ жінки-воїтельки тощо. Ексклюзивно кельтськими визнаються тільки образи невірної дружини Артура Гіневри, яка досить схожа на кельтську богиню плодючості, а також артурового батька Ютера Пендрагона.

Алано-сарматська легенда, як бачимо, цілком має право на існування, хоча не варто сприймати її аж надто буквально. Адже, наука сьогодні поступово відмовляється від пошуків реальних історичних прототипів короля Артура, якого більшість учених розглядають саме як легендарну постать. До того ж, скіфо-сарматські мотиви, справді присутні в артурівських легендах, могли потрапити до кельтської міфології значно раніше, наприклад, ще за часів історичних контактів давніх кельтів з іраномовними причорноморськими кочовиками. А головне — артурівські легенди давно стали інтернаціональними, адже до їхнього створення долучилися не лише кельти та, можливо, сармати, а й інші європейські народи. Тож нехай король Артур спочиває собі на чарівних берегах Аваллону, а ми повернемося на континент, аби не пропустити моменту першої появи кельтів на теренах сучасної України.

Милоградська культура, неври й перші кельти на землях України

Можна впевнено казати, що давні кельти не тільки вбирали в себе елементи кочівницької культури Причорномор'я, але й самі істотно впливали на формування культурного обличчя земель України вже принаймні з IV ст. до н. е. Щоправда, в культурі степових скіфів-кочовиків цей вплив майже непомітний — надто вже самодостатньою вона була у порівнянні з кельтською. На відміну від гальштатських та ранньолатенських «князівських» гробниць, у яких трапляються речі греко-скіфського кола, у багатих курганах скіфських царів якогось виразного впливу кельтів не помітно. Єдина коштовна річ, якій іноді приписують кельтське походження — золота фігурка дикого кабана зі скіфського кургану IV ст. до н. е. Хомина Могила на Дніпропетровщині.²¹ Але й це викликає сумнів: попри поширеність у кельтів подібних фігурок, до широкого вжитку вони увійшли лише з II ст. до н. е.

Загалом, предмети кельтської матеріальної культури, датовані переважно кінцем IV — III ст. до н. е., знайдені приблизно у сотні пунктів на території від Карпат до Дніпра. Це переважно прикраси (браслети, застібки-фібули, підвіски тощо), монети кельтського виробництва та предмети озброєння. У Подніпров'ї знайдено кілька культових предметів: фігурка дикого кабана з с. Пастерське, маленька бронзова маска, виготовлена у типово кельтській манері, з села Пекарі біля Канева, низка підвісок у вигляді колеса зі спицями, що символізували сонце (підвіски такого типу добре відомі в культурі кельтів на Балканах та у Центральній Європі). Більшість предметів випадково знайдена археологами-аматорами або місцевими мешканцями, тож сказати щось певне про їхнє походження наразі неможливо. Інші, як, наприклад, кельтський меч з Верхньої Тарасівки, виявлені у скіфських похованнях. Усі подібні знахідки, на думку Б. Канліффа, свідчать про інтенсивні контакти між кельтською та скіфською елітами, обмін

²¹ Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. — СПб., 1997. — С. 204.

Особливо тут слід відзначити милоградську археологічну культуру, яка була поширена на території Південної Білорусії та Північної України з VII ст. до н. е. Свою назву вона отримала за поселенням біля с. Милоград Гомельської області Білорусі. Носії цієї культури вели осілий спосіб життя у відкритих поселеннях, а нерідко і в укріплених городищах, збудованих у важкодоступних місцях – серед боліт, на річкових мисах тощо. Милоградська культура демонструвала досить високий, як на той час, рівень розвитку виробництва й торгівлі. Як зазначала свого часу О. Мельниківська – найбільш авторитетний дослідник милоградської культури, «лужицько-висоцькі, гальштатські, а пізніше й латенські типи речей і вплив як у металі, так і в інших виробках, для милоградських пам'яток надзвичайно характерні й значною мірою визначають їх обличчя».²⁵

Дійсно, на милоградських поселеннях і могильниках виявлено чимало предметів, які можна впевнено пов'язати з західною областю гальштатської та латенською культурами кельтів. На думку О. Мельниківської, до ареалу милоградської культури вони потрапляли завдяки торговельному шляху, що сполучав Середнє та Верхнє Подніпров'я з Центральною Європою через Південне Полісся й Прикарпаття. Але особливо цікавим є те, що й місцеві вироби, виготовлені в майстернях милоградських городищ, починають наслідувати латенські форми. Зокрема, на городищах Мохово, Горошков і Чаплін у Верхньому Подніпров'ї були виявлені ливарні форми для виготовлення латенських браслетів.²⁶ Крім того, у Горошкові, який був одним з найбільших поселень і культових центрів милоградських племен, знайдено доволі репрезентативний набір предметів латенської культури, зокрема наконечник дротика, фрагменти бойового пояса, ранньолатенські та середньолатенські фібули, браслети, знаряддя праці тощо.

²⁵ Мельниковская О. Племена Южной Беларуссии в раннем железном веке. – М., 1967. – С. 152.

²⁶ Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – Спб., 1997. – С. 43 – 47.

Ймовірно, на територію поширення милоградської культури проникали не тільки торгівці, які доставляли імпортні предмети з кельтських областей, а й окремі ремісники чи невеликі ремісничі артілі, що володіли відповідними технологічними навичками й застосовували їх на місці. Це тим більш імовірно, якщо врахувати, що біля гирла Прип'яті поблизу с. Залісся, тобто на території поширення милоградської культури, ще на початку ХХ ст. було відкрито кремаційне поховання, досить схоже на кельтське. У ньому перепалені кістки, що містилися у ліпному горщику сірого кольору, форма якого наслідувала гончарну кельтську кераміку супроводжувала кельтська фібула ранньолатенської схеми (друга половина IV ст. до н. е.).²⁷ Можливо, це поховання належало заможному «гастарбайтеру» з кельтських земель. Поява таких людей за межами основного кельтського ареалу цілком правдоподібна, адже у кельтів ремісники мали статус вільних «людей мистецтва», що могли безперешкодно мандрувати між племенами (див. наступний розділ).

Носіїв милоградської археологічної культури нині досить обґрунтовано ототожнюють з неврами, описаними в «Історії» Геродота. І дійсно, ареал милоградської культури рясно вкривають назви населених пунктів на кшталт *Норин*, *Понора*, *Норинськ*, *Нурець* та інші, які вважаються похідними від назви племені *неври*. Щоправда, трапляються такі назви й поза ареалом милоградської культури, наприклад, *Ziemia Nurska* у польському Побужжі.²⁸ Сам етнонім *неври* вже давно привертає увагу лінгвістів, серед яких значного поширення набула думка про його кельтський характер. Зокрема, назву *неври* порівнювали з етнонімом кельтського племені *нервії* (*Nervii*), яке мешкало у Північній Галлії за часів Юлія Цезаря. Саме ці *нервії* залишили назву річці Н'євр в однойменному французькому департаменті, а також місту Невер. О. Стрижак, який спеціально досліджував етнонімію геродото-

²⁷ Мачинский Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 38-39; Мельниковская О. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. – М., 1967. – С. 101, 153.

²⁸ Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 156.

вої Великої Скіфії, пішов іще далі, виводячи з кельтських мов і назву сусіднього із неврами племені – будинів (із д.-брет. *bodin*, «військо»),²⁹ яких пізніше під назвою *бодини* згадує Клавдій Птолемей. Існує гіпотеза і про спорідненість самих етнонімів «кельти» й «сколоти» (самоназва скіфів за Геродотом).³⁰

Надійної інформації про неврів майже немає – Геродот переказує про них лише непевні чутки, частині з яких він і сам не довіряв. Після Геродота, який жив у V ст. до н. е., «невр-супостат, що вдягнув коня у броню» згадується лише у пізноантичній поезії, та й то в якості літературного образу, який до історичних неврів, найвірогідніше, жодного відношення не мав. Наше основне джерело, Геродот, повідомляє, що за землями неврів простягається незаселена пустеля й нібито неври якимось змушені були полишити свої землі внаслідок небувалої навали змій. Далі він зазначає, що кожен невр щороку перетворюється на вовка. Сам Геродот цим пліткам не вірив, хоча й вважав неврів чаклунами (Herod. IV. 105). Пізніше було встановлено, що у фольклорі слов'янського Полісся досить широко представлені легенди про вовкулаків. О. Трубочов вбачав у легендах про неврів-перевертнів згадку про спорідненість цього племені з кельтським племенем вольки (*Volcae*), назва якого буквально означає «вовки». Вольки були досить численним племенем, широко представленим у Центральній Європі. Достатньо сказати, що їхня назва у германських мовах перетворилася на слово *Walhos*, «чужинці». Германці називали так усіх іноземців (звідси, між іншим, походять і назви західноєвропейських народів – *валлійців*, що самі себе називають *кімри*, а також *валлонів* – франкомовних бельгійців). Це слово прижилося й серед слов'ян. Згадаймо *Валахію*, застарілу назву Молдови, польську назву Італії – *Wlochy* тощо.

У зв'язку з цим О. Трубочов звернув увагу на один фрагмент «Повісті врем'яних літ»: «...Од племені таки Яфетова, постав народ слов'янський – так звані норики [в оригіналі вжито *нарци* –

²⁹ Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щорічник. – 1989. Вип. 23. – С. 268.

³⁰ Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. – К., 2007. – С. 221.

Г. К.], які є слов'янами ... Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі ... [а інші], прийшовши, сіли по Дніпру». ³¹ О. Трубачов, який вважав прабатьківщиною слов'ян Подунав'я, розтлумачив це місце «Повісті» наступним чином. Нарці – це *Norici*, кельтське плем'я, зафіксоване античними письменниками на території сучасної Штирії та Карінтії. Вони напали на слов'ян і зрештою витіснили їх з Подунав'я у бік Вісли та Дніпра. Слов'яни, відступаючи, потягли за собою й кельтів, яких вони називали волохами, а грецькі письменники – неврами. Останні згодом змішалися зі слов'янами й передали їм свій етнонім. ³² З певними застереженнями цю гіпотезу підтримав К. Тищенко, який у своїх працях наводить чимало цікавих мовних аргументів на її користь. ³³

А от археологи бачать проблему неврів зовсім інакше. Визнаючи гальштатсько-латенський вплив на милоградську культуру й ототожнюючи її носіїв з неврами, вони здебільшого припускають, що ця культура мала місцеве коріння, а залишили її предки балтів або слов'ян. Головна обставина, яка не дозволяє підтримати гіпотезу О. Трубачова щодо кельтської належності неврів – сама структура милоградської культури, яка, попри значну кількість спільних рис, все ж істотно різниться від сучасних їй кельтських культур Центральної Європи. Ці відмінності простежуються у поховальному обряді, будівництві житла та поселень тощо. Хто правий у «неврській» суперечці між лінгвістами та археологами – покаже час. На нашу ж думку, найбільша присутність кельтів на теренах Східної Європи, так само, як і їхні найсуттєвіші контакти зі слов'янським світом, сталися вже після сходження неврів з історичної арени – у III – II ст. до н. е. Й відбулося це за дещо інших обставин.

³¹ Літопис руський / Пер. Л. Махновця. – К., 1989. – С. 2.

³² Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 1991. – С. 41 – 45.

³³ Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 159 – 160.

РОЗДІЛ III

Кельтська мозаїка Давньої Європи: народи та культури

Латенська культура: нарис кельтської археології

Перш ніж перейти до розгляду проблеми участі кельтів в етнокультурних процесах на території України, необхідно зробити певний екскурс у кельтську археологію IV – I ст. до н. е., адже значна частина нашої інформації походить із археологічних джерел.

Матеріальні сліди перебування кельтів на європейському субконтиненті зазвичай об'єднуються під назвою *латенська культура*. Незважаючи на те, що певні елементи латенської культури були поширені від Британії до Малої Азії, її ядром все одно лишаються території сучасної Франції, (крім південно-західної її частини), Чехії, Австрії та Південної Німеччини (Баварії). Переважно про них і йтиметься далі. Ядром формування латенської

культури стали землі в басейні Марни й Мозеля, а також Богемія. В латенській археологічній культурі прийнято виділяти хронологічні фази: A₁₋₂ (бл. 500 – 390 рр.), B_{1-2b} (бл. 390 – 250 рр.), C_{1a-2} (бл. 250 – 120 рр.), D₁₋₃ (120 р. до н. е. – перші роки н. е.).

Одразу підкреслимо, що монолітної у своїх проявах археологічної культури кельтів не існувало. Латен – досить умовне поняття, під яким розуміють численні групи давнього населення Європи, до певної міри об'єднані використанням спільних технологій ремісничого виробництва, традицій декоративно-прикладного мистецтва, а також деяких рис поховального обряду. Схожість виявляється насамперед у виготовленні металевих предметів: мечів, наконечників списів і дротиків, деталей оснащення щитів, застібок-фібул, торквесів (шийних гривень), поясних ланцюгів, браслетів та підвісок тощо. Близькими були й традиції керамічного, склоробного, ткацького виробництва, будівництва житла. Різні типи предметів вкривав схожий орнамент, який мав переважно пластичні та рослинні форми. Схожість спостерігається у рисах декоративних зображень людських і тваринних

Золотий торквес та браслет з поховання Рейнхейм (Німеччина) IV ст. до н. е.

Мальована керамічна посудина другої половини IV ст. до н. е. Musée des Antiquités Nationales, Paris.

Фрагмент картатої тканини.
Гальштат, VIII – III ст. до н. е.
Naturhistorisches Museum, Vienne

фігур, які теж підкорялися певним уніфікованим стилістичним канонам. Більшість досліджених матеріалів латенської культури походить з пам'яток двох типів – поселень і могильників.

Принаймні до кінця II ст. до н. е. основною формою латенських поселень були невеликі відкриті селища (*vicus*) або ферми (*aedifica*), де зосереджувалися соціальне життя й господарська діяльність кельтів. Селища

рідко займали площу більше 0,5 га і, як правило, склалися з 5 – 6 невеликих житлових споруд та певної кількості господарських будівель. Типове житло центральноєвропейських кельтів становило напівземлянку прямокутної (довжиною 5 – 7 м) або квадратної форми, на півметра заглиблену в ґрунт, що дозволяло краще зберігати тепло. Ґрунтову підлогу іноді вкривали товченим камінням або черепицею. Солом'яну покрівлю тримали дерев'яні стовпи (найчастіше два), розташовані уздовж довгої вісі дому. Схили були досить крутими, аби полегшити стікання дошової води, й сильно виступали над низькими стінами. Останні були сплетені з гілля й обмазані товстим шаром суміші з глини, піску, соломи й шерсті. З зовнішнього боку стіни іноді фарбували світлою фарбою.¹

Господарське життя зосереджувалося у спеціальних приміщеннях. Майстерні мало чим відрізнялися від житлових будинків, але іноді були пристосовані для потреб конкретного виробництва. Ткацькі майстерні, зокрема, покривалися зверху компостом для підтримання необхідного для роботи рівня температури

¹ Брюно Ж.-Л., Бюкзешюнц О. Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // Вестник древней истории. – 1990. – №3. – С. 132 – 133.

та вологості. Робота з глиною, деревом і кісткою відбувалася в різноманітних прибудовах та під навісами. Продукти зберігали у дерев'яних коморах, а зерно у великих циліндричних ямах (silos), герметично закритих пробкою з глини та соломи. Там воно могло перебувати упродовж кількох років, слугуючи надійним засобом подолання неврожаїв. Воду отримували з колодязів, а іноді і з природних джерел. Компактно розташований комплекс із житла, іноді майстерні, комор та інших господарських приміщень, ями для зерна й колодязя становив ферму.

*Шкіряне взуття.
Гальштат, VIII – III ст. до н. е.*

Селища та ферми були осередками сільськогосподарського виробництва, яке мало у кельтів переважно скотарсько-землеробський характер. Полібій, говорячи про нашестя кельтів на Італію, повідомляє, що прибульці мали легкі житла, харчувалися переважно м'ясом, а багатство вимірювали кількістю золота й худоби, оскільки це майно можна було у разі необхідності легко перевозити з собою (Polyb. II. 17). М'ясо складало основу щоденного раціону кельтів навіть на рубежі II – I ст. до н.е. Посидоній згадував, що кельти їдять дуже мало хліба, віддаючи перевагу смаженій або вареній свинині та яловичині (Athenaeus, IV, 36, p. 151, E – 152D). Ці особливості дієти, а саме вживання багатой на білок їжі підтверджує й вивчення кісток з кельтських поховань.²

В Ірландії давнім поселенням була притаманна неземлеробська структура. Тут знаходять величезну кількість кісток тварин, до 97% яких належали великій рогатій худобі. Стада, які знаходилися у власності великих сімей, були невеликими – до кількох десятків тварин, і лише найзаможніші члени громади могли во-

² Cremin A. *Celtowie* / Tłum. z ang. – Warszawa, 2001. – S. 13.

лодіти сотнею голів.³ Велика рогата худоба відіграла роль платіжного засобу. Більшу частину року тварини перебували на пасовиськах або в лісах, а улітку їх переганяли на більш високі та віддалені місця.⁴ Кельти раціонально використовували поголів'я: велику рогату худобу забивали в кінці періоду росту, залишаючи певну кількість молочних корів, волів в якості тяглової сили та кількох биків для регенерації. Разом з тим вони не займалися покращенням породи домашніх тварин – зріст у холці більшості видів худоби зменшувався з часів неоліту до рубежу ер. В епоху латену середня вага одиниці великої рогатої худоби складала 250 – 275 кг.⁵ На континенті широкого поширення набуло розведення овець і свиней.⁶ Страбон, який спирався на свідчення Посидонія, відзначає, що їжа кельтів складалася головним чином з молока та м'яса різних сортів, з переважанням свіжої та засоленої свинини (Strabo IV. 13). Загалом скотарська, напівкочова орієнтованість господарського життя забезпечувала високий рівень мобільності кельтських племен й дозволяла здійснювати ті масові переселення, які засвідчують джерела.

За словами Полібія, у кельтів землеробська праця вважалася принизливою, але, попри це, їм вдалося досягти певних успіхів й у цій царині. Основу землеробства складало вирощування злаків – пшениці, жита, вівса. З ячменю пекли хліб і виготовляли пиво (*corma* або *zythos*). Поряд із цим, культивувалися деякі види овочів і технічних культур: буряк, ріпа, льон, конопля, цибуля, часник тощо. Для помелу зерна використовували ручні зернотерки, а іноді й ротаційні млини, що склалися з двох кам'яних жорен (вагою до 40 кг) і дерев'яної конструкції. Дані аерофотозйомки показали, що земля ділилася на ділянки довжиною до 120 м і шириною до 80 м. Такі поля можна було орати вздовж і впоперек, зберігаю-

³ Безрогов В. Г. Скотоводство в древней Ирландии // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 174 – 175.

⁴ Филип Я. Кельтская цивилизация и её наследие. – Прага, 1961. – С. 107.

⁵ Schlette F. Kelten zwischen Alesia und Pergamon. – Leipzig, Jena, Berlin, 1976. – S. 74; James S. Exploring the world of the Celts. – London, New York, 1993. – P. 54.

⁶ Див.: Bökönyi S. L'élevage // Les Celtes. – P. 2001. – P. 429 – 435.

чи вологу в ґрунті. По мірі того, як європейський клімат ставав вологішим, ділянки подовжувалися, перетворюючись на вузькі смуги землі.

Сільські поселення були також центрами ремесла, яке у давніх кельтів досягло дуже високого рівня розвитку й було представлене усіма можливими на той час галузями. Особливо істотними були досягнення кельтських ремісників у галузях металургії та металообробки, ювелірної справи, гончарства. Про рівень майстерності кельтських ковалів свідчать знахідки високоякісної зброї та знарядь праці, виготовлених із загартованої сталі. Довгий меч, який підвішувався до пояса залізним ланцюгом, великий щит овальної форми, підсилений залізним умбоном у вигляді ячмінного зерна (фірей або туреос),⁷ наконечники списів, сокири та ножі, наральники, молоти й ковадла, шипці, ножиці, напилки, безліч дрібних предметів — усі вони були майже однаковими в різних регіонах латенського ареалу. Частина виробів продовжувала виготовлятися з бронзи. Цей сплав олова та міді, широко вживаний давніми металургами, використовувався для виробництва прикрас (фібул, жіночих поясних ланцюгів, браслетів), шоломів, а також посуду. У побуті заможні кельти широко використовували бронзові сітули (невеликі відра) та сковорідки різних форм. Статус-

*Ковальське знаряддя,
Ніколаусберг, IV – III ст. до н. е.
Museum Carolino Augusteum,
Salzbourg*

⁷ Щодо зброї та військової справи кельтів докладніше див.: Казакевич Г. Відгомін карників: військові традиції давніх кельтів на землях України, IV – I ст. до н. е. – К., 2008.

Срібні монети кельтів Подунав'я

металу були ручні та ножні браслети, золоті та бронзові торквеси (шийні гривні), які передавалися з покоління в покоління і займали важливе місце в системі соціальної та релігійної символіки, поясні ланцюги, які були невід'ємним елементом одягу (бронзові у жінок, залізні у чоловіків) та фібули. Для виготовлення браслетів та каблучок широко використовувалося скло та сапропеліт (різновид вугілля). Металеві прикраси та зброю іноді прикрашали гравіруванням, інкрустували емаллю.

Значного рівня розвитку досягло виробництво кераміки, яка виготовлялася за допомогою гончарного кола. У різних регіонах

ний характер мали бронзові джбани з носиком для розливання вина, що нерідко прикрашалися багатим декором. Їх використовували лише під час урочистостей, адже у більшості випадків вони майже не мають слідів повсякденного вжитку.

В ювелірній справі, окрім бронзи, широко використовувалися й інші сплави та різновиди кольорових металів. Кельтські ювеліри широко використовували карбування й лиття у зворотну форму: з воску виготовляли модель майбутнього виробу, покривали її глиною, потім витоплювали віск і заливали форму бронзою. Оскільки форму потім розбивали, кожен виріб, по суті, був унікальний. Основними типами прикрас з

кельтського світу типи керамічного посуду могли досить істотно відрізнятись. У Центральній Європі найбільшого поширення набув чорний або темно-сірий посуд з домішками графіту у глиняному тісті. На Заході, зокрема у Галлії, впродовж останніх століть до нашої ери була популярною малювана кераміка, зазвичай червоного кольору. Крім гончарного посуду, який виготовлявся спеціалізованими ремісничими майстернями й тому коштував недешево, кельти широко використовували ліпну кераміку, яка могла вироблятися в домашніх умовах. Часто ці ліпні горщики наслідували традиції керамічного виробництва місцевого докельтського населення.⁸

Про розвиток ткацтва у давніх кельтів можна судити лише за кількома шматками тканини, знайденими у гальштатських соляних копальнях, керамічними деталями ткацьких верстатів й згадками греко-римських джерел, які вихваляли вовняний гальський плащ з капюшоном (*sagum*) й кепкували зі звичаю кельтів носити штани (*bracae*). Скласти уявлення про кельтський костюм ми можемо також за допомогою зображень, чоловіків, одягнених у штани, що іноді доходили лише до шиколотки, сорочку та довгий плащ, а також жінок у довгих сукнях. Тканини зазвичай фарбували, роблячи їх смугастими або картатими. Деякі предмети одягу – взуття, куртки, пояси та ін. – виготовлялися зі шкіри.

На рубежі II – I ст. до н. е. світ латенської культури вступає у фазу свого найвищого розквіту. Поряд із відкритими селищами та фермами, на землях заселених кельтами, з'являються поселення, які несли на собі перші ознаки міської культури. Римля-

Золотий статер
македонського царя
Філіпа II

⁸ Rosen-Przeworska J. Spadek po Celtach. – Wrocław, 1979. – S. 24; Filip J. Keltové ve střední Evropě. – Praha, 1956. – S. 495.

Латенські прикраси з території Швейцарії та Південної Німеччини: скляні браслети (III ст. до н. е.), фібули (IV-II ст. до н. е.), бронзові браслети у пластичному стилі (III ст. до н. е.)

За незначної щільності населення, оппідуми були, як правило, великі за площею і могли розмістити на своїй території досить потужні військові сили. В Алезії, столиці галльського племені арвернів, римську облогу витримувало 80-тисячне військо Верцингеторікса. Оппідуми мали розвинену систему оборонних споруд з каміння, дерева та землі, яка в літературі отримала назву *murus*

ни називали їх оппідумами (*oppida*) і саме цей термін набув поширення в історичній науці, попри те, що самі кельти іменували такі поселення *dunum*, «місто» або «фортеця».⁹ Найбільші оппідуми розташовувалися на території центральної та південної частини Франції (Бібракте, Алезія), Південної Німеччини (Манхінг) та Чехії (Страдоніце, Завіст).

Появу оппідумів найчастіше пов'язують із загостренням зовнішньої небезпеки і, слід вважати, що спочатку вони дійсно мали виключно оборонне призначення. На це, зокрема, вказує розташування більшості з оппідумів у важкодоступних місцевостях, де береги річок, скелі та круті схили пагорбів відігравали роль природних укріплень.

⁹ Boos A. «Oppidum» im caesarischen und im archaologischen Sprachgebrauch – Widersprüche und Probleme // Acta praehistorica et archaeologica. – 1989. – № 21. – S. 53 – 73.

Gallicus, «галльський мур». Масштаби укріплень кельтських оппідумів вражають. Так, для спорудження 7-кілометрового муру оппідуму біля баварського містечка Манхінг знадобилося 11800 погонних метрів дубової деревини, 2 тони залізних цвяхів, 6900 м³ вапняку й 90000 м³ землі та щебню.

Оппідуми були не лише схованками під час небезпеки, а й соціально-економічними та політичними центрами сільської округи. Вони найчастіше розташовувалися на перехресті торговельних шляхів, поблизу родовищ золота, заліза, солі, графіту та іншої сировини, а це зумовлювало їх перетворення на потужні центри ремесла й торгівлі.¹⁰ На території оппідумів археологи дослідили залишки ринків, святилищ, майстерень ковалів, ливарів, ювелірів, емальєрів, спеціалістів з обробки золота, срібла, бронзи, скла, а подекуди й величезні вілли кельтської знаті. Так, наприклад, було в Бібракте – найбільшому кельтському оппідумі на території Франції. Тут був досліджений цілий аристократичний квартал,

що складався з просторих наземних будинків або цілих комплексів житлових та господарських споруд, зведених за римським зразком. Один з них займав площу 1150 м² і мав 30 кімнат довкола центрального атрия. Будинок було прикрашено розписами і мозаїкою. В іншому подібному будинку функціонувала система опалення підлоги. Будинки знаті з Бібракте різьоме контрастували з крихітними напівземлянками ремісничого кварталу. Оппідуми були центрами монетної справи – тут зі срібла, золота й бронзи

Латенські прикраси з території Швейцарії та Південної Німеччини: жіночий бронзовий поясний ланцюг (Les Celtes 2001)

¹⁰ Шкунаев С. Кельты в Западной Европе в V – I вв. // История Европы. С древнейших реформ до наших дней: В 8-ми тт. – Т. 1. – М., 1988. – С. 499 – 500.

Озброєння кельтського воїна:
меч у піхвах з фрагментами бойового поясу, на-
конечник та залізне обкуття ратища
списа, залізний умбон та руків'я щита,
1-ша пол. III ст. до н. е.
Musée municipal, Epernay.

віддивалися грошові одиниці, що здебільшого становили імітації грецьких, македонських та римських монет. Саме вони в останні століття до н. е. витісняють худобу у якості платіжного засобу.

Водночас оппідуми не можна вважати справжніми містами. Їхнє постійне населення, принаймні більшість, було зайняте у сільськогосподарському виробництві, причому угіддя, де вирощувалися культур-

ні рослини, зазвичай розташовувалися всередині «міських» мурів. Побут мешканців оппідумів, у більшості випадків, майже не відрізнявся від селянського, притаманного мешканцям відкритих селищ.¹¹ Не було тут і монументального будівництва, характерного для середземноморських країн. Окрім святилищ, часто природних, в оппідумах взагалі не було громадських споруд.

Другий найпоширеніший тип пам'яток латенської культури – поховання. Вони не тільки істотно доповнюють наші уявлення про матеріальну культуру кельтів, але й яскраво відображають деякі істотні особливості їхньої соціальної організації та звичаїв. До ранньолатенського часу дожив гальштатський звичай ховати представників знаті під курганами, супроводжуючи багатим інвентарем і колісницею. У латенський час кургани зникають, а інвентар поступово біднішає. Втім, до першої половини I ст. н. е. в деяких регіонах кельтського світу зберігаються окремі багаті поховання з бойовими колісницями, у просторах поховальних камерах тощо.¹²

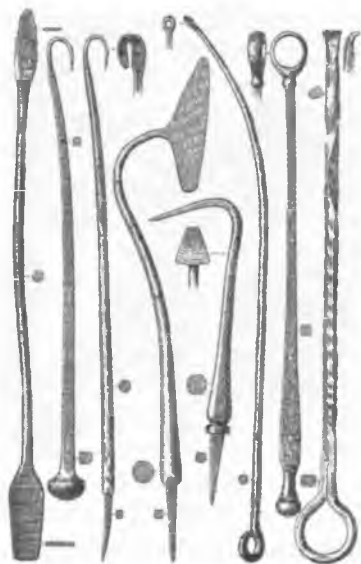
¹¹ Küster H. L'agriculture // Les Celtes. P., 2001. P. 426-428.

¹² Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 356.

Панівним різновидом поховального обряду було тілопокладення у супроводі інвентарю. Багаті чоловічі могили зазвичай містять набір озброєння (меч, щит та спис), металеві деталі костюма (залізний пояс, фібули, ручні браслети), а також кілька посудин, в яких містилися страви з поминальної трапези, насамперед шматок м'яса дикого кабана або свині. Знаряддя праці до могил, як правило, не клали. Виняток могли становити лише ножиці, що, ймовірно, відігравали певну роль у ритуалі переходу. Поховання жінок іноді були багатші за чоловічі й супроводжувалися великою кількістю різноманітних прикрас. Лише у жіночих могилах зустрічаються торквеси – шийні гривні, які правили за символ належності до суспільної верхівки як чоловіків, так і жінок. Поряд із цим, не є рідкістю могили з бідним інвентарем, або взагалі без інвентаря. На середньоевропейських могильниках кількість останніх сягає іноді 16%.

Дитячі поховання є рідкістю, водночас трапляються парні поховання. Їх можна розглядати як свідчення наявності звичаю, згідно якого дружина мала слідувати за померлим чоловіком. Варто відзначити, що на кельтських інгумаційних похованнях настільки істотно позначилися регіональні відмінності, що важко говорити про наявність певного еталону поховального обряду. Покійник найчастіше лежав на спині у прямому положенні, але в моравсько-австрійсько-карпатському регіоні непоодинокі і скорчені поховання.¹³ Не існувало й сталої орієнтації могил по

Набір бронзових
хірургічних інструментів
з території Хорватії (Батіна).
II-I ст. до н. е. (Les Celtes 2001)

¹³ Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. – Прага, 1961. – С. 176.

Кельтська чорна лощена та мальована кераміка I ст. до н. е.

сторонах світу: у деяких регіонах домінувала орієнтація на північ або захід, в інших – на схід і т. д. Кельти активно запозичували елементи поховального обряду підкорених народів. Зокрема, у Північній Італії кельтські могильники IV – III ст. до н. е. містять таку кількість етрускських характерних рис, що їх досить важко відрізнити від поховань власне етрусків.¹⁴

Вже за епохи міграцій кельти починають поступово переходити до обряду кремації, що супроводжувалося подальшим зубожінням поховального інвентаря. Однією з основних причин цієї еволюції, ймовірно, було позбавлення контактів між кельтами та середземноморським світом. Помічено, що кремація була особливо характерною для кельтів Карпатської котловини, і найбільш ранній перехід від обряду інгумації до обряду тілоспалення відбувся саме на сході кельтської ойкумени, подекуди вже у першій половині IV ст. до н. е. В деяких місцевостях довго зберігалася біритуальність.¹⁵ Така географічна особливість еволюції поховального обряду цілком закономірна. Доведено, що обряд кремації поширювався з південних придунайських районів, де він відомий від початку доби бронзи, далі на північ, причому незалежно від етнічних кордонів. Поширення обряду тілоспалення було обумовлене, насамперед, його санітарно-

¹⁴ Монгайт А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974. – С. 246; Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989. – С. 104.

¹⁵ Woźniak Z. Osadnictwo celtyckie w Polsce. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970. – S. 75; Його ж: Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. – Wrocław, 1974. – S. 51 – 52.

гігієнічними перевагами.¹⁶ Вже у II ст. до н. е. кремація стає домінуючою у більшості кельтських регіонів, і саме обряд тілоспалення знаходять у кельтів античні автори. Кельтські кремаційні поховання здійснювалися у різних за формою та глибиною ямах. Вони, як правило, не містять залишків поховального вогнища. Безурнові поховання домінують над урновими. Серед поховального інвентаря переважають прикраси та предмети озброєння, найчастіше ритуально «вбиті» – зламані або зігнуті. Поховання воїнів часто накривали щитом. Продовжував зберігатися звичай супроводжувати покійника м'ясною їжею та деякі інші характерні особливості обряду.

Однак не пройшло й століття, як кельтський поховальний обряд знову зазнав змін, певною мірою загадкових. У I ст. до н. е. майже по всій території континентальної Європи, що була заселена кельтами, зникли могильники. Відтоді відомі лише нечисленні поодинокі поховання або їх невеликі групи. Кельти в більшості перейшли до поховального обряду, сліди якого не можуть бути зафіксовані археологічно.¹⁷ Найвірогідніше, відбулася певна еволюція кремації, принаймні Посидоній у II ст. до н. е. та Цезар у середині I ст. до н. е. спостерігали, як галли спалюють своїх небіжчиків:

«Похорон у галлів, порівняно з їхнім способом життя, пишний і супроводжується великими витратами. Все, що, на їхню думку, подобалося покійному за життя, вони кидають у вогонь, навіть і тварин, і ще незадовго до нашого часу після дотримання усіх поховальних обрядів спалювалися разом із померлим його раби та клієнти». (Caesar VI. 19)

З'ясування проблеми зникнення кельтських поховань значно ускладнюється тим, що нам цілковито не відомо особливості та навіть хронологічні рамки цього процесу. Ми бачимо лише ре-

¹⁶ Гамкрелідзе Т., Вяч. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. 2. – Тбилиси, 1984. – С. 830.

¹⁷ Шукин М., Еременко В. К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1999. – № 34. – С. 137.

зультат і не володіємо інформацією про те, коли й звідки він розпочався, скільки часу зайняло його поширення, і чи існувала у певних регіонах біритуальність. Еволюція поховального обряду не могла бути миттєвим явищем, адже відомо, що кремація завоювала популярність у кельтів протягом майже двох століть. Деякі факти, зокрема, мізерна кількість дитячих поховань, вказують на те, що кельти завжди використовували певну форму поховального обряду, невловиму для археологів. Тож не виключено, що поховання у кельтському світі почали зникати не у I ст. до н. е., а значно раніше. Між тим, ця проблема має неабияке значення для розв'язання багатьох питань, пов'язаних з перебуванням кельтів на українських землях, де за наявності порівняно великої кількості пам'яток матеріальної культури досліджено всього декілька кельтських поховань.

Кельти за межами «кельтського світу»¹⁸

Нас не повинна вводити в оману позірна схожість предметів і традицій у різних куточках кельтської Європи. Цілісність латенської культури насправді лише уявна, оскільки кельти інтенсивно засвоювали культурні надбання підкорених та сусідніх народів. Найбільшою своєрідністю відзначалися локальні групи латенської культури: марнська та Хунсрюк-Ейфель у Північній Франції та Німеччині, Аррас і Ейлсфорд у Британії, Пухов у Словаччині та Тинець у південно-східній частині Польщі. Більше того, здобутки латенської культури могли поширюватися й серед некельтських народів, тоді як далеко не всі кельтські землі складали ареал латенської культури. Ми маємо уважно поставитися до цих суперечностей, аби об'єктивно оцінити кельтські пам'ятки,

¹⁸ Див.: Казакевич Г. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури // Археологія. 2007. – № 4. – С. 87 – 96.

що походять з території України й іноді демонструють істотні відмінності від латену Західної та Центральної Європи, який ми коротко схарактеризували раніше.

Серед усіх регіонів Європи, де так чи інакше зафіксовано перебування кельтів, певно найбільшою своєрідністю відзначається плоскогір'я Месета у центральній частині Іспанії. Тут упродовж останніх століть до нової ери. проживали племена кельтіберів, яких античні письменники вважали результатом змішання прийшлих загарбників-кельтів та іберів, місцевого доіндоєвропейського населення півострова (Diod. Sic. V. 33. 38). Археологічні дослідження, що інтенсивно проводилися в Іспанії з початку ХХ ст., начебто підтверджували думку греко-римських письменників. Культура кельтіберів не просто мала свої специфічні риси, вона докорінно відрізнялася від латенської культури Галлії та Центральної Європи. Відмінності спостерігалися в усьому. Кельтібе-

*Матеріальна культура кельтіберів.
III – II ст. до н. е.*

ри використовували розписну кераміку, яка здебільшого наслідувала місцеві форми періоду бронзового віку. Їхня зброя складалася з короткого меча (згодом мечі такого типу взяли на озброєння римляни) та невеликого округлого щита. Найпоширенішим типом прикрас були відомі тільки в Іспанії бронзові фібули, прикрашені кінською фігуркою. Кельтіберійські ремісники застосовували геометричний орнамент замість криволінійного латенсько-

Матеріальна культура кельтіберів.
III – II ст. до н. е.

го. Мистецтво кельтіберів не знало центральноєвропейського звіриного стилю і характерних для латенської культури особливостей антропоморфних зображень.

Замість відкритих сіл типу *vici* й городищ-оппідумів, основним типом кельтіберійських поселень були *castro* — невеликі укріплені селища. Оселі будувалися з каменю, розташовувалися обабіч центральної вулиці й тісно примикали один до одного. Великі протомиські поселення у кельтіберів виникають вже наприкінці III ст. до н. е., але їхню появу дослідники схильні пов'язувати не з загальним процесом виникнення oppidumів у Західній та

Центральній Європі, а з посиленням впливу більш цивілізованих іберів, племена яких продовжували населяти південь і схід півострова до приходу римлян. Тими ж впливами пояснюється засвоєння кельтіберами традицій середземноморської монументальної архітектури, монетного обігу, а також іберійської абетки, яка використовувалася переважно для коротких епіграфічних написів.

Поховальний обряд кельтіберів теж значно відрізнявся від центральноєвропейського кельтського. У кельтіберів суцільно панувала кремація. Перепалені кістки найчастіше вміщувалися в урни (хоча відомо й чимало безурнових поховань), яма іноді об-

кладалися камінням. Для культури кельтіберів характерні великі могильники з правильним плануванням і кількістю поховань до кількох тисяч, тоді як могильники латенської культури рідко налічують більше сотні поховань. Переважна більшість кельтіберійських поховань не містить інвентаря, дуже рідко зустрічається кельтський звичай супроводжувати померлого навмисно зламаною зброєю. Обряд тілопокладення, звичний для центральноєвропейського латену, здійснювався лише у єдиному випадку: дітей, які помирали у віці до року, ховали в будинку, в чому явно простежується вплив середземноморської поховальної обрядовості. Крім того, відомо, що тіла загиблих у бою воїнів кельтіберів залишали на полі битви.¹⁹

На сьогоднішній день вважається встановленим, що генеза культури кельтіберів пов'язана із культурами іспанського бронзового віку – місцевого різновиду культури полів поховальних урн та Коготас I, на які тією чи іншою мірою впливали іберійські культури південно-східної частини півострова. Дискусії іспанських археологів нині точаться лише довкола питання, яким було співвідношення цих компонентів у процесі творення кельтіберійської спільноти. Водночас встановлено, що латенська культура майже не вплинула на археологічну ситуацію на Іберійському півострові. Пам'ятки латенської культури в Іспанії відомі лише у незначній кількості, а їхня поява пов'язується з досить пізньою інфільтрацією невеликих груп населення з сусідньої Галлії.

Упродовж тривалого часу дослідники не могли пояснити дивний факт: за наявності археологічної культури з зовсім некельтським обличчям у тому ж ареалі наявний величезний пласт виразно кельтські топонімії, зокрема понад два десятки ойконімів (назв населених пунктів) з типово кельтським формантом – *briga*, «укріплення на пагорбі». Кельтіберійські імена – *Camal*, *Teioreicus* (*Deivorix*), *Moericus* – також мають кельтське походження, крім того, в Іспанії зустрічаються імена богів, зокрема *Lugus* та *Cernunos*, відомі також у Галлії та Британії.

¹⁹ Lorrio A. J., Zapatero G. R. The Celts in Iberia: an overview // e-Keltoi. – 2005. – Vol. 6. – P. 204 – 208, 220.

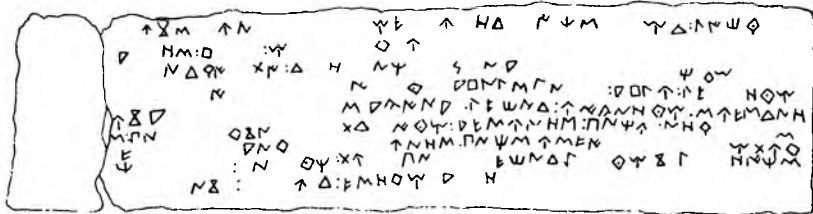
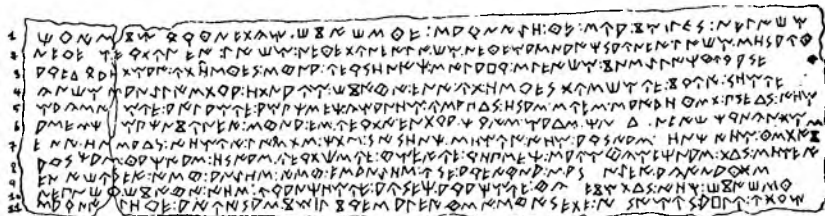

Лінгвістична природа кельтіберійської епіграфіки тривалий час викликала суперечки серед фахівців, з огляду на те, що усі виявлені написи були короткими й фрагментарні. Втім, це не вважалося великою перешкодою: суперечності між лінгвістичним та археологічним матеріалом традиційно тлумачилися як результат взаємної асиміляції прийшлих кельтів і місцевого доіндоєвропейського населення – іберів. Але у 1970 р. було здійснене відкриття, яке докорінно змінило уявлення про всю етнічну ситуацію в Іспанії періоду ранньої залізної доби. Під час розкопок у невеликому містечку Боторітта (18 км від Сарагоси, в долині р. Ербо), де свого часу існувало кельтіберійське поселення Контребія Белаїсків, у шарах I ст. до н. е. була виявлена бронзова таблиця (40x10 см), що з обох сторін містила написи іберійським алфавітом. Вже перше лінгвістичне дослідження тексту таблиці виявило, що мова пам'ятки не лише суто індоєвропейська, а й така що її з усією впевненістю можна віднести до кельтської мовної групи. В міру того, як таблиця очищувалася від патини, з'ясувалося, що текст взагалі не містить впливів іберійської мови, натомість у ньому присутні архаїчні італійські елементи.²⁰ Здогадки лінгвістів остаточно підтвердилися у 1979 р., коли поліція Боторітті конфіскувала у «чорних археологів» другу частину таблиці, що містила латинський переклад тексту.

Таблиця з Боторітті стала ключем до дешифровки усього корпусу кельтіберійської епіграфіки. Вона досі є найдовшим текстом, написаним мовою давніх кельтів. Більше того, з'ясувалося, що кельтіберійська мова таблиці з Боторітті найбільш архаїчна з усіх відомих на сьогодні кельтських мов. З часу відкриття цієї пам'ятки проблема етнічного складу культури кельтіберів була остаточно вирішена: її творцями були кельти або протокельти, ймовірно, носії культури полів поховальних урн, які з VI ст. до н. е. розвинули на Іберійському півострові своєрідну матеріальну цивілізацію, що докорінно відрізнялася від культур інших кельтських народів. Елементи культури доіндоєвропейського на-

²⁰ Burillo Mozota F. Celtiberians: problems and debates // e-Keltoi. – 2005. – Vol. 6. – P. 419, 424.

Таблиця з Боторітти (Іспанія, I ст. н. е.) – найдовший текст, написаний мовою давніх кельтів

селення Іспанії вплинули на формування особливостей матеріальної та духовної культури кельтіберів, але аж ніяк не змінили їхнього етнічного обличчя.

Характерно, що землі кельтіберів у східній частині Месети стали центром, звідки поширювався процес кельтизації лузитанських племен північно-західної частини Іберійського півострова – ваккеїв (культура Сото), веттонів (культура Коготас II), носіїв культури Кастро на території Галісії та Північної Португалії, аsturів, кантабрів тощо. З IV ст. до н. е. у середовищі цих культур поширюється зброя, прикраси та кераміка кельтіберійських типів, а там, де раніше панував поховальний обряд, що не лишав по собі чітких слідів, з'явилися великі кремацийні могильники тощо. Паралельно йде поширення кельтських топонімів та етнонімів. Однак, оскільки археологічні джерела не дають підстав говорити про витіснення місцевого населення кельтіберами, процес кельтизації Північно-Західної Іспанії сьогодні прийнято розглядати лише як результат домінування військової еліти кельтіберійського походження.²¹

²¹ Almagro-Gorbea M. Les Celtes dans la peninsule Iberique // Les Celtes. – P., 2001.

Кельтібери – не єдина відома нині кельтська етнічна спільнота, що розвивалася незалежно від носіїв латенської археологічної культури. Дуже схожі за своєю природою процеси відбувалися у приальпійській зоні Північної Італії, де протягом IX–IV ст. до н. е. існувала культура Голасекка. Вона також виникла на основі культури полів поховальних урн, але відчувала на собі дуже сильний вплив сусідів: з одного боку етрусків, а з іншого – західного гальштатту.²² Кельтське походження цієї культури довго не визнавалося з двох причин: по-перше, античні письменники розміщували на цій території лігурів або кельто-лігурів, а по-друге, культура Голасекка зберігала своєрідність і не зникла з появою раннього латену, що давало підстави ототожнювати її носіїв з тими ж лігурами, іллірійцями, італіками – ким завгодно, але тільки не з кельтами. Проте з'ясувати справжнє етнічне обличчя культури Голасекка також допомогли дані епіграфіки. Завдяки тісним торговельним контактам з Північною Італією серед носіїв культури Голасекка рано поширилася писемність. На сьогоднішній день відомо близько 70 коротких написів і монетних легенд, записаних північноетруським алфавітом Лугано. Дослідження мови цих пам'яток (у лінгвістичній літературі вона фігурує як лепонтійська, від назви племені лепонтіїв, що населяло цю місцевість) беззаперечно довело її приналежність до кельтської мовної групи, причому без істотного іншомовного впливу.²³

Отже, в особі кельтіберів і лепонтійців ми бачимо кельтські мовно-етнічні спільноти, матеріальна культура яких мала зовсім «некельтські» риси. Але інша периферійна зона європейської Кельтики дає нам ще цікавіший приклад етнічної взаємодії – носіїв латенської археологічної культури, що спілкувалися кельтськими мовами, але насправді, як довели дослідження останніх років, кельтами не були.

– Р. 401, 404.

²² Marinis R. C. de. Les Celtes de Golasecca // Les Celtes. – P., 2001. – P. 97 – 99.

²³ Калыгин В., Королев А. Введение в кельтскую филологию. – М., 1989. – С. 47 – 53.

Йдеться про Британські острови — єдиний регіон Європи, де й досі збереглися живі кельтські мови. Британські острови у світі стародавніх кельтів завжди посідали особливе місце. По-перше, греко-римські письменники ніколи не називали мешканців островів кельтами, галатами або галлами, тобто тими етнонімами, за якими ідентифікувалися континентальні кельти. Для античних авторів мешканці Британії завжди були бриттами, скоттами та піктами. По-друге, матеріальна культура британського залізного віку істотно відрізняється від континентальної. Латенська культура була поширена на більшій частині островів і значна кількість шедеврів латенського художнього стилю походить саме звідти. Проте острівний латен має численні специфічні риси. Так, на відміну від континенту, де найпоширенішим типом кельтського житла була прямокутна напівземлянка з глинобитними стінами, британські кельти споруджували наземні кам'яні будинки круглої форми. Тут не було оппідумів: замість них існували лише великі городища-схованки, які в літературі отримали назву *hill-forts*. Художній стиль, який використовували британські ремісники, також відрізнявся від континентального.²⁴ Домінуючим

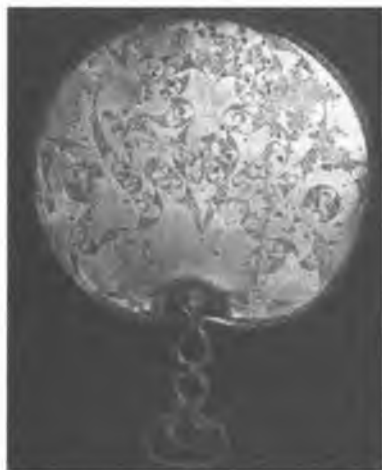
Гігантська фігура коня на крейдяному ґрунті. Афлінгтон, Англія. I ст. до н. е.

²⁴ Raftery B. Les Celtes pre-chretiens des iles // Les Celtes. – P., 2001. – P. 561.

Золотий торквес зі Снетісхеми, Англія.
I ст. до н. е. British museum, London

Бронзове дзеркало з орнаментом
на реверсі. Дезборо, рубіж нової ери.
British museum, London

поховальним обрядом британських кельтів була кремація, причому поховання виглядали досить скромно у порівнянні з пишним обрядом континентальних кельтів. Могиляники загалом зустрічаються досить рідко, а населення деяких областей Британії взагалі використовувало обряд поховання, який не залишав по собі слідів. Сліди інгумаційного обряду більш-менш помітними лише у Східному Йоркширі, де з середини V ст. до н. е. розвивається культура, а точніше культурна група Аррас. Загалом, прийнято вважати, що латенська культура Британських островів має яскраво виражене автохтонне походження і є результатом розвитку місцевих культур доби бронзи.

Слід зазначити, що латенська культура ніколи не охоплювала усієї території Британських островів. Парадоксальний факт: латен майже невідомий в Ірландії, найбільш «кельтській» країні сучасної Європи. Знайдені в Ірландії латенські пам'ятки зосереджуються переважно у північно-східній частині острова й здебільшого є лише місцевим наслідуванням британських виробів. В Ірландії повністю відсутня латенська кераміка і знайдена лише одна кельтська монета. Рання залізна доба Ірландії загалом надзвичайно бідна: знахідки переважно класифіку-

ються переважно у північно-східній частині острова й здебільшого є лише місцевим наслідуванням британських виробів. В Ірландії повністю відсутня латенська кераміка і знайдена лише одна кельтська монета. Рання залізна доба Ірландії загалом надзвичайно бідна: знахідки переважно класифіку-

ються переважно у північно-східній частині острова й здебільшого є лише місцевим наслідуванням британських виробів. В Ірландії повністю відсутня латенська кераміка і знайдена лише одна кельтська монета. Рання залізна доба Ірландії загалом надзвичайно бідна: знахідки переважно класифіку-

Круглий будинок (roundhouse) бронзової та залізної доби Британії. Реконструкція.

ються як випадкові, практично невідомі поселення, окрім значної кількості фортець, матеріал яких і собі не піддається чіткому датуванню.²⁵ Поза сумнівом: що якби в Ірландії не збереглася досі розмовна кельтська мова та кельтська культура, острів ніколи б не віднесли до ареалу поширення стародавніх кельтів.

Попри те, що офіційна версія британської історії передбачала наявність принаймні кількох хвиль кельтської міграції на острови, достовірного підтвердження масового переселення до Британії континентального населення у бронзовому чи ранньому залізному віці знайдено не було. Складну наукову проблему частково розв'язали дослідження людського ДНК, результати яких почали активно використовуватися в історичній науці протягом останніх десяти років. Можливості такого використання з'явилися після того, як генетики довели, що людська Y-хромосома у майже незміненому вигляді передається з покоління в покоління за

²⁵ Raftery B. Pagan Celtic Ireland: the enigma of the Irish iron age. – London, New York, 1994.

батьківською лінією, а т. зв. мітохондріальна ДНК — за материнською. Порівняння цих елементів генома, взятих у донорів з різних людських популяцій, дає можливість визначати міжетнічні зв'язки предків сучасного населення.²⁶

Же перше дослідження, що було присвячене генетичній картині кількох регіонів Британських островів у порівнянні з континентом, дало цілком неочікувані результати. Виявилось, що ірландці, шотландці та валлійці за структурою Y-хромосоми на 80-90% споріднені з басками,²⁷ причому спорідненість із будь-якими іншими групами європейського населення набагато менш помітна. Цю гіпотезу у 2004 р. підтвердило масштабне дослідження генетиків з дублінського Трініті Коледж, що проводилося в рамках державної програми «Генетична історія Ірландії».²⁸ Сьогодні генетична спорідненість, якщо не тотожність, сучасних британських кельтів і басків — науково доведений факт. Остаточної згоди серед науковців немає лише стосовно генетичної природи населення Англії: одні дослідження показують, що англійці майже не відрізняються від кельтомовного населення Британських островів, інші доводять наявність такої різниці.

Баски, які нині проживають у горах Північної Іспанії, як відомо, є чи не найбільш архаїчним етносом Європи. Їхня мова не індоєвропейська, натомість вона віддалено споріднена з картвельськими мовами Північного Кавказу. В історичній науці ustalеним є погляд на басків як на реліктову популяцію нащадків мисливців і збирачів доби палеоліту. За результатами низки значених археогенетичних досліджень серед британських археологів та істориків поширилася думка, згідно якої основна ма-

²⁶ Renfrew C. From molecular genetics to archaeogenetics // Proceedings of the National Academy of Sciences. — 2001. — Vol. 98. — № 9. — P. 4830.

²⁷ Wilson J. F., Weiss D. A., Richards M., Thomas M., Bradley N., Goldstein D. B. Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles // Proceedings of the National Academy of Sciences. — 2001. — Vol. 98. — № 9. — P. 5080 — 5081.

²⁸ McEvoy B., Richards M., Forster P., Bradley D. G. The Longue Durée of Genetic Ancestry: Multiple Genetic Marker Systems and Celtic Origins on the Atlantic Facade of Europe // American journal of human genetics. — 2004. — № 75. — P. 696

са давнього населення потрапила на острови з Іспанії близько 8-10 тис. років тому. Пізніші завоювання Британських островів, можливо, за винятком англо-саксонського, не супроводжувалися масштабним напливом населення з континенту. Прикметно, що сучасні дослідження людського ДНК підтвердили вже згадану історичну традицію ірландських міфологічних текстів, що виводила населення Ірландії саме з території Іспанії.

Але як слід тлумачити той факт, що у ранньому залізному віці більшість населення Британських островів було кельтомовним, мало соціальну організацію та релігійні уявлення, близькі до континентальних кельтських, і навіть відчувало певну солідарність із галльськими племенами під час їхніх війн із римлянами? (Caesar IV. 20). Генетики не заперечують можливості переселення на острови континентальних кельтів, однак їхня чисельність була порівняно незначною. Кельтизацію населення островів могла зумовити міграція військової еліти, яка підняла соціальний престиж кельтської мови та культури, полегшуючи їх засвоєння місцевим населенням. Зауважимо, що до цього висновку історична наука дійшла й без допомоги генетики. Так, Д. О'Корран уже наприкінці 80-х років зазначав, що кельти в Ірландії становили лише пануючу меншість, яка відчувала на собі дуже істотний вплив автохтонного некельтського населення.²⁹

Дещо іншу схему поширення кельтів на Британських островах запропонував Б. Канліфф. На його думку, принаймні з IV тис. до н. е. на крайньому заході Європи склалася особлива культурна зона, т. зв. «атлантичний фасад», яка обіймала західне узбережжя Іспанії, півострів Бретань, західну частину Ірландії та Британії. Усі ці землі багаті на метали, зокрема, олово та мідь, і віддавна були з'єднані торговельними шляхами уздовж океанського узбережжя. Так поширювалися не лише товари, а й ідеї, безпосереднім відображенням яких були мегалітичні пам'ятки. За доби бронзи зв'язки «атлантичного фасаду» з глибинними района-

²⁹ O'Corráin D. Prehistoric and Early Christian Ireland // The Oxford Illustrated History of Ireland. Oxford, New York, 1989. – P. 2 – 3.

ми Європи, які становили невичерпний ринок збуту кольорових металів, інтенсифікувалися. На базі кельтських мов, поширених у Центральній та Західній Європі склалася *lingua franca*, яка поширилася і в атлантичній зоні, а разом із нею й інтернаціональні елементи елітарної культури, технології матеріального виробництва, а також релігійні концепції й практики.³⁰

Як бачимо, процес кельтизації «атлантичного фасаду Європи» був зумовлений переселенням порівняно невеликих груп військової еліти – кельтгерманської у Північно-Західну Іспанію й, умовно кажучи, центральноєвропейської на Британські острови. Натомість на сході постає цілковито інша картина: масові переселення кельтів з корінних областей латенської культури тут нерідко супроводжувалися втратою переселенцями багатьох латенських традицій.

Це, зокрема, стосується малоазійської Галатії – історичної області у центральній Анатолії. Після 279 р. до н. е. сюди переселилися принаймні 20 тисяч кельтів з Центральної Європи, включаючи жінок і дітей. Відомо, що серед їхніх нащадків кельтська мова зберігалася понад 600 років. Св. Ієронім, який відвідав Галатію у IV ст., з подивом відзначав, що мова місцевих мешканців така сама, як і в області галльського племені тревєрів на лівому березі Рейна. Археологічні дослідження, що впродовж тривалого часу були неможливі у цьому регіоні, засвідчують, що кельти, які прибули до Малої Азії, майже не змішувалися з місцевим грецьким населенням й зберігали деякі архаїчні релігійні ритуали, характерні для їхніх європейських сородичів. Натомість матеріальна культура зазнала докорінних змін: кельти перейшли до використання місцевих типів посуду, забули про напівземлянки й освоїли кам'яні будинки, майже втратили латенський художній стиль тощо. Не залишилися недоторканими й особливості поховального обряду.³¹

³⁰ Cunliffe B. The Ancient Celts. Harmondsworth, 2000. – P. 145 – 156.

³¹ Див.: Voigt M. M. Celts at Gordion the late hellinistic settlement // Expedition. 2003. – Vol. 45. – № 1. – P. 14 – 19; Danboy J. R., Selinsky P., Voigt M. M. Celtic sacrifice // Archaeology. – 2002. – Jan.-Feb. – P. 44 – 49.

Отже, в світлі сучасних досліджень світ стародавніх кельтів постає перед нами у дуже різнобарвному вигляді. Ми бачимо надзвичайно мінливу у різних регіонах і на різних етапах формування латенську культуру континентальної Європи, носіями якої були стародавні кельти, але з іншого боку зустрічаємо суто кельтські етнічні спільноти, що сформувалися незалежно від латену (кельтібери в Іспанії, носії культури Голасекка у Північній Італії); фіксуємо кельтомовних носіїв латенської культури, які переважно, не були «генетичними» кельтами (Британські острови), і кельтів, вихідців з латенської культурної зони, які внаслідок переселень на нові землі втратили власні виробничі та художні традиції (малоазійські галати). Про ці факти ми маємо пам'ятати, ведучи мову про перебування кельтів на території України, адже за винятком Закарпаття на цих теренах немає цілісного ареалу поширення латенської культури, натомість археологічні та лінгвістичні сліди давніх кельтів трапляються у багатьох місцях.

Вожді, друїди, «люди мистецтва»: влада й суспільство у давніх кельтів

Якщо говорити про цілісність матеріальної культури давніх кельтів нині не доводиться, то в питаннях, пов'язаних із соціальною організацією, виникає значно менше складнощів, адже кельтські племена, принаймні у континентальній Європі, перебували на приблизно однаковому рівні соціально-економічного розвитку і, наскільки можна судити з писемних джерел, мали схожі уявлення про устрій суспільства.

Хоча нині прийнято говорити не про племена, а швидше про народи, на які ділилися давні кельти, у самому кельтському суспільстві роль інститутів родо-племінної організації була досить помітна. Зокрема, значний розмір переважної більшості кельтських поселень вказує на те, що кожне з них було зайняте ко-

лективом кровноспоріднених родичів. Щось подібне існувало в середньовічній Ірландії, де великі родини (*fine*), пов'язані спільним походженням від одного прадіда, також жили окремішно. Вони об'єднувалися в плем'я або туат (*tuath*) – «тридцять сотень» військовозобов'язаних чоловіків та членів їхніх сімей.³² На континенті Цезар неодноразово згадує поділ галльських народів на племена, які він називає латинським словом *pagus*. Племена були доволі згуртованими. Вони мали своїх вождів, вшановували власних богів, а під час війни діяли як окремі бойові одиниці. Кожне плем'я займало невеликий район з чітко окресленими природними кордонами: долину річки, гірське плато, рівнину, півострів і т. п. Кілька племен зазвичай утворювали військово-політичне об'єднання, яке Цезар називає *populus*, «народ». За його часів лише у Галлії налічувалося 64 «народи», які об'єднували близько 500 племен-пагів.

Такий тип соціально-політичного устрою нині прийнято називати *чіфдом* (вождівство). Воно являло собою щось на зразок протодержавного утворення на чолі з вождем, на якого покладалася організація виробництва, розподіл додаткового продукту, а в разі необхідності і здійснення збройного захисту усієї громади. Статус і повноваження вождя до певної міри роз'яснюють середньовічні ірландські джерела. З них відомо, що королівська влада носила передовсім сакральний характер: її уявляли як символічний шлюб між особою правителя і богинею землі.³³ У прямому зв'язку з фізичною досконалістю короля, а також правильністю його поведінки перебувало благополуччя суспільства, здоров'я худоби та плодючість землі. Несправедливе рішення короля, будь-яке його каліцтво або хвороба могли призвести до неврожаю, голоду, військових невдач тощо.

Навколо персони вождя зосереджувався апарат – жерці, дружинники, ремісники тощо. Старійшини родів утворювали щось на зразок ради, яку Цезар називає звичним для себе словом «сенат». В Ірландії, крім цього, існували народні збори, на яких ко-

³² Див.: Шкунаев С. Община и общество западных кельтов. – М., 1989.

³³ Ross A. The Pagan Celts. London, 1986. – P. 95.

роль мав затверджувати рішення про укладення союзу чи початок війни. Але на континенті вони не згадуються. Тут провідну роль у суспільному житті відігравав прошарок родової військової знаті, яка користувалася високим соціальним статусом. Його представники мали особливі шляхетні імена, складені з термінів, що підкреслювали їхнє суспільне становище та військову доблесть: *rix* «вождь, цар», *sego* «сила», *maro* «великий», *orgeto* «вбивця», *catu* «битва», *tarvo* «бик», *boud* «перемога», *epo* «кінь» тощо. В бою вони використовували легкі колісниця або просто коней, носили довгі вуса й велику кількість прикрас із бронзи та дорогоцінних металів, насамперед торквес – символ приналежності до родової знаті.

Визначити чисельність кельтської військової еліти за даними писемних джерел неможливо, але ситуацію до певної міри можуть прояснити факти археології. Розкопки кельтських могильників у Центральній Європі засвідчують, що кількість чоловіків, похованих зі зброєю, сягає 25%. Це був прошарок людей, що брали безпосередню участь у бойових діях, адже багато похованих мали сліди бойових поранень і травм.³⁴ Звичайно, не всі вони належали до прошарку знаті, оскільки могили воїнів відрізняються за кількістю супровідних предметів. Кількість багатих могил, які серед іншого містили комплект наступальної та захисної зброї (меч, кілька списів, щит), складає приблизно 5-10%.³⁵ Ця цифра відповідає й кількості багатих жіночих поховань – 6-10%.

Характер поховального інвентаря відбивав наявність певної ієрархії у середовищі вищого прошарку суспільства. Могили багатих і впливових вождів могла вирізняти наявність кам'яної або дерев'яної поховальної камери, колісниця, шолому, кольчуги, меча особливої форми, з так званим антеніоподібним руків'ям, бронзових посудин, імпоротної грецької та італійської кераміки тощо. Кількість таких поховань досить незначна і, як правило,

³⁴ Filip J. Keltové ve střední Evropě. Praha, 1956. – S. 510.

³⁵ Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian. Wrocław, 1964. – S. 23.

вони містять лише деякі з наведених тут ознак. Значно більш поширені поховання, де найкоштовніший предмет інвентаря — довгий меч. Вважається, що ці поховання воїнів з мечами належали старшим членам родин, головам домашніх господарств тощо. Під час війни вони гуртувалися навколо вождя вищого рангу й утворювали ядро його війська.³⁶

Писемні джерела теж засвідчують, що у середовищі знаті існувала градація, залежно від родовитості й матеріальних статків. Багатство дозволяло представникам еліти згуртовувати навколо себе якомога більшу кількість залежних людей. Як зазначає Цезар, «що знатніший і багатший [представник вищого прошарку. — Г. К.], тим більше він тримає при собі амбактів та клієнтів. Лише в цьому вони вбачають свій вплив і могутність» (Caesar VI. 15). Амбакти («ті, що оточують») та клієнти набиралися представниками суспільної верхівки серед бідніших членів громади, які через борги і тяжкі податки були змушені шукати собі покровителів й захисників:

«У Галлії не лише в усіх общинах, усіх районах та інших частинах країни, а ледь не в кожному домі існують партії. На чолі цих партій стоять особи, які мають у суспільстві значну вагу, на їхній

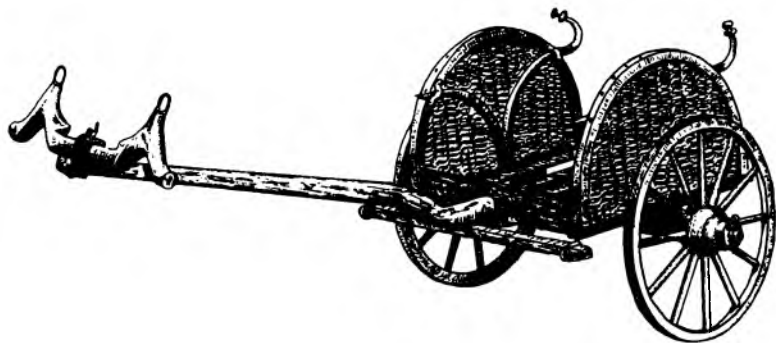
³⁶ Pleiner R. The Celtic sword. Oxford, 1993. P. 58 – 59.

розсуд передаються усі найважливіші справи. Цей порядок встановився, очевидно, дуже давно, аби звичайним людям була забезпечена допомога проти сильних. Адже жоден голова партії не дозволяє утискати й ображати своїх прибічників; в іншому разі він втрачає серед своїх прибічників будь-який вплив. Взагалі, це явище спостерігається в усій Галлії, адже в усіх общинах існують дві партії» (Caesar VI. 11).

Патрони вимагали від своїх клієнтів повної лояльності. Вражає один з епізодів «Записок про галльську війну», де Цезар розповідає про притягнутого до відповідальності за спробу узурпації влади аристократа Оргеторікса, який з'явився до суду в оточенні десяти тисяч своїх клієнтів і боржників. Деякі аристократи згуртовували навколо себе дружини з кількох сотень солдуріїв («відданих») – професійних воїнів, що приносили клятву вірності своєму покровителю й отримували від нього за службу певні матеріальні блага:

«[Солдурії] користуються усіма життєвими благами спільно з тими, чийй дружбі вони себе присвятили; але якщо цих останніх спіткає насильницька смерть, то солдурії розділяють їхню долю або самі позбавляють себе життя; і досі не пам'ятають жодного такого солдурія, який би відмовився померти в разі загибелі того, хто став його другом» (Caesar III. 22).

Символічно-статусні предмети, що визначали приналежність до суспільної еліти: бронзовий джбан для вина (Вальдальгесхайм, Німеччина), шолом (Чіумешті, Румунія), бойова колісниця (Лін-Керріг-Бах, Велика Британія)

У середовищі кельтської знаті ми знаходимо цілком сформовану субкультуру, що відокремлювала суспільну верхівку від решти населення. Свій високий соціальний статус аристократи намагалися підкреслити різноманітними зовнішніми проявами багатства й пошани. Промовисте свідчення з цього приводу залишив Аппіан:

«[До римлян прийшов] посол царя аллоброгів Бітуїта, у розкішному вбранні, за ним слідували воїни зі списками, пишшно вдягнені, і собаки, адже тамтешні варвари охороняються також і собаками. За ним ішов музика, який на варварський кшталт опіював славетне походження й багатство царя Бітуїта, потім аллоброгів, а потім і самого посла» (Appian, *Celtica*, III, XII).

Наскільки можна судити, основним заняттям представників знаті була війна, полювання й трапези, які займали чільне місце у повсякденному житті кельтів. Посидоній докладно описує, як знатні воїни сідають на звірині шкури обідати разом. Найвпливовіший серед присутніх сідає посередині, поруч із ним розміщується почесний гість, а далі – кожен згідно свого статусу, по колу. Біля них стоять дружинники зі щитами, а неподалік, над розпаленими вогнищами – вертели й котли з м'ясними стравами. Слуги або діти підліткового віку розносять напої у коштовному керамічному або срібному посуді (Athenaeus, IV 36, p. 151 E – 152I; Diod. Sic. V. 28. 4 – 5). З ірландських саг відомо, що кульмінаційним моментом бенкету було визначення того, хто мав право розділити тушу й отримати найкращу її частину. Цим священним правом користувався найхоробріший або найбільш шляхетний з-поміж присутніх, який розподіляв шматки між співтрапезниками відповідно до їхнього соціального статусу. Але якщо на право ділити тушу й отримати кращий шматок було кілька гідних претендентів, виникали гострі суперечки й навіть смертельні двобої, про які згадує Посидоній.

Непересічну роль у житті кельтського суспільства відіграла жрецька організація, лави якої поповнювалися також за рахунок родової аристократії. Вона складалася з друїдів, освіченої жрецької еліти, вішунів, що виконували ритуально-магічні

функції, а також бардів, знавців сакральної поезії та героїчних пісень. Усі склали єдиний ієрархізований соціальний прошарок, об'єднаний спільною назвою «друїди». ³⁷ Соціальний статус кельтських друїдів був надзвичайно високий і добре захищений численними привілеями та пільгами. Як зазначає Цезар, «Друїди зазвичай не беруть участі у війні і не сплачують податків нарівні з іншими, вони взагалі вільні від військової служби і решти повинностей. Завдяки таким перевагам багато людей самі йдуть до них у науку, частково їх відправляють батьки та родичі». З джерел відомо, що таке навчання могло тривати до 20 років, а його змістом було вивчення напам'ять сакральних текстів, запис яких був заборонений. Крім того, ми знаємо, що друїди опікувалися підростаючим поколінням військової знаті, виховуючи його в руслі традиційних релігійних цінностей.

Авторитет жерця у суспільстві був досить значний, подекуди навіть всеохоплюючий. Вражає фраза ранньосередньовічного християнського проповідника св. Коллума з Кілле, який на питання шотландських язичників «Хто є твоїм друїдом?» відповів: «Мій друїд ... Син Божий» [Mo drui ... mac Dé]. ³⁸ Друїд був радником світського вождя, він тлумачив знамення, пророкував майбутнє, накладав табу. Він міг, склавши пісню похвали, підвищити статус людини, або, навпаки, морально знищити її, приректи на долю вигнання шляхом накладання прокляття. Друїди здійснювали судочинство. За Страбоном, їх вважали найсправедливішими з людей і тому виносили на їхній розсуд як приватні, так і громадські справи (Strabo, IV, 4, 6). Цезар, у свою чергу, додає:

«[Друїди] виносять вироки майже по всіх справах, громадських і приватних; чи то скоєний злочин або вбивство, чи має місце справа про спадкоємність чи кордони, — вирішують ті ж

³⁷ Детальніше про структуру, функції та суспільний статус прошарку друїдів див.: Казакевич Г. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути. – К., 2006. – С. 169 – 217.

³⁸ Цит. за: Ross A. Ritual and the druids // The Celtic World. – London, New York, 1997. – P. 429.

друїди; вони встановлюють нагороди й покарання; і якщо хтось — чи то приватна особа, чи народ³⁹ — не підкоряється їхньому рішенню, його відлучають від жертвоприносин ... Хто таким чином відлучений, вважається нечестивцем і злочинцем, всі його стороняться, уникають розмов з ним, щоб не набути лиха; як би він не наполягав, для нього не учиняється суд, не може він отримувати й жодні почесті» (Caesar VI. 13).

У Галлії щорічно жрецький суд збирався у певному місці в землях племені карнутів, куди з усієї країни сходилися шукачі справедливості. Посидоній до цього красномовно додає:

«Не лише в мирний час, але також і під час війни вони [галли. — Г. К.] сумлінно підкорюються цим людям [друїдам. — Г. К.] та своїм ліричним поетам і так само роблять їхні вороги. Часто, коли армії наближаються одна до одної в бойових порядках з оголеними мечами й піднятими для атаки списами, ці люди виходять поміж них і зупиняють конфлікт, наче приборкуючи якихось диких звірів. Так, навіть серед найбільш диких варварів лють поступається місцем мудрості й Арес сплачує данину Музам» (Diod. Sic. V. 31. 5)

Ці та інші подібні повідомлення джерел змушують дещо перебільшувати вплив жрецької організації давніх кельтів. І, варто зазначити, для багатьох дослідників ця спокуса стала насправді непереборною. Навіть у наукових працях часом побутували фантастичні теорії про «корпорацію друїдів», всевладдя якої поширювалося на усі кельтські племена: одним своїм рішенням ця «корпорація» нібито могла поставити поза законом ціле плем'я, прирікаючи його на вимирання. Що вже казати про популярну літературу, яка приписувала друїдам володіння іншопланетними знаннями, а до їхнього числа зараховувала й самого Ісуса Христа. Насправді для подібних поглядів немає жодних підстав: усі вони — наслідок надто великої довіри до Посидонія та Цезаря, які у своїх текстах свідомо перебільшували значення друїдів. Перший хотів бачити в них нащадків мудреців «золотої доби», іншо-

³⁹ Латинське слово *populus* Цезар вживає у наченні «велика кількість людей, на- товп».

му друїди були потрібні заради збільшення галльської небезпеки в очах римлян. Насправді ж у джерелах немає жодної згадки, яка би засвідчила, що друїди справді мали ту повноту влади, що їм приписувалася. Не були чимось унікальним і соціальні функції кельтських друїдів, адже ми знаємо, що римські фламینی, жерці давніх етрусків і волхви ранньосередньовічних слов'ян користувалися не нижчим статусом у своїх суспільствах. Відмінності полягали лише в деталях.

Якщо про суспільну верхівку – військову знать та друїдів у нас є чимало інформації, то джерела майже не повідомляють про життя нижчих верств населення. Впевнено можна стверджувати лише те, що кельтські аристократи мало рахувалися з думкою громади в процесі прийняття важливих рішень. Цезар взагалі пише, що становище простого люду в Галлії жодним чином не відрізнялося від рабського (Caesar VI. 13). У цьому, однак, є певне перебільшення. Нині відомо, що прошарок галльських виробників не був однорідний, принаймні з майнової точки зору.⁴⁰ До того ж, соціальна структура галльських племен зберігала певну мобільність. З твору Цезаря відомі випадки, коли окремі особи незнатного походження могли увійти до складу аристократії через своє багатство та зв'язки (Caesar VII. 39).

Певне проміжне становище між заможною знаттю й рядовими общинниками, зайнятими у сільськогосподарському виробництві, займали ремісники. Вже йшлося про те, наскільки важливу роль відігравало ремесло у кельтському суспільстві. Воно досить рано відділилося від домашнього виробництва й набуло спеціалізованого характеру. Вміння й знання ремісників високо цінувалися суспільством. Показово, що в язичницькій Ірландії теслярі, ковалі, воїни, арфісти, поети, друїди, лікарі, кравці та мідники утворювали єдиний соціальний прошарок «людей мистецтва».⁴¹ Вони могли на власний розсуд змінювати місце

⁴⁰ Crumley C. L. Celtic social structure: the generation of archaeologically testable hypotheses from literary evidence. – Michigan, 1974. – P. 70.

⁴¹ Шукин М. На рубеже эр. СПб. 1994. С. 16; Шкунаев С. Община и общество западных кельтов. – М., 1989. – С. 48.

свого проживання, переходити з одного племені до іншого. Саме цим пояснюється відносна єдність технологічних традицій ареалу латенської культури. Відомо також, що кельтські ремісники проникали й за межі власне кельтських земель. Один такий випадок зафіксований у писемних джерелах: Пліній згадує вихідця з племені гельветів Елікона, що жив у Римі й був відомий своїм ковальським мистецтвом, а згодом повернувся до себе на батьківщину (Plin. Maior XII. 2).

Окремо слід сказати кілька слів про статус жінки у суспільстві давніх кельтів. Прийнято вважати, що він був досить високий. Підтвердженням цього є, з одного боку, багаті жіночі поховання гальштатсько-латенської доби, а з іншого – приклади того, як жінки шляхетного походження ставали на чолі племен. Найбільш промовистим з них є антиримське повстання бриттів, яке очолювала цариця Боудікка (пом. бл. 60 р. н.е.). Важливим є повідомлення про знатну галатку на ім'я Ономаріс, яке, нажаль, майже повністю позбавлене історичного контексту. Як зазначає анонімний грецький автор, під час неврожаю галати намагалися залишити країну і задля цього були готові довірити своє життя будь-кому, хто був готовий вести їх на нові землі. Але оскільки жоден чоловік не наважувався забезпечити своїм майном переселення й очолити похід, це зробила Ономаріс. Вона організувала переселення за Дунай, де на завойованих землях згодом правила як цариця.⁴² Є інформація і про те, що кельти шанували своїх жінок за дар віщувати майбутнє й залишали на їхній розсуд питання війни та миру.⁴³

Водночас не варто забувати, що в епоху історичних міграцій кельтів ставлення до жінок мало й інший аспект. Специфіка міграцій латено-римського часу полягала у тому, що досить часто переселялося не все плем'я й не пропорційний зріз його членів,

⁴² Полиэн. Стратегемы: Пер. с древнегреч. /Под ред. Нефедкина А.К. – СПб., 2002. – С. 576.

⁴³ Чехонадская Н. Галльские пророчицы: жизнь, смерть исцеление в руках галльских женщин // Мифологема женщины-судьбы у древних кельтов и германцев. – М., 2005. – С. 284 – 285.

а лише певна частина молодих воїнів-чоловіків.⁴⁴ Захоплюючи нові землі, вони прагнули винищити усіх здатних носити зброю, але зберігти жінок. Саме цим, очевидно, пояснюються випадки, коли у варварському середовищі при зміні археологічних культур спостерігаються розбіжності у поховальному обряді чоловіків і жінок, причому у низці випадків фіксується й значна різниця в антропологічному складі чоловічого та жіночого населення.⁴⁵ За писемними джерелами простежується специфічне ставлення до жінок як до певного цінного ресурсу, яким можна заволодіти, забравши у сусідів, або пожертвувати у разі крайньої необхідності. Так, перед битвою з Антигоном Гонатом галати приносять своїх жінок та дітей у жертву (Iust. XXVI. 2. 4). Кельтизовані германці-фрізи, які будучи не в змозі сплачувати римлянам встановлену данину, розраховувалися спершу биками, потім – землями, а потім – жінками та дітьми (Tac. Ann. IV. 72). Амспіварії, інше германське плем'я, яке було вигнане зі своєї землі сусідами, у пошуках землі для поселення втратило усіх здатних носити зброю, а їхні жінки та діти стали здобиччю інших племен (Tac. Ann. XIII. 56). Дуже показовий епізод стався під час антиримського повстання племен долини Рейну у 68 р. Ватажок повсталих Арміній запропонував обложеному римським солдатам (переважно романізованим галлам) дружин, поля й гроші. Однак останні розцінили його слова як знамення й передрікли собі у здобич жінок та майно ворогів (Tac. Ann. II. 13).

Про поширеність подібних соціальних практик у Давній Європі свідчить і епічна традиція, особливо легенди про походження народів та заснування держав. Зокрема, можна згадати переказану Геродотом легенду про походження сарматів від шлюбу скіфів з амазонками: прикметно, що скіфи так і не змогли опанувати мову своїх дружин. Цікавий у цьому відношенні фрагмент зберегла середньовічна валлійська легенда, у якій воїни, що ра-

⁴⁴ Клейн Л. Археологические признаки миграций // IX МКАЭН, Чикаго. Доклады советской делегации. – М., 1973. – С. 6 – 7.

⁴⁵ Див., напр.: Рудич Т. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 52.

ніше служили Максену Вледігу, прообразом якого був римський воєначальник Магн Максим, відправилися у похід й захопили нові землі, де знищили усіх чоловіків, а жінкам повідрізали язика, аби ті не зіпсували їхнього наріччя.⁴⁶ Цікаво, що у хрестоматійній історії про викрадення сабінянок першими римлянами на чолі з Ромулом, спочатку йдеться саме про насильницьке захоплення жінок сусіднього племені, яке мало не призвело до війни. Лише згодом конфлікт було врегульовано й передання жінок було оформлено у вигляді договору. Щось подібне ми зустрічаємо й у середньовічній традиції про походження піктів, давніх племен Шотландії. Ті нібито припливли в Британію з-за моря і, не маючи власних жінок, попросили дружин у сусідніх скоттів, на що ті погодилися з певними умовами (Beda Ven. I. 1). Врахування такого роду особливостей соціальних і гендерних відносин є важливим для розуміння низки явищ, пов'язаних із проблемою перебування кельтів на території України.

Релігійно-міфологічні уявлення та духовна культура

Що стосується релігії давніх кельтів, то джерельних свідчень у цій царині доволі багато, але у більшості випадків вони уривчасті й малозрозумілі. Це стосується й відомого пасажу Юлія Цезаря про галльських богів, який, на перший погляд, цілковито зрозумілий:

«Понад усе вони [галли. – Г.К.] вшановують Меркурія. Він має більше за усіх інших богів зображень; його вважають винахідником усіх мистецтв; він також вказівник доріг і проводир під час подорожей; вважають також, що він дуже сприяє набуттю грошей і торговельним справам. Також вони вшановують Апол-

⁴⁶ Виденне Максена Вледига // Мабиногион: Легенды средневекового Уельса. Пер. с валл. В. В. Эрлихмана. – М., 2002. – С. 80.

лона, Марса, Юпітера і Мінерву. Про ці божества вони мають приблизно такі ж уявлення, як інші народи: Аполлон виганяє хвороби, Мінерва навчає початкам ремесел і мистецтв, Юпітер має верховну владу над небожителями, Марс керує війною» (Caesar VI. 17).

Цезар згадує також про міфічного першопредка галлів, якого він називає іменем римського бога смерті Діс Патера. Якщо Цезар вважав за можливе називати галльських богів римськими іменами, то його співвітчизник Лукан повідомляє автентичні кельтські теоніми: *Тевтатес*, *Езус*, *Тараніс* (Lucan, I, 445). Імена Тевтатеса й Тараніса пов'язані з д.-ірл. *tuath* «плем'я» та *torann* «грім» відповідно. Значення імені *Езус* остаточно не з'ясоване.⁴⁷

Дані епіграфіки з римської Галлії, представлені лаконічними написами-посвятами переважно перших століть нашої ери, засвідчують майже астрономічну кількість імен божеств. Підрахунки, які здійснювалися ще на поч. ХХ ст., показали, що 270 імен галльських богів трапляються в написах лише одного разу, 24 – двічі, 11 – тричі, 10 – чотири рази, 3 – п'ять разів, 2 – сім разів, 4 – п'ятнадцять разів, 1 – дев'ятнадцять разів (Граннос, д.-ірл. *grían* «сонце») і 1 – тридцять дев'ять разів (Беленос,

Галло-римське зображення Епони

⁴⁷ Щодо кельтських теонімів див.: Калыгин В. Этимологический словарь кельтских теонимов. – М., 2006.

Кам'яна стела кельтського божества з Ефіньє. I ст. до н. е. Musée des Antiquités Nationales, Paris.

від і.-є. **bhel-* «білий, блищати»⁴⁸. Останнього згадують також писемні джерела (Ausonius, *Comm. prof. Burg.*, 11).

Антропоморфізація божеств континентальних кельтів відбулася порівняно пізно. Принаймні, у першій половині III ст. до н. е. Бренн під час нападу на Грецію був спантеличений тим, що греки зображували своїх богів у людській подобі (Diod. Sic. XXII. 9. 4). Тим не менше антропоморфні зображення були добре відомі у кельтському мистецтві. Це, зокрема, кам'яні статуї, що встановлювалися на курганах гальштаттської та ранньолатенської знаті, а особливо численні зображення людської голови. Вони виготовлялися з каменю, бронзи, золота та інших матеріалів й являли собою тривимірні скульптури, маски, барельєфи. Поширення цього символу було пов'язане з культом голови, про який вже йшлося у попередньому розділі.

Античні автори згадують про грубих дерев'яних ідолів у кельтських святилищах. Можна припустити, що ці ідоли могли нагадувати грубо обтесані й дуже стилізовані антропоморфні фігури, підняті з дна Сени, куди вони були кинуті у якості жертвних підношень.⁴⁹ У пізніші часи в зоні найбільш інтенсивних контактів кельтів з античною цивілізацією, насамперед у Південній

⁴⁸ Маккалох Дж. Религія древних кельтов: Пер с англ. – М., 2004. – С. 27.

⁴⁹ Piggott S. *Druidzi* / Tłum. z ang. Warszawa, 2000. – S. 80 – 81.

Галлії, з'являються витвори сакрального мистецтва, що зображували богів та надприродних створінь. Здебільшого це були кам'яні та бронзові скульптури, від зовсім невеличких до монументальних, а також барельєфи. Особливого поширення практика зображення богів у вигляді людей набула після завоювання Галлії, коли активно відбувався процес адаптації традиційних кельтських вірувань до вимог римської релігійної системи.

У галльській іконографії перетримського та римського часу викристалізувалися найпоширеніші мотиви зображення божеств.⁵⁰ Серед них – зображення чоловічого бога зі схрещеними ногами, у так званій позі лотоса. Широко поширеними є зображення богів із характерними атрибутами солярного бога або громовержця. Так, Суцелла (і.-е. **su*, «добре» та **k'el* «вдаряти») зображували з молотом на довгому руків'ї. Інше божество на кількох зображеннях тримає у руці колесо. З уявленням про плодючість та силу природи асоціювався Цернунн, якого зображували з оленьчими рогами в оточенні диких звірів або змії. Поширеними є зображення богинь з рогом достатку та іншими символами плодючості. Деякі божества у пам'ятках іконографії постають разом із тваринами, найчастіше з вепрем, биком або птахами. Широке розповсюдження мав культ Епони (від кельт. **eros*, «кінь»), яку зображували у супроводі коней. Культ

Галльське зображення бога «у позі Будди». Рубіж нашої ери. Musée des Antiquités Nationales, Paris.

⁵⁰ Див.: Green M. *Symbol and image in Celtic religious art.* – London, New York, 1992.

Галло-римське зображення
бога з колесом

бога-вершника проникає у Галлію, швидше за все, вже за римських часів, бо він не був вкорінений у кельтському сакральному мистецтві попереднього періоду.

Тварини часто виступають у сакральній іконографії самостійно. Особливо важливим був образ вепра, з яким в острівній традиції були пов'язані космогонічні уявлення та образи плодючості й достатку. У Британії та на континенті були широко розповсюджені зображення вепрів, особливо невеликі бронзові статуетки. Зображення вепра нерідко прикрашає кельтські щити та шоломи, з чого можна зробити висновок про військовий аспект цього образу. В Галлії зафіксоване божество *Tarvos Trigaranos*, «Трирогий Бик», й відповідні сакральні зображення. Серед птахів особливо важливим був

крук, який в ірландських сагах є одним з втілень божества війни. На континенті іконографічні пам'ятки зазвичай не дають можливості ідентифікувати численні, але схематизовані зображення птахів саме як круків. Втім, у Страбона згадуються круки, на розсуд яких виносили судові суперечки. За легендою, саме крук вказав місце для будівництва Лугдуна, найбільшого міста римської Галлії, названого на честь бога Луга.

Хоча в іконографії типи зображень богів з певними атрибутами мають тенденцію до повторюваності, цей матеріал не дає можливості реконструювати якийсь цілісний пантеон, персонажі якого чітко розподілені за функціями на зразок римських або грецьких богів. Кореляція між теонімом і певним типом сакраль-

ного зображення простежуються вкрай рідко. Тому твердження на зразок того, що Езус був кельтським богом війни, а Тараніс – богом грому і блискавки, позбавлені сенсу, адже на території сусіднього племені ці ж божества могли мати зовсім інші функції. Крім того, карти поширеності тих чи інших сакральних зображень та предметів дозволяють говорити про значні локальні особливості кельтських вірувань, а до того ж і про зовнішні впливи, джерела яких були різними у різних регіонах кельтського світу.

Загалом кельтські божества мають малоспеціалізований характер.⁵¹ Деякі дослідники навіть припускають, що кельти-язичники тяжіли до монотеїстичної релігійної системи, яка мала в своїй основі уявлення про єдиного бога з універсальними можливостями.⁵² Водночас кельтським міфологічним персонажам була притаманна й певна індивідуалізація. Б. Канліфф слушно говорить про те, що структура світу кельтських богів мала у своїй основі уявлення про бінарну опозицію, де божества, пов'язані з чоловіком, племенем, небом та війною протистояли божествам, пов'язаним з жінкою, місцевістю, землею та плодючістю.⁵³

Уявлення про протистояння солярного та хтонічного божества – одне з найпоширеніших у міфології світу. У більшості ін-

*Божество з рогами оленя
(ймовірно, Цернунн).
Рельєф з гундеструпського
ритуального казана,
II – I ст. до н. е.*

⁵¹ Шкунаев С. Культура Галлии и романизация // Культура Древнего Рима: В 2-х тт. – Т. II. – М., 1985. – С. 268.

⁵² Тевено Э. История галлов: Пер. с фр. М., 2002. – С. 119.

⁵³ Cunliffe B. The Ancient Celts. – Harmondsworth, 2000. – P. 188.

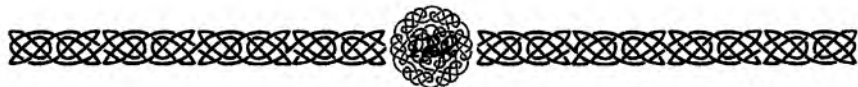

доевропейських народів це уявлення знаходить вияв у так званому «основному міфі» про боротьбу солярного бога (громовержця на колісниці) з хтонічним демоном (найчастіше у вигляді гігантського земноводного), який вкрав і заховав у глибини землі або води сили плодючості (небесні світила, худобу, жінок). Перемагаючи демона, громовержець встановлює світоустрій. Варіацією цього мотиву є не менш поширений міф про першобитву між племенем світлих богів і племен хтонічних першородних демонів, очолюваних особливо небезпечною першоістотою. У цій битві боги спочатку зазнають поразки, але згодом їм на допомогу прибуває молодий бог, що відрізняється зовнішньою красою, культурними й бойовими вміннями (інколи він походить від прадавнього шлюбного союзу, укладеного між солярною та хтонічною силами). Молодий бог очолює військо богів у вирішальній битві, вбиває першоістоту, а з його тіла твориться Всесвіт.⁵⁴ З основним міфом про протистояння солярних та хтонічних сил пов'язані й інші найпоширеніші індоєвропейські міфологічні мотиви, зокрема, уявлення про божественних близнюків, священний шлюб, поєдинок між батьком і сином тощо. Варто підкреслити, що в уявленні давніх європейців опозиція солярних та хтонічних сил не ототожнювалася з протиборством добра та зла й була позбавлена морально-етичних оцінок, характерних для християнства. Протистояння, зрештою, призводило протилежні сили до союзу, що створював необхідні для людини баланс, гармонію та продуктивність.

Очевидно, схожий міф існував і у давніх кельтів. На цю думку наводять середньовічні ірландські саги міфологічного циклу, які, попри значні християнські новації, привнесені монахами-переписувачами, зберегли первинний сюжетний архаїзм. Йдеться, зокрема, про центральний твір міфологічного циклу, сагу «Битва при Маг Туїред», у якій розгортається протистояння між Племенами Богині Дану та демонами-фоморами.⁵⁵ Племена

⁵⁴ Конча С. К реконструкции индоевропейской мифологии // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – № 2. – С. 37 – 41.

⁵⁵ Предания и мифы Средневековой Ирландии / Пер. Шкунаева С. – М., 1991. –

у цій сазі представляє низка божественних персонажів – покровитель друїдів Дагда, король Нуаду, лікар Діан Кехт, герой Огма, а також богиня Бригіта. Роль молодого бога відіграє Луг. Його епітети *Samildanach*, «Майстер усіх мистецтв», *Lamfada*, «з довгою рукою», у переносному значенні – «сонячний промінь» або «блискавка» видають у ньому солярне божество та культурного героя, якого недарма порівнюють з описаним Цезарем галльським Меркурієм. Поряд із Бригітою та Огмою, Луг – одне з небагатьох ірландських божеств, які вшановувалися як в Ірландії, так і на континенті, зокрема, у Галлії та Іспанії. Крім теоніма *Lugus*, в епіграфічних пам'ятках згадується також група божеств *Lugoues*.⁵⁶

Фрагменти дерев'яних архітектурних прикрас сакральної споруди. Фелбах-Шміден, кін. II – поч. I ст. до н. е. Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart

Сліди культури Луга знаходять також в ономастиці, від британського міста *Luguvallium* (Карлайл) до племені *Lugii* (некельтського!), що його джерела фіксують на території Польщі. Луг в ірландських творах виступає в образі непереможного воїна. Не випадково головний персонаж ірландського героїчного циклу Кухулін згадується або як син Луга, або як одне з його втілень. Атрибутом Луга є чарівний спис, здатний перемогти будь-якого супротивника.

Образ фоморів в ірландських міфологічних текстах менш рельєфний. Вони то зображуються як страшні монстри, то постачають дружин для богів. Кульмінацією битви з фоморами є двобій

⁵⁶ Koch J. T. *Lugus* // *Celtic Culture: A historical encyclopedia*. Vol. III. – Santa-Barbara, Denver, Oxford, 2006. – P. 1203.

Луга та Балора – страшного одноокого велетня, погляд якого має страшну вбивчу силу. Око Балора прикрите гігантським повіком, яке у битві піднімають слуги. Той факт, що опис ірландського Балора майже точно відповідає описові фольклорного українського Вія, свідчить про глибокий архаїзм образу.⁵⁷

Ще один важливий персонаж «Битви при Маг Туїред» – Дагда (від кельт. **dago-dēuo* «добрий бог»), який найбільше може претендувати на роль універсального божества племені. Власне у «Битві» дещо гротескний образ Дагди викликає асоціації з хтонічними божествами плодючості. Дагда є володарем чарівного казана, здатного нагодувати будь-яку кількість людей. Він же сам здатен з'їсти гаргантюанську кількість їжі, яку готують для нього фомори. Дагда, очевидно, вважався першопредком, адже одним з його епітетів є *Ollathair*, «Батько Всіх». Він перший серед друїдів у знанні магії й, водночас, великий воїн, володар палиці, один кінець якої вбиває супротивників, а другий здатен оживляти мертвих. В одному з текстів Дагда відіграє також роль героя-супротивника хтонічної першоістоти – гігантського молюска. Характерно, що Дагда позбувається молюска за допомогою закляття.⁵⁸ З образом бога, що помирає та воскресає, Дагду зближує легенда про його смерть від руки власного сина.

Консортом Дагди виступає богиня Морріган (д.-ірл. *mor*, «великий» та *rigain* «правителька»). Її образ надзвичайно архаїчний, багато у чому наближений до образу Великої Матері з інших релігій світу. Морріган, з одного боку, є руйнівною богинею війни, жорстокою та владною, але водночас вона асоціюється з плодючістю та багатством й часом ототожнюється з Дану або Ану, матір'ю богів. Морріган у сагах може виступати і потворною старою бабою, і красивою дівчиною. Вона перевтілюється на тварин, зокрема, на крука, вовчицю, корову тощо. Морріган, Болб

⁵⁷ Див.: Казакевич Г. Походження деяких слов'янських фольклорних персонажів у світлі даних порівняльної міфології // Мова та історія. – 2006. – Вип. 90. – С. 75 – 80.

⁵⁸ Бондаренко Г. Повседневная жизнь древних кельтов. – М., 2007. – С. 132 – 133.

та Маха (або Немайн) утворюють тріаду богинь війни, або, швидше, триедину богиню.

Міф про Дагду та Морріган віднаходить численні аналогії у галльській іконографії, де порівняно часто зустрічаються зображення бога з молотом та богині з рогом достатку, а також тріада богинь-матерів. Зауважимо, що взагалі практика об'єднувати богів, міфологічних персонажів, а також інші різноманітні явища у тріади набула широкого поширення у духовній культурі кельтів. Вона знаходить прояви в ірландській міфології, галльських сакральних зображеннях і навіть у латенському декоративно-прикладному мистецтві, де тріскель є одним з найпоширеніших символів.

Хтонічні божества опікувалися, серед іншого, й потойбічним світом, про який давні кельти мали досить розгалужені уявлення. Ключовим із них була віра у те, що після смерті душі людей продовжують жити в іншому світі. Це кельтське уявлення лірично описує римський поет Лукан: «не тихих долин Ереба і не глибин сумного царства Діта шукають тіні мертвих. Той самий дух надихає їхнє тіло в іншому світі. Смерть – середина життя» (Lucan. I. 455). Інший римлянин, Валерій Максим, відгукувався про ці уявлення з більшим скепсисом:

«Кажуть, що вони [кельти. – Г. К.] беруть у борг суми грошей, які будуть виплачені в іншому світі, настільки вони переконані, що душі людей безсмертні. Я би назвав їх божевільними, якби ці вдягнені у штани варвари не вірили у те саме, у що вірив грек Піфагор» (Valer. Max. Fact. et dict. mem. II. 6.10).

Зі вченням Піфагора про перевтілення душ віру кельтів у безсмертя порівнювали й інші античні автори – Посидоній, Цезар, Тімаген. Страбон до цього додає, що, згідно вчення друїдів, «Друїди вчать, що людські душі та весь світ не піддаються руйнації, але зрештою вогонь та вода переможуть і їх» – додавав у свою чергу Страбон (Strabo IV. 4). Потойбічний світ, у якому душі продовжують жити, досить докладно описаний у творах ірландської традиції. Вони розміщують його під землею, всередині гір і пагорбів, під водою, але найчастіше на далеких островах на півно-

чі або північному заході, які були місцем щасливого життя. Досить характерними є потойбічні топоніми: Країна Радощів (*Tir sorcha*), Країна Жінок (*Tir na mBan*), Країна Юності (*Tir na nOg*), Країна Життя (*Tir na mBéo*), Країна або Острів Яблук (*Avallon, Emain Abhlach, Ynys Avallach*) та ін. Безсмертне життя в цих країнах не знає скорботи, хвороб і старості. Воно проходить у радощах, розвагах, трапезах, військових та колісничних змаганнях. Найважливішою ознакою потойбічного світу та його мешканців був червоний колір, однак існували й інші неодмінні атрибути. Зокрема, скло, яке вважалося зв'язуючою ланкою між земним і надприродним світом, різноманітні метали та їхні сплави, деякі плоди, насамперед яблука. Водночас поширені були й легенди про переселення душ у цьому світі. Так, герой валлійського твору «Битва Дерев» Таліесін упродовж свого довгого життя встиг побувати, серед іншого, словом, книгою, мостом, шкіряним човном, мечем, щитом, струною арфи, краплею дощу, морською піною, биком, конем, оленем, псом, півнем, лососем, орлом, зерном пшениці.⁵⁹

Як і в інших стародавніх народів, у кельтів взаємини між людиною та божеством мали контрактний характер і саме тому значну роль у релігійних практиках відігравав обряд жертвоприношення: що багатший був подарунок божеству, то більші блага і кращий захист це божество надавало людям. Кельти знали три різновиди жертвоприношення – речове (складання вотивних дарунків), тваринне й людське. У святилищах кельтів у величезній кількості знаходять кістки диких і домашніх тварин, насамперед великої рогатої худоби, а також предмети матеріальної культури – зброю, прикраси, символічні фігурки тварин і людей, що їх кидали до священних водоймищ або закопували у спеціальні ями.

Античних письменників найбільше вражали ритуальні вбивства людей, які також здійснювалися кельтами. Згідно їхніх даних, людину приносили у пожертву в разі виникнення певних

⁵⁹ Мабиногион: Легенди середньовікового Уельса / Пер. В. Эрлихмана. – М., 2002. – С. 261 – 264.

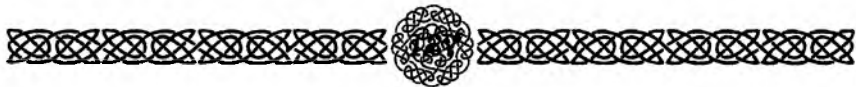

надзвичайно загрозливих обставин, або якщо необхідно було дізнатися волю божества стосовно якоїсь украй важливої справи. У Галлії, як занахає Діодор, людські жертвоприношення здійснювалися раз на п'ять років, причому в пожертву приносили злочинців, яких спеціально утримували для цієї нагоди. Якщо злочинців не вистачало, жертвами могли ставати й безневинні люди (Diod. Sic. V. 32. 6). Цезар і Страбон яскраво описують, як галли «споруджували велетенську фігуру з сіна й дерева, потім кидали туди худобу та різних диких тварин, а також людей, і усе це спалювали» (Strabo IV. 5). Джерела також повідомляють про те, що жертвам перерізали горло, розпинали у святилищах, розстрілювали з луків, завдавали удар у спину, а потім віщували за судомми вмираючого тіла. Дехто добровільно зголошувався бути принесеним у жертву: за це він, а точніше, його родичі, отримували щедрі подарунки у вигляді золота, срібла, амфор з вином.

У коментарях до твору Лукана одним із переписувачів була вміщена важлива згадка про те, що людей, яких приносили в жертву Таранісу, спалювали, Тевтатесу – топили, Езусу – вішали. Йдеться, очевидно, про мотив потрійного вбивства, добре засвідчений острівними джерелами. Зокрема, у низці ірландських саг король, який здійснював ті або інші неправильні вчинки, помирав схожою смертю: його вбивали вороги, він тонує у діжці з вином та горів у будинку. Вважається, що в завуальованій формі саги донесли інформацію про звичай ритуального вбивства правителя.⁶⁰ Сліди цього звичаю зафіксовані на Британських островах у кількох виявлених болотяних муміях, серед яких найвідомішою є «Людина з Ліндоу», знайдена у 1984 р. у Чешірі. Це був чоловік у віці близько 30 років, атлетичної тілобудови, який, судячи за ретельно догляненою зовнішністю, належав до вищих прошарків суспільства. Чоловікові було завдано два удари по голові, він був задушений, його горло було перерізане, а тіло кинуте на мілину болота, обличчям донизу.⁶¹

⁶⁰ Див.: Михайлова Т. Суибне-гельт зверь или демон, безумец или изгой. – М., 2001. – С. 183 – 198.

⁶¹ Подгаец А., Дубровина М. Кельты: что мы знаем о них. – Пермь, 1988. – С. 58.

*Антропологічна реконструкція
«Людини з Ліндоу» –
давнього брита, принесеного
в жертву своїми одноплемінцями
в середині I ст. н. е.*

Тут доречно зробити невеликий відступ. Потрійне вбивство вважається характерним саме для кельтів прийомом жертвоприношення, хоча його сліди простежуються і в інших регіонах, зокрема, у Східній Європі. Арабський мандрівник Ібн-Фадлан у першій половині X ст. був свідком того, як наложницю, призначену для поховання разом зі знатним русом у Булгарі, одночасно задушили й зарізали кинджалом, а згодом вона згоріла разом зі своїм повелителем на його кораблі.⁶² Дуже схожою на метафоричне описання потрійного вбивства є літописна легенда про помсту княгині Ольги, яка наказує закопати древлянських послів у човні, друге посольство спалює в лазні, а згодом її люди вирізають 5 тисяч древлян.⁶³ Зважаючи

на скандинавське походження побаченого Ібн-Фадланом поховального обряду, а також на північногерманські паралелі, які має легенда про помсту княгині Ольги⁶⁴ можна припустити, що якась форма ритуалу потрійного вбивства мала певне поширення у Північній Європі. Хоча ця тема, безперечно, потребує окремого дослідження.

Ймовірні сліди людських жертвоприношень археологи фіксують і у кельтських племен на континенті. Здебільшого це окремі

⁶² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. Ковалевского А. М. – Л., 1939. – С. 79 – 84.

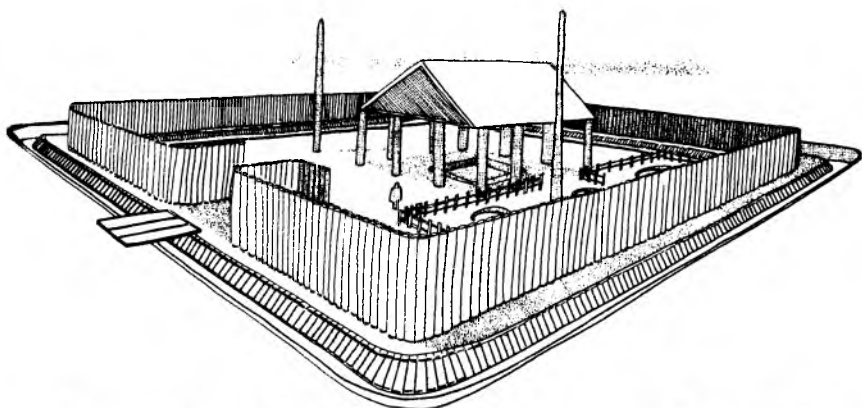
⁶³ Літопис руський / Пер. Л. Махновця. – К., 1989. – С. 33.

⁶⁴ Мосенкіс Л. Поэтическая реконструкция «Слова о полку Игореве» и летописная поэзия. – К., 2006. – С. 51.

кістяки, знайдені на території кельтських святилищ. На сьогоднішній день відомий лише один випадок справді масового ритуального вбивства у кельтів. Він зафіксований у святилищі белгів у Рібемон-сюр-Анкр на півночі Франції. Тут на сьогоднішній день досліджено до п'яти тисяч людських кістяків. Частина кісток перебувала всередині святилища, у двох сховищах під земляним насипом. Одне з них було сильно пошкоджене у ХХ ст., інше становило квадратну яму (менше ніж 2х2 м), заповнену рядами довгих людських кісток. На насипі уздовж рову було знайдено частини тіл, окремі кінцівки (одна з них лежала разом із мечем) та половини кістяків. Із зовнішнього боку рову також було нагромаджено величезну кількість розчленованих кістяків. Ймовірно, що у цьому досить моторошному місці відбувалося жертвоприношення полонених ворогів. Майже всі кістяки належали індивідам у віці від 15 до 40 років, серед яких було до 40% жінок.⁶⁵

Релігійні обряди здійснювалися кельтами у спеціально відведених для цього місцях, що влаштовувалися у лісах, на пагорбах

Святилище белгів у Гурне на півночі Франції. Реконструкція (James, 1993)

⁶⁵ Брюно Ж.-Л., Бюкзешюнц О. Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // Вестник древней истории. – 1990. – № 3. – С. 138 – 139; Amandy M., Brouquier-Redde V., Delestree L.-P. Ribemont-sur-Ancre (Somme) // Gallia: Archeologie de la France antique. – 2000. – Т. 56. – Р. 177 – 183.

Кам'яний портик зі святилища
Рокепертюз (південь Франції)

і скелях, біля річок, боліт та інших водних об'єктів. Кельтські святилища носили назву *неметон*, від кельт. **nemeto-*, «священний». Це слово широко представлене у топоніміці, що свідчить про певну єдність уявлень давніх кельтів щодо сакрального простору. Так, відомі назви *Medionemeton* на півдні Шотландії, *Nemetobriga* в іспанській Галісії, *Nemetacum* на північному заході Франції, *Drunemeton*

в Малій Азії та ін. Облаштування таких святилищ було досить примітивним. Огорожа у вигляді частоколу або валу, рів, дерев'яні стовпи, ями — ось майже й усі «архітектурні» елементи кельтських неметонів. Лише на Півдні Франції, у кельто-лігурійських областях, де був відчутний вплив греків і римлян, у святилищах зафіксовані статуї богів, а також грубо обтесані кам'яні портики й вимостки (Рокепертюз, Ентремон).

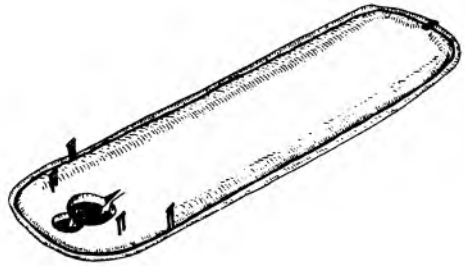
На жаль, з писемних джерел небагато відомо про внутрішній устрій кельтського святилища. За словами Лукана, кельтський священний гай був жахливим, окропленим людською кров'ю, місцем. Тут, — пише римський поет, — зростають страшні дуби, переплетені, наче дракони, течуть потоки чорної води, а поміж ними стирчать грубо обтесані ідоли. Звірі та птахи обходять страшний ліс стороною, і навіть блискавка та вітер ніколи не торкаються його листя. Так само й люди, навіть жерці, бояться увійти до оселі кровожерливих богів (Lucan, III, 399-425).

Скласти певне уявлення про зовнішній вигляд кельтського неметону можна на прикладі відомого святилища, розкопаного на території Чехії, в Лібеніце поблизу Коліна.⁶⁶ Тамтешнє святили-

⁶⁶ Rybova H., Soudsky B. *Keltská svatyně ve Středních Čechách*. – Praha, 1962.

ще, яке активно використовувалося у IV-III ст. до н. е., становило оточений ровом прямокутний простір довжиною 91 м і шириною 22,8 м, розташований по вісі північний захід – південний схід. Посередині містилося поховання, яке, вочевидь, належало шанованій жриці. У південно-східній частині простору розташовувалася зона для здійснення ритуалів, де були знайдені тваринні та людські кістки. Єдиним «обладнанням» святилища були дерев'яні стовпи, ями та камені, один з яких, ймовірно, служив віварем.

Кельтське святилище у Лібеніце, Чехія.
Реконструкція

Неметони служили місцем не тільки для здійснення жертвоприносин, а й для урочистих громадських зібрань. Функціонування святилища підпорядковувалося ритуальному календарю, про який ми знаємо з двох основних джерел. Перше з них – Пліній Старший, який повідомляє про те, що кельти послуговуються місячним календарем, щомісячний відлік часу починають з 6-го дня молодого місяця, а роки об'єднують у 30-річні віки (Plin. Maior XVI. 249). Друге джерело – фрагментована бронзова плита з календарними записами, знайдена у 1897 р. у винограднику біля містечка Коліньї (Бург-ан-Брас, департамент Ен, Франція). Календар з Коліньї датується часами імператора Августа й записаний латинськими літерами й цифрами, але галльською мовою. Незадовільна збереженість бронзової таблиці, а також значна кількість незрозумілих слів та позначок ускладнюють вивчення пам'ятки. Наскільки можна зрозуміти, календар був місячний, розрахований на 5 років. Він складався з 62-х послідовних і двох додаткових місяців (один – на початку циклу, другий – у середині). Кожен місяць поділявся навпіл словом *ATENOVX*, яке приблизно перекладають як «поворот ночі». Рік також поділений на дві частини: перша його половина починається з місяця *Samon*,

Фрагмент бронзової таблиці з Коліньї,
кін. II ст. н. е. Musée de la civilisation
gallo-romaine, Lyon.

а друга — з місяця Giamon. Очевидно, календар служив, зокрема, для пророкування майбутнього — дні на бронзовій плиті позначені словами *MAT* й *ANMAT* — «добрий» та «поганий».

Прикметно, що Календар з Коліньї у багатьох пунктах співпадає з добре відомим річним циклом язичницької Ірландії. Там рік так само поділявся на дві половини — зиму й літню, причому зима починалася зі свята Самайн, що також відповідає напису на календарі з Коліньї. Святкування Самайну

припадало на ніч з 31 жовтня на 1 листопада. Це свято символізувало завершення старого й початок нового річного циклу. Напередодні худобу зганяли з високих пасовиськ і надлишок забивали для зимових запасів. До Самайну слід було розрахуватися з усіма боргами і сплатити податки. Найурочистіші святкові церемонії відбувалися вночі. Ірландці вірили, що в ніч перед 1 листопада відкриваються кордони між земним і потойбічним світами, коли душі предків та надприродні істоти могли зустріти людину, відвідати її оселю. Частину традицій та забобонів, пов'язаних із Самайном, успадкував християнський День усіх святих, краще відомий як Хеллоуїн, що прийшов на зміну язичницькому святкуванню.⁶⁷

Другим за значенням святом був Бельтайн, що припадав на 1 травня. Назва цього свята, пов'язана з д.-ірл. *bel* «ясний, блиску-

⁶⁷ Пенник Н., Джонс П. История языческой Европы: Пер. с англ. — СПб., 2000. — С. 168.

чий» і *tine* «вогонь», прозоро вказує на його сутність. Це було свято вогню, тепла, сонця, відроджених сил природи. Бельтайн був сприятливим часом для того, аби розпочати нові справи. Цього дня відбувалися урочисті зібрання у священних місцях, де, зокрема, розв'язувалися суперечки й укладалися шлюби. Припускають, що у календарі з Коліньї йому відповідало свято Ріврос (*Rivros*).⁶⁸ Так само як і Самайн, Бельтайн був святом скотарського циклу. В ніч на Бельтайн худобу виганяли на пасовиська, ритуально очищуючи її димом від багаття. У цьому відношенні Бельтайн має чимало спільного з обрядовістю дня Св. Юрія (6 травня) у Карпатах. Вночі напередодні свята карпатські скотарі також розкладали багаття на подвір'ї та біля стаєнь й проганяли крізь дим худобу.⁶⁹ Паралелі між звичаями ірландського Бельтайна та календарною обрядовістю слов'ян проводилися й раніше.⁷⁰ Для нас вони становлять гарний привід перейти до розгляду проблеми перебування давніх кельтів на території України.

⁶⁸ Ross A. *Ritual and the druids // The Celtic World*. London, New York: Routledge, 1997. – P. 433.

⁶⁹ Мандибура М. Полонинське господарство українців Карпат другої половини XIX – 30-х років XX століття. – К., 1978. – С. 171 – 172; Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 299.

⁷⁰ Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 2003. – С. 112.

РОЗДІЛ IV

Східний кордон кельтського світу або Де шукати «наших» кельтів

Латенська культура Закарпаття

Наскільки можна судити з археологічних джерел, упродовж останніх століть до нашої ери культурне обличчя українських земель формувало кілька провідних осередків культурних віянь. З одного боку це були традиції згасаючої культури Великої Скіфії, які ще довго відчувалися населенням майже усієї території сучасної України, а також стабільний вплив античних центрів Північного Причорномор'я. З іншого – потужні імпульси нових народів, які виходять на історичну арену Східної Європи десь із III ст. до н. е. Степовою зоною Сходу та Півдня України поступово заволодівають сармато-аланські племена, які успадкували багато елементів культури кочових скіфів. На Заході ж, особливо у Прикарпатті й Закарпатті, лісах і лісостепах Правобережжя все відчутнішими ставали впливи культур давніх кельтів та германців. Прибульці змішувалися як між собою, так і з місцевим населенням, елементи матеріальної та духовної культури нашаро-

увалися, утворюючи неабияку плутанину, де часом неможливо відрізнити германців від кельтів, фракійців від скіфів, балтів від слов'ян тощо. Десь саме там, у тому «казані, де століттями змішувалися культури й народи»¹ й відбулася кульмінація кельтського епізоду давньої історії України.

Кельти розпочали проникнення на землі сучасної України невдовзі після того, як хвилі масштабних міграцій IV – початку III ст. до н. е. почали слабшати. В цей час кельти намагалися закріпитися на завойованих землях, однак зробити це було не так легко. Римська держава, Македонія, фракійські й іллірійські племена, якими були оточені кельтські поселення на Балканах, поступово відновили сили й почали тиснути на колишніх завойовників. Кельти були змушені залишати свої нещодавні володіння й відходити у безпечніші землі. Настала епоха центральноєвропейської консолідації кельтів, коли значна частина кельтського населення скупчилися на території Чехії, Моравії, Баварії та Угорщини. У такій ситуації кельти починають шукати нових, порівняно легкодоступних земель. Упродовж III – другої половини II ст. до н. е. вони заселяють Південну Польщу від Нижньої Сілезії до верхів'їв Вісли. На сході їхня експансія спрямовується в бік Наддністрянщини та Північного Причорномор'я. Велика Скіфія на той час уже занепадала, а сармати ще не досягли вершин своєї могутності, тож сили, яка могла б на рівних протистояти кельтам, тут поки що не було.²

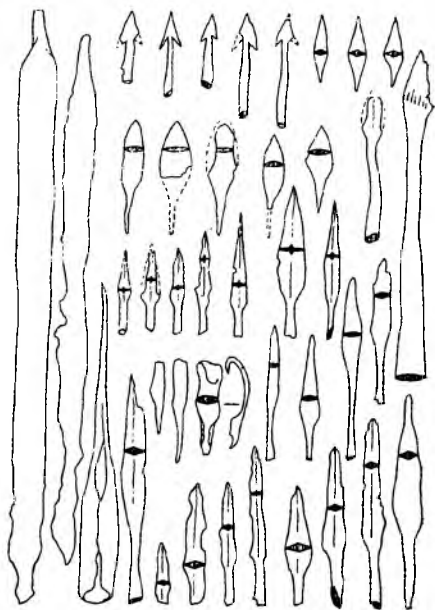
Першим регіоном сучасної України, що зазнав кельтської експансії, було Закарпаття, а коли точніше, то українська частина Верхнього Потисся. Вважається, що перші збройні загони кельтів, які не залишали по собі значних слідів, почали з'являтися тут вже після 340 р. до н. е. Проте широкомасштабне вторгнення кельтів почалося кількома десятиліттями пізніше.³ До приходу кельтів територія сучасного Закарпаття була заселена північно-

¹ Todd M. The Early Germans. – London, 2004. – P. 27.

² Щукин М. На рубеже эр. – СПб., 1994. – С. 97.

³ Котигорошко В. Фракійцы Верхнего Потисья (III ст. до н. э. – IV ст. н. э.). – Ужгород, 1995. – С. 22 – 23.

Ковальське знаряддя та зброя
з Галіш-Ловачки (Бідзіля 1971)

фракійськими племенами, що були носіями куштановицької археологічної культури. Подробиці тут достеменно не відомі, але з середини III ст. до н. е. ця культура майже раптово занепадає, а на її місці формуються осередки кельтського латену. Лише деякі куштановицькі традиції продовжували розвиватися за нових умов: форми виготовлення ліпного посуду, низка особливостей поховального обряду. На думку більшості сучасних дослідників, на Закарпатті утворилася змішана кельтофракійська культура, у складі якої завойовники-кельти утворювали панівний і при-

вілейований прошарок.⁴ Така ситуація була типова для переважної більшості регіонів кельтської Європи, де власне кельти становили лише пануючу верхівку.

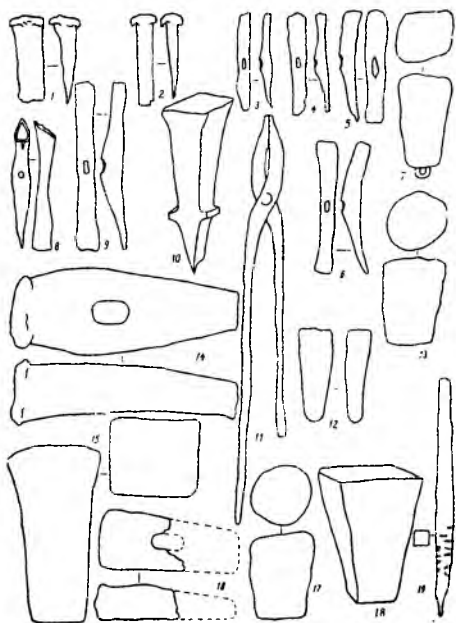
Латенські пам'ятки Закарпаття представлені поселеннями, могильниками та поодинокими похованнями, а також скарбами. Селилися кельти переважно невеликими фермами, що склалися з кількох напівземлянок типової для Центральної Європи конструкції, а також господарських ям для зберігання зерна. Подекуди на сільських поселеннях трапляються сліди ремісничої діяльності. На сьогоднішній день у регіоні досліджено кілька десятків подібних поселень, але поряд із ними відомі й великі виробничі центри з порівняно значною концентрацією населення. Найбільший з них – поселення Галіш-Ловачка, що розташову-

⁴ Етнічна історія Давньої України. – К., 2000. – С. 125.

валосся на північно-західній околиці сучасного м. Мукачево, на схилах двох гір – Галіш (204 м) та Ловачка (306 м). На жаль, наші знання про це надзвичайно цікаве поселення ґрунтуються лише на матеріалах аматорських розкопок відомого закарпатського краєзнавця Т. Легоцького, що проводилися упродовж 1860-х рр. – 1913 р. Пізніше рештки поселення були зруйновані виноградниками, нині ж цю територію займають присадибні ділянки та приватна забудова.

Із записів Т. Легоцького відомо, що забудова Галіш-Ловачки була безсистемною, житла зводилися на схилах гір терасами. Усього було локалізовано 24 прямокутні напівземлянки – житла й ремісничі майстерні, а також численні господарські ями. Житлові споруди площею 15-20 м² були заглиблені у ґрунт приблизно на 1 м для кращого збереження тепла і мали вогнища, обкладені камінням й обмащені глиною. Їхні невисокі стіни споруджувалися з плетеної й обмащеної глиною лози. Осторонь від жител, на північно-східній околиці поселення, були виявлені сиродутні залізоплавильні горни, разом із залишками великої кількості залізних шлаків. Археологічні розвідки на горах Галіш та Ловачка, які проводилися наприкінці 80-х років минулого століття, засвідчили, що поселення займало досить велику територію, головним чином на схилах гір, особливо у верхніх частинах. Були виявлені рештки кількох споруд і, що особливо важливо, за-

Ковальське знаряддя та зброя з Галіш-Ловачки (Бідзіля 1971)

лишки кам'яних укріплень, які дозволяють впевнено класифікувати Галіш-Ловачку як оппідум. Була уточнена й топографія меж поселення:

«У результаті шурфування встановлено майже повне знищення пам'ятки плантажною оранкою та виноградними терасами. Три напівзруйновані об'єкти й частина кам'яної стінки були відкриті на північно-східному схилі гори Ловачка. Крім кераміки, знайдені сокири-кельти, ножі, бронзовий перстень і частина браслету, а також серцеподібний наконечник піхви меча. ... Крім того, вздовж хребта гори Галіш у напрямку гори Ловачка відкрита кам'яна стіна сухої кладки (ширина 2,0-2,5 м, висота 0,2-0,5 м), яка стикується з двома кам'яними глибами (вхід?) на горі Ловачка. Не виключено, що стіна була лише частиною фортифікаційної системи, кінцівки якої змикалися з правобережжям р. Латориці. Вся ця територія зайнята м. Мукачеве, забудова якого ще за середньовіччя зруйнувала залишки величезного оппідуму. До речі, латенський пласт час від часу виявляється при проведенні земляних робіт на вулицях міста».⁵

Скласти уявлення про повсякденне життя та заняття місцевих жителів дозволяють сотні знайдених на поселенні металевих предметів озброєння, прикрас та знарядь праці. Судячи з усього, найвагомішу роль у житті Галіш-Ловачки відігравала металообробка – у ній, а також у суміжних галузях була зайнята більша частина населення. Серед знарядь праці чи не найчисленнішу категорію знахідок складає приладдя ковалів та ливарників. Кількість готової продукції металообробних майстерень Галіш-Ловачки – прикрас та предметів побуту – обраховується сотнями. Це бронзові та залізні поясні ланцюги, у тому числі бронзові ланцюги, прикрашені червоною емаллю, фібули, ручні та ножні браслети з бронзи, заліза та міді, декоративні металеві пластинки. Частина прикрас, виготовлена з лігніту, скла та навіть морських мушель, імпортувалася. Знайдено також чималу кількість металевих предметів домашнього побуту – ножі, ланцюги для підвішування казанів та інших господарських потреб, висячі

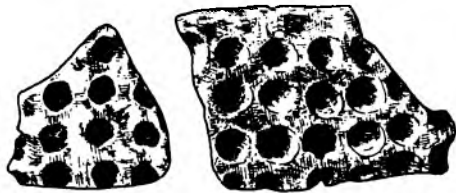
⁵ Котигорошко В. Верхнє Потисся в давнину. – Ужгород, 2008. – С. 126.

замки, сотні цвяхів, кілець, гачків та ін. Зброї, натомість, порівняно небагато – три мечі, вісім великих ножів, що мали як господарське, так і бойове призначення, кілька десятків наконечників списів, дротиків та стріл.

Обробка землі й вирощування зернових культур здійснювалася мешканцями власноруч. Це засвідчують численні знахідки трикутних залізних наральників, серпів та кіс, зернотерок та жорен. Про наявність скотарства можна судити за наявністю металевих знарядь для обробки вовни та шкіри.

Галіш-Ловачка була не тільки виробничим, але, очевидно, й політичним центром значної території. Про це свідчить знахідка на поселенні форми для відливання монет, а також монетних заготовок. Як ми вже зазначали, кельти, які познайомилися з грошовим обігом завдяки контактам із Середземномор'ям, самі виготовляли золоті, срібні та бронзові монети на території Галлії та Центральної Європи. Монетне карбування не було хаотичним. Воно перебувало під контролем племінних вождів й здійснювалося поряд із їхніми резиденціями. Монети наслідували грецькі та македонські зразки, причому витончені царські та божественні профілі, зображення колісниць, людей і тварин, перероблювалися кельтами в дусі їхніх власних естетичних смаків. На самому поселенні Галіш-Ловачка виявлено 18 срібних тетрадрахм, 1 дідрахма й 3 драхми. Більшість з них виготовлені безпосередньо в майстернях Галіш-Ловачки.⁶

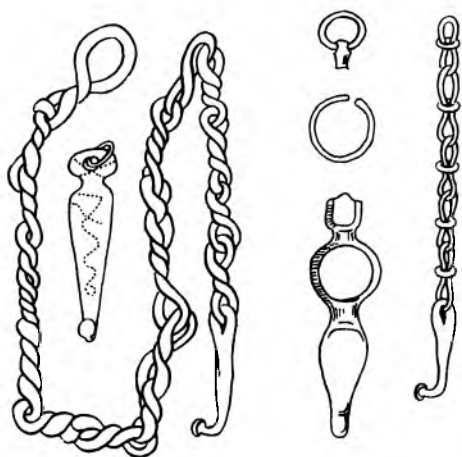

Форми для відливання монетних заготовок

Близько 30 срібних монет походить з інгумаційного поховання, відкритого на могильнику біля поселення Галіш-Ловачка. Крім того, до сотні монет знайдено у складі скарбу з с. Велика Гараздівка. Усі вони – кельтські імітації тетрадрахм македонського царя Філіпа II. Вага монет чітко витримана згідно грецьких та

⁶ Kolníková E. Latenezeitlicher burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im lichte der münzfunde // Карпати в Давнину. – Вип. 15. – Ужгород, 2002. – С. 99 – 113.

Фрагменти залізних поясних ланцюгів
з Галиш-Ловачки (Бідзіля 1971)

македонських стандартів. Припускають, що у кельтів за цим стежив спеціальний «чиновник» *argantodannos* — цей титул нерідко зустрічається на гальських монетах.

На Закарпатті кельти розгорнули широкомасштабне металургійне виробництво, представлене відповідними виробничими центрами, які зосереджуються біля джерел болотної руди від р. Ботар (ліва притока р. Тиси) до р. Туру, на відстані 1-2 км один від од-

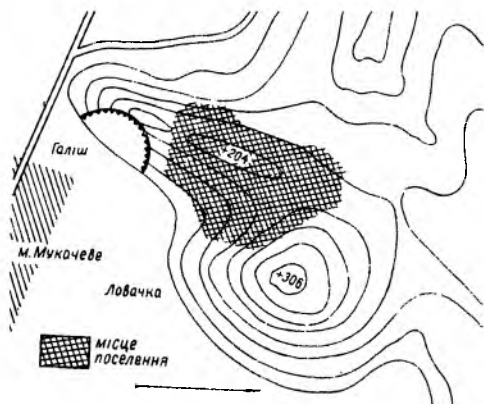
ного. Тут виявлені залишки численних сиродутних горнів та прямокутних господарських ям, у яких зберігалось паливо — деревне вугілля. На сьогоднішній день досліджено близько трьох сотень горнів, кожен із яких становив майже півметра у діаметрі круглу яму з обмазаними глиною стінками, до якої штучно нагніталось повітря. Поряд із залишками горнів виявлено великі маси залізного шлаку. Найбільший з кельтських металургійних центрів розташовувався на околиці сучасного с. Нове Клинове (Виноградівський район, Закарпатська обл.). Тут було відкрито близько 150 залізоплавильних горнів, розташованих гніздами по 40-50 штук, у центрі яких залишався вільний майданчик приблизно півметра в діаметрі. Ботарський район є одним з найбільших металургійних центрів Європи періоду раннього залізного віку. За підрахунками В. Котигорошка, залишки залізоливарного виробництва займають територію близько 25 км² від с. Ново-клинове до с. Черна.⁷

⁷ Котигорошко В. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. — Ужгород, 2003. — С. 37.

Важливу категорію пам'яток латенської культури на Закарпатті становлять поховання, які поділяються на кілька типів. З приходом кельтів пов'язані ґрунтові поховання, здійснені за обрядом кремації та, рідше, інгумації. Водночас продовжували використовуватися й підкурганні могильники, характерні для північнофракійських племен попередньої куштановицької культури. Обидві групи пам'яток демонструють складне переплетіння обрядовості: у багатьох випадках урнами для «кельтських» ґрунтових поховань слугували куштановицькі ліпні горщики, тоді як до «фракійських» курганів потрапляв латенський кружальний посуд. Подібне зрощення ритуалістики простежується й у багатьох інших елементах. Воно яскраво засвідчує процес перемішування прийшлого та автохтонного населення, значну взаємну асиміляцію, яка була можлива лише у випадку мирного співіснування обох етнічних компонентів, що проживали у регіоні.

Кельти на Закарпатті не жили в ізоляції. На сьогодні встановлено, що весь басейн Верхнього Потисся, який, окрім українського Закарпаття, охоплює ще й значні обшири Румунії, Угорщини та Словаччини, в період панування кельтів становив єдиний етнокультурний простір. Польській дослідник М. Олендзкі припускає, що землі Верхнього Потисся упродовж IV – першої половини I ст. до н. е. населяло згадуване античним географом Клавдієм Птолемеєм плем'я анартів (*Anartoi*), якому й належало близько 160 поселень, виробничих центрів, могильників та скарбів, а також три оппідуми – Земплін у Словаччині, Буксентласло в Угорщині та Галіш-Ловачка в Україні. На його думку, саме цей регіон був осередком, звідки кель-

План розташування дослідженої частини поселення Галіш-Ловачка (Бідзіля 1971)

ти переселялися далі на північ — до Південної Польщі.⁸ З іншого боку, закарпатські поселення латенської культури могли належати й безпосереднім сусідам анартів — кельтському племені теврисків, яких також згадує у цьому регіоні грецький географ.⁹

Час найвишого розквіту культури кельтів Верхнього Потисся припав на III — першу половину I ст. до н. е. Після цього спостерігається раптовий занепад, який можна пояснити лише потужним ударом зовнішніх ворогів. Сьогодні достеменно з'ясовано, що здійснили цей удар племена даків, яких близько 65 р. до н. е. об'єднав талановитий ватажок Буребіста. Він створив потужне державне утворення з центром в горах Орієште в Румунії. Звідти даки здійснили низку походів, у ході яких завдали нищівного удару кельтам Подунав'я та Центральної Європи. Між 60 та 45 рр. до н. е. десь у Середньому Подунав'ї відбулася вирішальна битва між коаліцією кельтських племен боїв і таврисків на чолі з Критасіром та дакійського війська під проводом Буребісти. Кельти зазнали поразки, що стала причиною тотальної руйнації усєї латенської культури центральноєвропейського ареалу, у тому числі й Верхнього Потисся. Свідченням розгрому кельтських поселень Закарпаття В. Котигорошко цілком обґрунтовано вважає виявлені на дакійському городищі Мала Копаня трофеї — сотні зброя та прикраси кельтського походження.¹⁰ Серед них кілька ритуально зігнутих пізньолатенських мечів, які так і не допомогли кельтам долини Тиси відбитися від даків. Рештки підкореного населення були асимільовані даками й невдовзі втратили своє етнічне обличчя. Водночас і завойовники запозичили численні елементи кельтської культури, так що у наступні десятиліття на цих землях склався своєрідний кельто-дакійський симбіоз.

⁸ Olędzki M. 'Anarti' and 'Anartophracti': Transcarpathian cultural and settlement relations of the Celts // Celts on the margin. — Krakow, 2005. — P. 145 — 152; Його ж: La Tene culture in the Upper Tisza Basin // Ethnographisch-archaologische Zeitschrift. — 2000. — Vol. 41. — № 4. — P. 507 — 530.

⁹ Falileyev A. Celtic Dacia: Place-Names and Ethnic Names of Celtic Origin in Dacia and Scythia Minor. — Aberystwyth, 2007. — P. 25 — 26.

¹⁰ Kotigorosko V. Mala Kopanya. — Satu Mare, 2009. — P. 24.

Бритолагі й галати у Північному Причорномор'ї

Інший регіон України, де зафіксоване перебування давніх кельтів – Бессарабія. Тут, на північ від дельти Дунаю, Клавдій Птолемей фіксує плем'я бриতোлагів (*Britolagai*). Ця назва безсумнівно кельтська, хоча розглядають її по-різному. Деякі лінгвісти вбачають у ній метатезну передачу *Brigolati* або *Latobrigi* – від кельтського *brigo-* «потужний» та *lato-* «воїн, герой», інші вважають, що її треба читати як *Britogalli*.¹¹ Суті, зрештою, це не змінює. В районі дунайської дельти, в античних джерелах згадуються також типово кельтські топоніми – річка *Gabranus* (від кельт. *gabro-* «козел»), міста *Noviodunum* (*novio-* «новий», *-dun* «фортеця, місто») та *Aliobrix* (*allo-* «інший», *-briga* «фортеця на пагорбі»), селище *Ver(gob)rittiani* (від кельт. *vergobretus* «магістрат, посадовець»). З них Новіодунум, кельт. «Нове місто», ототожнюють з сучасним м. Ісакча на лівому березі нижнього Дунаю. Навпроти румунської Ісакчі знаходиться українське село Орлівка, яке ототожнюють з Аліобрігою, а поруч – населений пункт з промовистою назвою Новосільське (!).

Як не дивно, цей солідний кельтський ономастичний матеріал дуже слабко забезпечений археологічними знахідками. Розкопки, які проводилися у селах Новосільське та Орлівка, тобто у місцях найбільш ймовірного перебування бриতোлагів, позитивних результатів для їхнього пошуку не дали. В Орлівці дійсно було виявлене багатошарове укріплене городище на високій скелі, розташування якого точно відповідає назві з часткою *briga*. Як повідомив автору І. Бруяко, багаторічний керівник Нижньодунайської археологічної експедиції, там не тільки немає предметів кельтського кола, але й взагалі будь-яких знахідок III – II ст. до н. е. У Новосільському матеріальна культура цього періоду представлена, але не кельтськими, а гетськими та бастарнськими матеріалами.

¹¹ Sims-Williams P. *Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor*. – Oxford, Boston, – 2006. – P. 218 – 219.

З іншого боку, давно відмічено, що у III – II ст. до н. е. на значній частині Північно-Західного Причорномор'я, зокрема, у землях між Дунаєм та Дністром, значно зменшується кількість будь-яких археологічних пам'яток. У цей час припиняє існуван-

Шолом типу Монтефортіно з с. Біленьке, Одеська обл. Білгород-Дністровський краєзнавчий музей (фото автора).

ня більшість грецьких поселень цього регіону, за винятком Тіри, руїни якої знаходяться на узбережжі Дністровського лиману, на території сучасного міста Білгород-Дністровський. Тут, навпаки, спостерігається інтенсивне будівництво й розширення оборонних споруд. Проте ці явні ознаки збільшення чисельності населення переважно розглядають як свідчення напливу до Тіри втікачів із навколишніх поселень. Різкий занепад спостерігається і в культурі місцево-

го пізньоскіфського степового населення, що залишило по собі лише кілька поховань і речових комплексів. Дослідники цілком обгрунтовано кажуть про глибоку кризу, яка вразила Північно-Західне Причорномор'я у цей період.

Щодо причин цієї кризи висловлювалися різні думки. Йшлося і про різке погіршення клімату, який став більш посушливий, і про економічні ускладнення, що вдарили по виробництву та експорту зерна в усьому Північному Причорномор'ї, і про прихід завойовників – кочовиків-сарматів або кельтів. І. Бруяко вважає першорядною причиною погіршення археологічної ситуації у другій половині III ст. саме кельтську експансію.¹² Цю точку

¹² Бруяко И. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса) // Вестник древней истории. – 1999. – № 3. – С. 90.

зору підтверджують не лише згадка у Бессарабії племені бритолагів, а й повідомлення писемних джерел про підготовку галатів до походу на Ольвію (про це нижче), ймовірно, в останні десятиліття III ст. до н. е. Тоді ж на лівому березі Дунаю, приблизно там, де Клавдій Птолемей розмістив бритолагів, згадуються володіння впливового царя Ремакса, який надавав військову допомогу сусіднім грецьким полісам й отримував від них данину. Про Ремакса повідомляє епіграфічний напис з грецького міста Істрія, у якому, на жаль, не згадується, яким народом правив цей вождь. П. Карышковський в результаті докладного джерелознавчого аналізу цілком переконливо співставляє повідомлення про Ремакса з кельтами-бритолагами.¹³ Що стосується самого імені царя *Rhemaxos*, то його походження надійно не встановлене — очевидно, оригінальне варварське ім'я було викривлене при написанні грецькою мовою, як це бувало у багатьох інших випадках. До певної міри співзвучні кельтські імена *Ressimarus* (кельт. **ress(i)*, «бігун» та **maros* «великий») й *Restumarus* (**rectu*, «правий» та **maros*), відомі з епіграфічних написів придунайської провінції Норик (CIL, 3, 5289; 5496).

Шолом типу Монтефортіно
з кельтського могильника у Північній Італії,
кін. IV – III ст. до н. е.
Museo Civico Archeologico, Bologne

¹³ Карышковский П. Истрия и ее соседи на рубеже III – II вв. до н. е. // Вестник древней истории. – 1971. – № 2. – С. 55; Карышковский П., Клейман И. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. – К., 1985. – С. 70 – 71.

На цьому тлі привертає увагу кілька випадкових знахідок, які можна пов'язувати з проникненням кельтів на територію Бессарабії. Зокрема, біля сіл Біленьке та Весела Долина були знайдені два шоломи типу Монтефортіно, який ще називають «жockeyським кепі». Вони справді дещо схожі на головний убір жокея, тільки розвернутий «козирком» назад. Шоломи такого типу з'явилися у Північній Італії, в зоні контактів кельтів з етрусками. Один зі згаданих шоломів нині зберігається у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї. Він був знайдений під час аматорських розкопок місцевого поміщика Акуліча й до 1936 р. перебував у приватному зібранні. Шолом датується кін. IV – пер. пол. III ст. до н. е. Існує припущення, що разом із ним були знайдені дві погано збережені бронзові посудини, але підтвердити його неможливо – записи про розкопки не збереглися, а, можливо, й зовсім не велися. Відоме лише місце його знахідки – біля села Аккембет. Воно розташовувалося між селами Біленьке та Шабалат (сучасне – Шабо). Неподалік знаходяться руїни античної Тіри, сучасне місто Білгород-Дністровський, а також село *Бритавка*, назва якого на подив співзвучна етноніму *бритолагі*.¹⁴ Вона утворена від кореня *Брит-* й суфікса, дуже схожого на поширений у кельтській топонімії суфікс *-асо-*.

На знайомство грецького населення Південної Бессарабії з кельтами може вказувати знайдене під час розкопок житлової забудови Тіри зображення воїна з овальним щитом кельтського типу, яке було вирізьблене на мармуровій плиті. Зображений воїн, окрім щита тримав у руках спис і був одягнений у довгу сорочку, панцир, поножі та шолом. Хоча дата цього рельєфу невідома, припускають, що на ньому міг бути зображений кельтський найманець.¹⁵

Кельтське походження має й низка монет, які нещодавно були віднайдені археологами-аматорами й нині зберігаються в Одесь-

¹⁴ На це звернув увагу Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щорічник. – 1989. – Вип. 23. – С. 270.

¹⁵ Клейман И. Изображение воина на фрагменте рельефа из Тире // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 51.

кому музеї нумізматики. За повідомленням директора й засновника цього закладу П. Лободи, монети виявлені у різних місцях на узбережжі Дністровського лиману. Всього їх сім – крихітна золота 1/8 статера з головою Геракла на аверсі й головою коня на реверсі, масивна срібна дідрахма й п'ять драхм, з яких одна виготовлена зі срібла, а чотири інші – зі свинцю. Срібні та свинцеві зразки становлять кельтські імітації монет македонського царя Філіпа II. Вони не дуже добре збереглися, але на більшості все ще можна розгледіти зображення на аверсі людської голови, а на реверсі вершника, під ногами коня якого розміщено стилізований орнамент, яким кельти намагалися передати написання царського імені на оригінальних македонських монетах.¹⁶

Той факт, що ці монети не є підробкою, як і те, що вони були виготовлені саме кельтами, не викликає сумнівів. На це вказують типові риси зображення людської голови, а також характер-

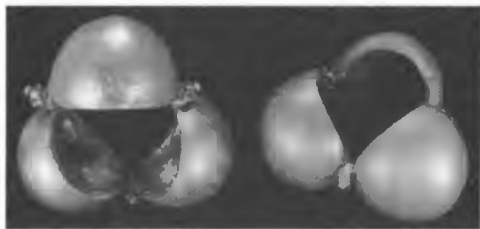

Руїни античної Тіри. Сучасний вигляд (фото автора).

¹⁶ Алексеев В. Лобода П. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. – Т. 3. – Одесса, 2004. – С. 91 – 92.

Ножний браслет з Галиш-Ловачки
(Бідзіля 1971)

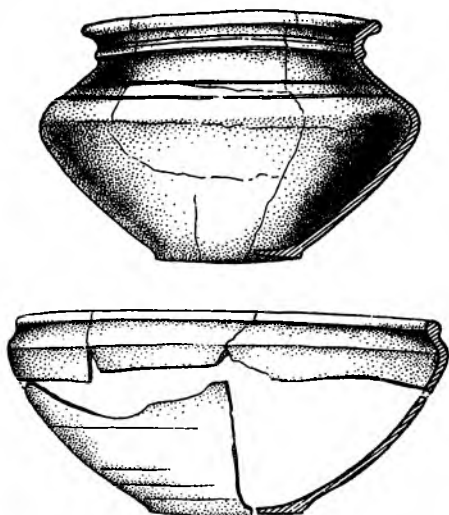

Латенські ножні браслети
з території Словаччини (Паляріково),
2-га пол. III ст. до н. е. Archeologický ústav
Slovenskej Akademie ved, Nitra.

ний для кельтських монет образ коня з гіпертрофованими суглобами округлої форми. Загалом, стилістичні особливості зображень на монетах вказують, що вони були виготовлені десь у межах др. пол. III – пер. пол. II ст. до н. е. Особливу увагу привертає той факт, що чотири з семи монет виготовлені зі свинцю, а цей метал надзвичайно рідко використовувався у монетній справі кельтів, які віддавали перевагу золоту, сріблу й, рідше, бронзі. Знахідки свинцевих монет є поодинокими, а імітацій карбування Філіпа II серед них майже немає. У розмові з автором цієї книги П. Лобода відмітив, що за характером зображення усі чотири свинцеві монети є різними, вони належать до різних серій, що безперечно вказує на наявність

певної традиції карбування свинцевих монет. Сформуватися ця традиція могла саме у Північному Причорномор'ї, де свинець використовувався у монетній справі частіше, порівняно з іншими регіонами античного світу. Відомі, зокрема, свинцеві монети Херсонесу III – II ст. до н. е., вагові «монетоподібні» гирьки з Ольвії та Ніконія, тессери (символи відносин гостинності) тощо. Звичайно, поки не виявлені самі ливарні форми для відпо-

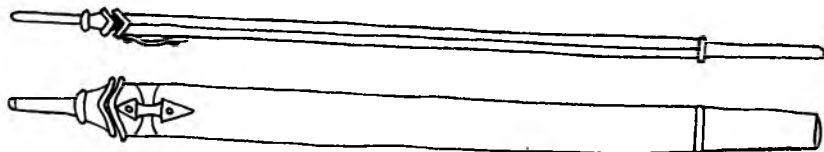

*Латенський гончарний посуд з с. Бовшів
(Крушельницька 1965)*

відних монетних заготівок, а також поселення, де ці монети могли карбуватися, зарано говорити про те, що вони були виготовлені безпосередньо на землях, прилеглих до Дністровського лиману. Але логічний ланцюг, що поєднує бритолагів, володіння царя Ремакса, кельтські топоніми між Дунаєм та Дністром й ці поодинокі, проте показові археологічні знахідки, поступово вибудовується.

Ймовірним підтвердженням того, що кризові явища в культурі Північно-Західного Причорномор'я

були викликані саме кельтською експансією, є згадка про підготовку нападу галатів на Ольвію – грецьке місто, руїни якого знаходяться біля села Парутине Миколаївської області. Ця згадка міститься у тексті декрету на честь Протогена, громадянина Ольвії, який упродовж багатьох років надавав рідному місту неоціненні послуги й за це був вшанований громадянами, які встановили у місті мармурову плиту з написом, що увічнював діяння Протогена. У декреті згадується, що у скрутний для Ольвії час Протоген двічі допомагав відкупитися від варварів – царя Сайтафарна, найвірогідніше ватажка сарматів, та якихось саїв, що,

Кельтський меч другої половини III ст. до н. е. Верхня Тарасівка

очевидно, також були кочовиками сармато-іранського походження. У неврожайні роки Протоген продавав зерно за пільговими цінами та ще й з відстрочкою, викупував закладені священні посудини з храмів, здійснював інші благодійні акції:

«Ще ж, коли найбільша частина міста з боку річки, а саме уся портова частина й частина, прилегла до колишнього рибного ринку, до того місця, де герой Сосія, не була обгороджена стіною, а перебіжчики сповіщали, що галати й скіри уклали союз і зібрали великі сили, що з'являться взимку, а до того ж фісамати, скіфи й савдарати шукають укріпленого місця, так само боячись жорстокості галатів, і коли внаслідок цього багато хто впав у відчай і приготувався залишити місто, а разом з тим у країні вчинилося багато інших прикрих подій, усі раби й прикордонні мікселліни, у кількості не менше 1500, що були у попередню війну союзниками у місті, були підкуплені ворогами, і виселилося багато іноземців й чимала кількість громадян; внаслідок цього народ, що зібрався, сумуючи й уявляючи загрозові небезпеки й жахи, запрошував усіх заможних людей допомогти й не допустити, щоб вітчизна, яку берегли з давніх-давен, потрапила під владу ворогів, і у той час, коли ніхто не пропонував своїх послуг ні для усього, ні для частини того, про що просив народ, Протоген обіцяв сам побудувати обидві стіни і насамперед запропонував усі витрати на них, хоча народ був винний йому не менше 1500 золотих».¹⁷

Судячи з тексту декрета, ситуація для Ольвії склалася дійсно загрозовою: напад варварів спровокував повстання соціальних низів — рабів і так званих «мікселлінів», змішаного греко-варварського населення, що проживало десь поблизу міста. Галати й скіри до Ольвії, очевидно, так і не дійшли. Однак автори декрету навряд чи перебільшували, кажучи про можливість захоплення міста й панічні настрої серед мешканців: інші писемні джерела також підтверджують, що Ольвії загрожували вороги, археологи так само вказують на знелюднення ольвійської хори

¹⁷ Latyshev B. Inscriptiones antique orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropoli, 1885. — Vol. I. — P. 44.

(сільськогосподарських районів навколо міста), десь на початку II ст. до н. е.¹⁸

Ключовим для розуміння описаних у декреті Протогена подій є питання датування, досі дискусійне. Більшістю дослідників прийнята думка Ю. Виноградова, який вважав, що у декреті йдеться про події, що сталися не пізніше 213 р. до н. е.¹⁹ Однак є інша точка зору, згідно якої декрет датується початком II ст. до н. е.²⁰

Набір озброєння кельтського воїна: меч, піхви, наконечник списа, металеві деталі щита. Початок III ст. до н.е. Musée municipal, Epernay

Якщо правий Ю. Виноградов, то «галатів» слід шукати серед якихось кельтських груп, що знаходилися поблизу. Звичайно, галати могли загрожувати Ольвії лише з заходу, але звідки саме? У декреті згадується, що скіфи, фісамати та савдарати, «побоюючись жорстокості галатів» шукали порятунку в укріплених місцях. Хто такі фісамати та савдарати досі невідомо, що ж до скіфів, то єдина їхня група, що проживала на захід від Ольвії, займала сучасну Добруджу, територію між нижньою течією Дунаю та Чорним морем, а також Бесарабію. Було зроблено цілком логічне припущення, згідно якого галати протогенового декрету загрожували Ольвії з південно-західного напрямку. На думку П. Карышковського, цими галатами були бритолаги.²¹

¹⁸ Трейстер М. Ю. Кельти в Північному Причорномор'ї // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 45.

¹⁹ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII – I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. – М., 1989. – С. 181 – 183.

²⁰ Див., напр.: Андреева С. Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – Спб, 2004. – С. 95 – 103.

²¹ Карышковский П. Истрия и ее соседи на рубеже III – II вв. до н. э. // Вестник древней истории. – 1971. – № 2. – С. 52 – 53.

Однак якщо декрет Протогена насправді датується поч. II ст. до н. е., то справедливим слід визнати іншу гіпотезу, згідно якої галати з протогенового декрету – це бастарни, германське плем'я, яке за кілька десятиліть до виготовлення мармурової плити з текстом декрету з'явилося у Подністров'ї. На користь цього припущення свідчить згаданий у декреті союз галатів зі скірами – східногерманським плем'ям, яке на той час проживало десь у Прикарпатті. Тоді, мовляв, і галати могли б загрожувати Ольвії лише з півночі. Греки цілком могли назвати галатами германців, адже останні до середини I ст. до н. е. не виділялися ними в окрему етнічну групу.²²

Справді, до рубежу ер грецькі джерела називали бастарнів галатами, але у випадку декрету на честь Протогена подібне припущення викликає багато запитань. Так, незрозуміло, чому автори декрету, які дуже докладно перераховують найдрібніші варварські племена, згадують своїх найближчих сусідів бастарнів не під їхнім власним іменем, а під збірним терміном «галати», яке не стосувалося жодного конкретного племені? Якщо ж «галати» – це все ж германці, то чому інше достовірно германське плем'я (скіри) згадується окремо? Водночас сам факт укладення галатами союзу зі скірами нічого не доводить: дипломатичні зв'язки ватажків варварських племен у ті часи були досить розлогі. Так, германець Аріовіст, що бився проти Цезаря у Галлії, мав за союзника й тестя кельтського вождя, володіння якого знаходилися майже за 800 км у придунайських землях.

З бастарнами нині досить впевнено пов'язують поєнешти-лукашівську археологічну культуру, на формування якої найбільше вплинула ясторфська культура германців. Однак пам'яток цих культур на околицях Ольвії в період написання Протогенового декрету немає. Натомість, латенські пам'ятки представлені досить солідно. Зокрема, в самій Ольвії знаходять численні кельтські фібули середньолатенської схеми, а також ливарні форми для виробництва прикрас у латенському стилі. Кельтська зброя відома неподалік у поховальних комплексах, серед яких на особ-

²² Щукин М. На рубеже эр. – СПб., 1994. – С. 100.

ливу увагу заслуговує інгумаційне поховання з Верхньої Тарасівки (Томаковський р-н, Дніпропетровської обл.).²³ У похованні було виявлено середньолатенський меч, який за аналогіями датується серединою – другою половиною III ст. до н. е., уламки латенської фібули, а також наконечник списа, виготовлений за тією ж технологією, що й меч. У похованні були знайдені і наконечники скіфських стріл, але їхня поява, швидше за все, обумовлена порушенням комплексу, адже наконечники датуються значно ранішим часом.²⁴ Водночас риси поховального обряду, такі як розміщення меча з лівого боку руків'ям до голови похованого, наявність біля голови гранітної брили, а також рештки тризни близькі до латенських або імітують їх.

Частина латенських речей у Північно-Західному Причорномор'ї виявлено у комплексах металевих предметів з с. Мар'ївка (Доманівський р-н Миколаївської обл.) у Побужжі й с. Весела Долина на півдні Одещини (Тарутинський р-н). Перший з них складався з бронзової сітули, а також предметів озброєння та кінського спорядження, серед яких були речі скіфо-сарматського та кельтського походження (шолом типу Монтефортіно, а також рідкісні для регіону підковоподібні палії), що датуються V – II ст. до н. е.²⁵ Комплекс з Веселої Долини також містив шолом типу Монтефортіно, бронзову сітулу, скіфські та сарматські деталі кінського спорядження.²⁶

Обидві пам'ятки належать до так званих культових (поминальних або жертвних) комплексів III – I ст. до н. е., які у Східній Європі концентруються у басейнах Південного Бугу, Прута, Дністра, а також на Дону та в Прикубанні. У цих регіонах ни-

²³ Бодянский А. Скифское погребение с латенским мечем в Среднем Поднепровье // Советская археология. – 1962. – № 1. – С. 273 – 275.

²⁴ Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971. – С. 156.

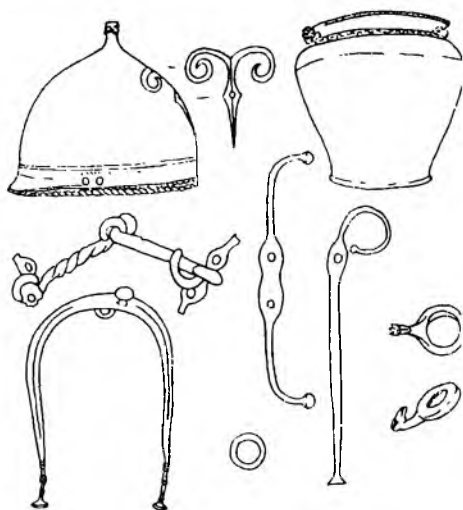
²⁵ Симоненко О. Пізньоскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської обл. // Археологія. 1986. – № 55. – С. 67; Трейстер М. Ю. Кельти в Північному Причорномор'ї // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 44.

²⁶ Редина Е. Симоненко А. «Клад» конца II – I в. до н. э. Из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Кубани. Вып. 2. – Краснодар, 2002. – С. 78 – 96.

ні відомо близько двох десятків подібних комплексів, до яких іноді не зовсім коректно відносять й одиничні знахідки кельтоіталійських шоломів типу Монтефортіно. Вважається, що комплекси залишили сармати або пізні скіфи, водночас Ю. Зайцев переконливо показав, що сам обряд створення подібних культових комплексів має західне, центральноєвропейське походження.²⁷ З огляду на це, навряд чи випадково, що у більшості цих комплексів наявний латенський посуд, зброя та предмети кінського спорядження. Ймовірно, виникнення цих комплексів пояснюється певними контактами кельтів з іраномовним населенням у Північному Причорномор'ї хоча природа їх не до кінця зрозуміла. Однак цілком ймовірно, що ці контакти розгорталися на фоні подій, описаних у декреті Протогена.

Про взаємини кельтів і сарматів опосередковано можуть свідчити ймовірні кельтизми в ономастиці Північного Причорномор'я, зокрема, назва населеного пункту *Erkabon*, яку античні географи фіксують біля Перекопу.²⁸ Кельтську основу **siro*- «довгий, віддалений», підкріплену типовим кельтським суфіксом, має назва племені *Siraci* у Приазов'ї. Сіраки були племе-

Комплекс металевих предметів. Мар'ївка, Миколаївська обл. (Симоненко 1986)

²⁷ Зайцев Ю. Комплекс из Гэвани (к проблеме хронологии III в. до н.э.) // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Часть 1. – СПб, 2007. – С. 266.

²⁸ Sims-Williams P. Ancient Celtic place-names in Europe. and Asia Minor. – Oxford, Boston, 2006. – P. 220.

нем сарматського походження, але немає нічого фантастичного у тому, що в античному світі їх могли називати запозиченим у кельтів словом, яке означало щось на зразок «віддалене плем'я». До сьогоднішнього дня відомі десятки випадків, коли за тим чи іншим народом закріплювалася не його самоназва, а вигаданий іноземцями аллоетнонім.

Отже, на сьогоднішній день писемні, лінгвістичні й дещо меншою мірою археологічні джерела дозволяють вважати, що кельти упродовж принаймні кількох десятиліть були важливою військово-політичною силою у північно-західній частині причорноморського регіону, і що саме вони були одним із вагомих чинників місцевої господарської кризи у III – II ст. до н. е.

Кельтські найманці на Боспорі

Наша розповідь про перебування давніх кельтів на території Північного Причорномор'я буде неповною, якщо ми не згадаємо про кельтських найманців, котрих у I ст. до н. е. згадують тут писемні джерела. Можливо вони перебували на службі Боспорського царства вже з III ст. до н. е. В елліністичному світі практика військового найму загонів варварів набула широкого поширення, і кельти тут посідали досить помітне місце. Археологічні знахідки свідчать про те, що кельтських найманців греки могли використовувати вже у VI – V ст. до н. е.,²⁹ однак за даними писемних джерел вперше це сталося у 368 р. до н. е., коли гальські та іспанські найманці у складі військ сіракузького тирана Діонісія Старшого відзначилися у Греції. Пізніше ми знаходимо різні за чисельністю кельтські загоны на службі майже в усіх тодішніх середземноморських держав: Македонії, Епіра, Пергама, держави Селевкідів, Єгипта, Понта, Карфагена тощо. Репутацію, що

²⁹ Alvarez J. L. Nuevos broches celticos (peninsulares) en Grecia y la cuestion de los primeros mercenarios en el Mediterraneo (en el siglo VI a.C.) // Arch. esp. de arqueologia. 1984. – Vol. 57, – N 149 – 150. – P. 3 – 14.

закріпилася за кельтськими найманцями у III ст. до н. е., найкраще ілюструють слова римського письменника Юстіна:

«В цей час у галлів було стільки молоді, що їхні юрби заповнили всю Азію. Згодом жоден східний цар не вів жодної війни без галльських найманців, а той, хто втрачав престол, ніде не шукав притулку, крім галлів. Саме ім'я галлів викликало такий жах, і такою великою була слава їхніх військових удач і непереможності, що одним здавалося неможливим зберегти свою владу, а іншим – повернути втрачену могутність, не вдаючись до військової доблесті галлів» (Iust. XXV. 2. 8).

Цілком імовірно, що мода на кельтських найманців заторкнула й Боспорське царство, що під владою династії Спартоکیدів обіймало обидва боки Керченської протоки. Військова могутність цієї держави ґрунтувалася на найманих військах, які вербувалися переважно серед місцевих племен Приазов'я та Північного Кавказу. Серед боспорських найманців були й фракійці,³⁰ і навіть уродженці Кіпру та Сіракуз. Частина дослідників наполягала на присутності серед військових найманців в античних державах Північного Причорномор'я якихось вихідців з кельтських земель, підкріплюючи свою думку численними зображеннями кельтського щита овальної форми, що з'являються на монетах, воїнських надгробках, пам'ятках образотворчого мистецтва другої половини III – початку II ст. до н. е.³¹

Щоправда, останнім часом теза про кельтську приналежність цих щитів піддається жорсткій критиці, сутність якої зводиться до того, що вже у першій половині III ст. до н. е. щити-фіреї набувають широкого поширення в елліністичному світі.³² Ціл-

³⁰ Сокольский Н. О боспорских щитах // Кратки сообщения института истории материальной культуры. – 1955. – Вып. 58. – С. 23.

³¹ Виноградов Ю. «Там закололся Митридат...»: военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI – I вв. до н. э.). – СПб., 2004. – С. 116 – 121. Пругло В. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов // Культура античного мира. – М., 1966. – С. 205 – 213.

³² Фролова Н. Об изображении щита и меча на одном типе монет боспорско-го царя Левкона II (вторая половина III в. до н.э.) // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. VII. – 1999. – С. 310 – 325; Gunby J. Oval Shield Representations on

ком справедливо вказують й на той факт, що походження щита даного типу не обов'язково пов'язане саме з кельтами.³³ З цим важко сперечатися, але слід враховувати роль, яку овальний щит відігравав у якості етнічної емблеми кельтів в античному мистецтві, а саме з ним ми маємо справу, аналізуючи боспорські пам'ятки. Щити-фіреї супроводжують переважну більшість зображень кельтського воїна, починаючи від «великих галлів», зведених у Пергамі на честь перемог над кельтами Аттала I й закінчу-

Монета Левкона II із зображенням щита типу туреос

ючи галло-римськими статуями рубежу нашої ери. Про символічне значення фірея у мистецтві елліністичного часу свідчить і те, що щит, на відміну від інших предметів озброєння кельтів, як правило, відтворювався дуже детально й реалістично. Яскравий приклад – знаменитий «Галл, що помирає» з Капітолійського музею, зображений напівлежачи на характерному кельтському щиті, з військовою трубою, схожою на римську *cornu* й мечем із широким лезом і масивною гардою, більше схожий на середньовічні зразки. Така увага до щитів пояснювалася, очевидно, особливим ставленням самих кельтських воїнів до цього предмету, який мав певні апотропеїчні функції. Так, Посидоній, описуючи обряд добровільного людського жертвоприношення, зазначає, що кельтський воїн лягав на щит (*Athepaeus*, IV, 40 р. 154 A-C), погоджуючись на смерть (так само, як і «Галл, що помирає»). За повідомленням Поліена, Антигон Гонат, домовляючись про розрахунок

the Black Sea Littoral // Oxford journal of archaeology. – 2002. – Vol. 19(4). P. – 359 – 365.

³³ Eichberg M. Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schieldform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars. – Frankfurt am Mein; Bern; New York; Paris, 1987. – S. 175 – 177. – Beilage 1.

з кельтськими найманцями, виплачував гроші усім галатам, які мали щит (Polyaen. IV. 6. 17). У даному випадку щит відіграв роль символу повноправного воїна. З огляду на ці обставини, до кожного з боспорських джерел, які відтворюють фірею, слід підходити з особливою увагою.

На Боспорі перше зображення щита-фірея з'являється близько середини III ст. до н. е. на одній з визначних пам'яток античного мистецтва у Причорномор'ї – фресці зі святилища античного міста Німфей.³⁴ На ній дуже реалістично зображено потужний бойовий корабель *ισις* («Ісіда»), багато прикрашений, з трьома рядами весел, надбудовами, тараном та іншими характерними для античного військового кораблебудування елементами. На борту корабля – ряд з чотирьох щитів типу тюреос. Достеменно відомо, що «Ісіда» прибула з Єгипту та була одним з найкращих кораблів флоту Птолемеїв. На ньому до Пантикапея, столиці Боспорського царства, прибуло єгипетське посольство у відповідь на візит до Олександрії боспорської місії між 258 та 254 рр. до н. е. В цей період між Боспором та Єгиптом зав'язалися досить тісні взаємини, які передбачали, зокрема, обмін дарами. Саме з ними пов'язують знахідки у Причорномор'ї єгипетських прикрас елліністичного часу. Природа боспорсько-єгипетських контактів остаточно не встановлена. Припускають, що обмін

Фреска з зображенням єгипетського бойового корабля «Ісіда».
Німфей, середина III ст. до н. е.

³⁴ Див.: Vinogradov Ju.G. Der staatesbesuch der «Isis» im Bosphoros // AncCiv. – 1999. Vol. 5. – № 4. – P. 273 – 301.

посольствами між Спартокідами та Птолемеями був викликаний або необхідністю врегулювати конкуренцію між Боспором та Єгиптом на хлібному ринку Греції (обидві держави були потужними експортерами), або прагненням Птолемеїв завербувати найманців у Північному Причорномор'ї, або навіть бажанням боспорського царя Перисада II просватати за свого сина єгипетську принцесу.³⁵

Так чи інакше, але «Ісіда» прибула на Боспор з кельтськими щитами на борту, що дозволило припускати наявність у складі посольства певної кількості кельтів-найманців. Вони дійсно упродовж тривалого часу служили у військах Птолемеїв. М. Сабо припускає, що кельтські найманці до Єгипту потрапляли з держави фракійських кельтів³⁶ Тиліс на чорноморському узбережжі, і це цілком можливо з огляду на великий земельний домен, яким володіли єгипетські царі у Фракії.³⁷ У Єгипті кельти користувалися статусом клерухів (військових поселенців-резервістів). Вони ж утворювали своєрідну царську гвардію (Polyaen, VIII. 50. 212). Знаючи про репутацію кельтів як грізних воїнів, Птолемей II зовсім небезпідставно міг сподіватися справити враження на боспоритів не лише величним бойовим кораблем, але і його залогою. Щоправда, є й аргументи проти цієї точки зору. Овальні щити на бойових кораблях на той час відомі й на інших зображеннях, зокрема, на карфагенських монетах, карбованих близько 237 р. до н. е. Тож виключено, що в ті часи такі щити могли становити типовий елемент обладнання бойового корабля.³⁸

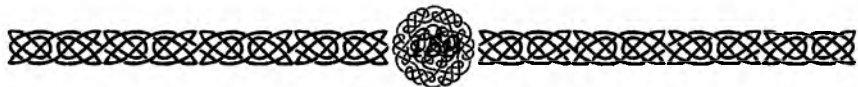
Через кілька десятиліть після відвідин єгиптянами Боспору, зображення типового кельтського щита-тюреоса з'являється на реверсі мідної монети, карбованої у Пантикапеї в останні де-

³⁵ Анохин В. История Боспора Киммерийского. – К., 1999. – С. 80; Зубарь В., Ружева А. На берегах Боспора Киммерийского. – К., 2004. – С. 113.

³⁶ Szabo M. Mercenariat // Les Celtes. – P., 2001. – P. 333.

³⁷ Bagnall R. S. The administration of the Ptolemaic possessions outside Egypt. – Leiden, 1976. – P. 159 – 161.

³⁸ Höckmann O. Naval and other graffiti from Nymphaion // Ancient civilizations from Scythia to Siberia. – 1999. – Vol. 5. – № 4. – P. 318 – 319.

Боспорська статуетка воїна з овальним щитом типу тюркос. Одеський археологічний музей

сятиліття III ст. до н. е. Характерно, що на аверсі цієї ж монети зображений меч, який за пропорціями та формою руків'я дуже нагадує антенноподібний меч кельтських вождів.³⁹ Монета була виготовлена за часів Левкона II, який правив десь між 225 та 215 рр. до н. е. Свого часу припускали, що монета з зображенням кельтської зброї карбувалася для розрахунків кельтами-найманцями, але це припущення не підтвердилося. Нині вважають, що поява цієї монети пов'язана з певними військовими подіями, але якими саме – невідомо.⁴⁰ Проте, саму можливість того, що монети Левкона II відбивають появу на боспорській службі певного кельтського контингенту, не можна відкидати, враховуючи моду на кельтських найманців на рубежі III-II ст. до н. е.

Тим більше, що неподалік знаходилася Фракія, з якою Боспор підтримував давні зв'язки і де принаймні до 213 р. до н. е. кельти відігравали помітну військово-політичну роль.

Подальші сліди кельтського впливу на Боспорі пов'язані зі знахідками своєрідних виробів місцевого грецького мистецтва – теракотових статуеток зі щитами. Це були невеликі, до 10 см заввишки, фігурки, які зображували чоловіка, хлопчика та божество кохання Ерота. Загалом на території Пантикапея та Мірмекія знайдено сім екземплярів подібних статуеток. Датують їх

³⁹ Treister M. The Celts in the north Pontic area: a reassessment // *Antiquity*. – 1993. Vol. 67. – № 257. – P. 790 – 791.

⁴⁰ Анохин В. История Боспора Киммерийского. – К., 1999. – С. 87 – 88.

*Золота діадема з Вікс. Кінець VI ст. до н. е.
Musée archéologique, Châtillon-sur-Seine*

*Ритон та інші предмети з Кляйнасперагль, 1-ша пол. V ст. до н.е.
Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart*

*Вид на гори Галіш, Ловачку та р. Латорицю
з Мукачівського замку (фото автора)*

*Руків'я кельтських псевдоантропоморфних мечів V-I ст. до н. е.:
Галіш-Ловачка (Закарпаття), Бергамо (Північна Італія),
Тессон (Західна Франція (Les Celtes 2001)*

*Фрагмент статуетки «ідола» з Малої Бігані
(Ужгородський державний краєзнавчий музей, фото І. Барана)
та зображення богині з гундеструпського казана (Данія)*

*Статуетка вепра з Малої Бігані
(Ужгородський державний краєзнавчий музей, фото І. Барана)*

Предмети латенської культури з Галіи-Ловачки
(Ужгородський державний краєзнавчий музей,
фото за каталогом *Les Celtes* 2001)

Голівка кельтського божества з с. Пекарі, Черкаська обл.
(Національний музей історії України, фото автора)

Зображення людської голови у ранньолатенському мистецтві
(фото за каталогом *Les Celtes* 2001)

*Шолом типу Монтефортіно з с. Біленьке, Одеської обл.
(Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, фото автора)*

*Кельтські імітації монет македонського царя Філіпа II,
знайдені на узбережжі Дністровського лиману.
Золото, срібло, свинець (Одеський музей нумізматики)*

Обкладка піхов меча з пшеворського могильника Гринів (Львівський музей історії релігії), латенські бронзові прикраси з Пекарів (Національний музей історії України), скляний браслет з Малої Бігани (Ужгородський державний краєзнавчий музей). Фото автора.

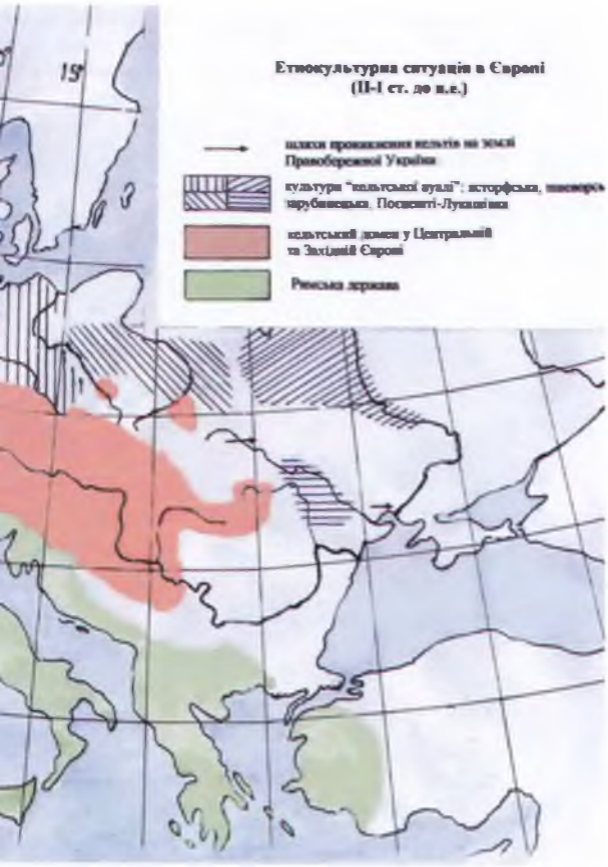
Розселення кельтських племен
в V-III ст. до н.е.

Етнокультурна ситуація в Європі (II-I ст. до н.е.)

- шляхи проникнення кельтів на землі Правобережної України
- культура "кельтської вуалі": асторфська, швенорська зарубинецька, Посівиті-Лукашівка
- кельтський домен у Центральній та Західній Європі
- Римська держава

Європейська Сарматія Клавдія Птолемея, який фіксує на теренах сучасної України кельтські назви *Karrodonon*, *Allobrix*, *Britolagai* тощо. Фотокопія з рукопису (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Срібний фалар 1-ї пол. I ст. до н.е.
з Брешії, Північна Італія
(Les Celtes 2001)

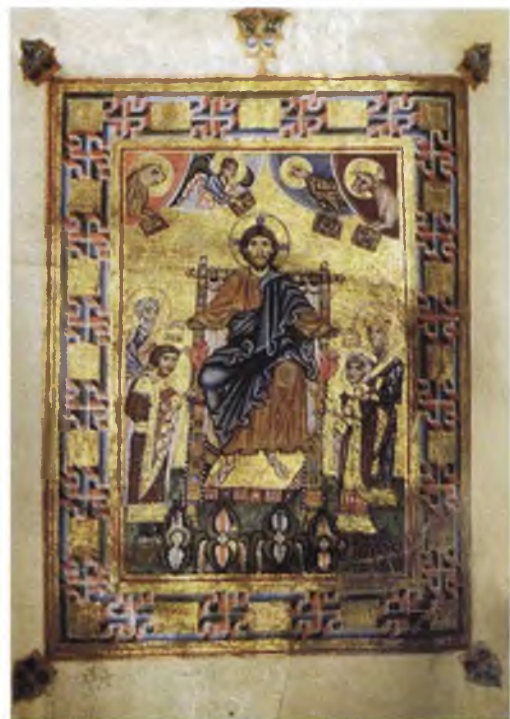
Бронзова фібула V-VI ст. з Осетії
(с. Дігорія, Терської обл.) (Габуєв 2005)

«Кельти» в Україні: шотландські вболівальники у Києві
приміряють футболки української футбольної збірної.
Сучасний приклад етнокультурної взаємодії (фото автора)

Мініатюри Книги з Келлз, поч. IX ст. (Бібліотека Триніті Коледж, Ірландія)

Мініатюри з Кодексу Гертруди, кінець XI ст. та Остромирового Євангелія

*Маршал Колін Кемпбелл, 1-й барон Клайд
(1792-1863), командувач шотландської
Верховинської бригади під час Кримської війни*

*Адмірал Джон Пол Джонс (1747-1792), у 1788 р.
командувач силами Чорноморського флоту у битві з
турецьким флотом у водах Дніпровсько-Бузького лиману*

*Самовбивча атака британської Легкої бригади на російські позиції під Балаклавкою 25 жовтня 1854 р.
З 673 британських кіннотників 118 були ірландцями. Літографія У. Сімсона, 1855 р.*

*Микола Лисенко та Ольга О'Коннор –
весільне фото 1868 р.
Меморіальний музей М. Лисенка, Київ.*

*Ольга О'Коннор в ролі Оксани
з першої постановки опери "Різдвяна ніч". 1874 р.
Меморіальний музей М. Лисенка, Київ.*

у межах II – I ст. до н. е. Статуетки зображують воїнів у характерній позі – чоловік стоїть, схрестивши ноги й спираючись на щит, під зігнутою у лікті рукою тримає згорнутий плащ. Усі ж несхожі між собою персонажі статуеток об'єднані єдиною спільною деталлю – великим овальним щитом з ребром посередині, окуттям та характерним умбоном у вигляді ячмінного зерна. Він завжди докладно зображений і композиційно становить ключову деталь, яка одразу впадає у вічі.⁴¹ Проте на статуетках присутні й інші характерні етнічні емблеми. Зокрема, деякі воїни з овальними щитами вдягнені у грецький мускульний панцир зі шкіряними стрічками, який самі кельти не використовували. Інші на голові мають «фракійську шапку» з відігнутою наперед верхньою частиною, нехарактерну для кельтів. Тож однозначно сказати, що боспорські статуетки зі щитами зображують саме кельтських найманців, як це свого часу припускалося, ми не можемо.

*Статуетка кельтського найманця з Єгипету (Cunliffe 2000)
й боспорські статуетки воїнів з овальними щитами (Пругло 1966)*

⁴¹ Пругло В. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов // Культура античного мира. – М., 1966. – С. 207.

Боспорські статуетки є безумовно своєрідним, але аж ніяк не унікальним явищем у грецькому мистецтві. Відомо, що з III ст. до н. е. під враженням від військових походів кельтів та боротьби з ними грецьких володарів, у Середземномор'ї набувають поширення сюжети, пов'язані з цими подіями. Найчастіше це батальні сцени, групові й індивідуальні скульптурні композиції, де кельти зазвичай зображуються переможеними або помираючими. Але трапляються також і звичайні постаті воїнів, часто у вигляді невеликих теракотових фігурок з овальними щитами. Серед них чимало близьких аналогій боспорських теракот, причому зустрічаються й статуетки, де овальний кельтський тюреос супроводжується гостроконечним головним убором, подібним до фракійської шапки.⁴²

Статуетка кельтського воїна, яка демонструє дивовижну схожість з боспорською теракотою воїна в мускульному панцирі та з овальним щитом, походить з Єгипту. У зображуваного «кельта» оголений мускулистий торс, він одягнений у плащ і підперезаний поясом з коротким мечем. Появу цієї статуетки пов'язують з подіями 219 – 217 рр. до н. е., коли під час сирійсько-єгипетської війни у військах Птолемеїв був присутній значний кельтський контингент.⁴³ Враховуючи багатоаспектний характер взаємозв'язків Єгипту й Боспорського царства,⁴⁴ що проявився, серед іншого, і в проникненні на причорноморські терени багатьох творів єгипетського прикладного мистецтва,⁴⁵ появу боспорських статуеток можна пояснити культурними віяннями держави Птолемеїв. Тоді цілком зрозумілою стає певна стилізація зображень, змішання різних етнічних емблем тощо. Боспор-

⁴² Bieńkowski P. Les Celtes dans les artes mineures Gréco-Romains. – Cracovie, 1928. – P. 126 – 140.

⁴³ Cunliffe B. The Ancient Celts. – Harmondsworth, 2000. – P. 181.

⁴⁴ Див., напр.: Archibald Z. H. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Period // The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges / Black Sea Studies. 6. – Aarhus, 2007. – P. 253 – 271.

⁴⁵ Анохин В. История Боспора Киммерийского. – К., 1999. – С. 80 – 82; Трейстер М. Боспор и Египет в III в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1985. – № 1. – С. 128 – 139.

ські майстри осмислювали оригінальну ідею.

В останні століття до нашої ери щити такого стибу стають основним типом захисного озброєння боспорської піхоти, повністю заступивши круглий грецький щит, і залишатимуться таким до самого падіння Боспорського царства наприкінці IV ст. н. е. У будь-якому разі, можна констатувати, що мода на овальні щити прийшла на Боспор разом із варварами-найманцями, один з яких зображений на надгробку з Ахтанізівського лиману на Кубані кінця II – I ст. до н. е. Це воїн зі списом та щитом-тюреосом, що має вертикальне ребро й закриває більшу частину фігури. Воїн одягнений у плащ, його голова непокрита, а на обличчі чітко вирізняються довгі вуса й коротка борода.⁴⁶ В. Толстиков, який досліджував дане зображення, за конфігурацією складок плаща зробив висновок, що на надгробку зображений варвар з прилеглої до Боспорського царства області Синдика. Але майже так само зображений плащ і на статуї галльського воїна з Авіньо-

Овальні щити типу тюрeos з боспорських статуеток (Пругло 1966)

Фігура воїна з Ахтанізівського лиману (Толстиков 1976)

⁴⁶ Толстиков В. Надгробие воина с Ахтанизовского лимана // Вестник древней истории. – 1976. – № 1. – С. 80 – 90.

ну, і на зображенні іллірійського солдата римської армії з Далмації. Тож навряд чи можна виключати, що надгробок міг належати солдату-іноземцю, який прибув на Боспор із заходу.

В писемних джерелах згадується перебування у Пантікапеї загону кельтських найманців у середині I ст. до н. е. Служили вони не боспорській династії Спартоکیدів, а Мітрідату VI Евпатору, царю малоазійської держави Понт. Упродовж 89 – 84, 83 – 81 та 74 – 63 рр. до н. е. цей володар вів виснажливі війни з Римською республікою, в ході яких йому вдалося значно розширити сферу свого впливу, до якої на деякий увійшло час також Боспорське царство. Саме воно, а точніше його столиця – Пантікапей, стало й останнім притулком Мітрідата, після того, як його військо врешті-решт було розбите римлянами. Загін кельтів до останнього залишався з понтійським правителем. Наприкінці третьої війни перебування цього загону зафіксоване у Пантікапеї, де у 63 р. до н. е. командир кельтів Бітоїт (*Vitoitos*) заколов переможеного царя мечем на його ж власне прохання, а після цього покінчив життя й сам (*Appian. Mithr.* 111). Цей вчинок характерний для етики варварських дружинників, які мусили ділити зі своїм вождем перемогу, смерть чи полон.

Мітрідат культивував зв'язки із кельтами Подунав'я,⁴⁷ які Аппіан характеризує як дружні та союзницькі (*Appian, Mithr.*, 109). Очевидно, саме звідти понтійський цар і отримав кельтський найманий контингент. Командир загону Бітоїт мав типове для представників кельтської знаті ім'я, яке походить від кельт. *bitu* «світ». В останні століття до н. е. у Галлії такі імена мали, зокрема, вожді арвернів (*Strabo IV. 2. 3*) та аллоброгів (*Appian. Celt. III. XII*). Певні паралелі знаходить зазначене ім'я й у малоазійській Галатії.⁴⁸ Згадка про Бітоїта та його загін є єдиним на сьогоднішній день підтвердженням писемними джерелами фактом перебування кельтських найманців на території сучасної України. Йо-

⁴⁷ McGing M.C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator king of Pontus. – Leiden, 1986. – P. 62.

⁴⁸ Macro A. Galatian connections with the Celtic West in the Hellenistic era // Regionalism in Hellenistic and Roman Asia Minor. – Bordeaux, 2007. – P. 173 – 176.

му відповідає й археологічний контекст. Зокрема, у Пантикапеї було виявлено латенські фібули зі скріпою, які, на думку М. Ю. Трейстера, розподілені на акрополі так само, як і пізніші фібули Авцисса, пов'язані з перебуванням на Боспорі римських військ.⁴⁹

Поблизу кордонів Боспорського царства знайдено також низку предметів озброєння кельтів. Серед них меч довжиною 102 см, який походить із царського мавзолею у Неаполі Скіфському і має найближчі аналогії в приальпійській зоні.⁵⁰ Він був знайдений у багатому похованні скіфського воєначальника та членів його родини

*Митридат VI Євпатор
(120 – 63 рр. до н. е.)*

разом із пізньоетруським дзеркалом.⁵¹ Інший меч було виявлено у багатій кам'яній гробниці, яка, ймовірно, належала цареві скіфів Скілурові. Прикметно, що меч, який розміщувався в ногах покійного, разом із купою іншого озброєння, був розламаний навпіл.⁵² Це не може не викликати асоціацій зі звичаєм ритуального псування зброї, поширеного серед кельтів та кельтизованих племен. Враховуючи той факт, що в інших похованнях мавзолею знайдено чималу кількість латенських фібул, можна припустити, що на службі скіфських династій перебував якийсь невеликий

⁴⁹ Трейстер М. Ю. Кельти в Північному Причорномор'ї // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 43.

⁵⁰ Brunaux J.-L., Lambot B. Armement et guerre chez les Gauloise. 450-52 av. J.-C. P., 1987, Fig. 49, 11, Fig. 53, 3; Müller F. Les armes celtique de la Zihl près de Port // Les Celtes /Ed. S. Moscati. – P. 2001. – P. 529; Dizdar M., Potrebica H. The late La Tene culture in central Slavonia (Croatia) // Celts on the margin. – Krakow, 2005. – P. 58

⁵¹ Шульц П. Мавзолей Неаполя Скифского. – М., 1953. – С. 31 – 32.

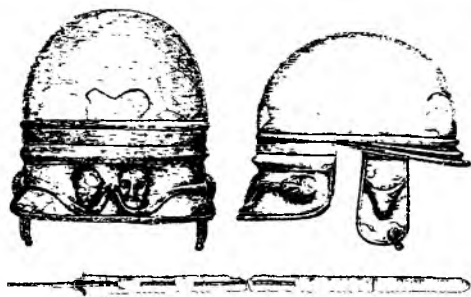
⁵² Зайцев Ю. Неаполь Скифский (II в. до н.э. – III в. н.э.). – Симферополь, 2003. – С. 15, 55, рис. 75, 79.1.

контингент тілоохоронців з кельтських або кельтизованих країн.

Значний інтерес викликає також шолом типу Ново Место, знайдений у сарматському похованні на хут. Бойко-Понура у Краснодарському краї (РФ), а також напотиличник від шолома аналогічного типу з іншого сарматського поховання у Яшкулі (Калмикія, РФ). Шоломи даного типу виготовлялися наприкінці II – I ст. до н. е. у землях таврисків на території Західної Словенії.⁵³ За межами цієї місцевості, крім екземплярів з Бойко-Понури і Яшкуля, знайдено лише три подібних шоломи на території Франції, Польщі та Румунії. Локальний і порівняно короткочасний характер виготовлення шоломів такого типу дозволяє пов'язати виявлені в Азовсько-Каспійському регіоні шоломи типу Ново Место саме з вояками Бітоїта або іншими кельтськими найманцями, які перебували на Боспорі під час мітридатових війн, а згодом розчинилися у місцевому варварському середовищі.

Варто додати також, що в азійській частині Боспору, а також поблизу кордонів цієї держави у сарматських культових комплексах або випадково виявлена велика кількість шоломів типу Монтефортіно, а також бронзовий посуд пізньолатенського часу.⁵⁴ Очевидно, у переважній більшості ці предмети потрапили у Північне Причорномор'я під час конфліктів Риму з Понтом і Боспорським царством у I ст. до н. е. – I ст. н. е., тож безпосеред-

Шолом з хут. Бойко-Понура й меч з мавзолею Неаполя Скіфського (Treister 1993)

⁵³ Mihaljević M., Dizdar M. Late La Tène bronze helmet from the river Sava near Stara Gradiška // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. – 2007. – 3. s., XL. – P. 123 – 128.

⁵⁴ Раев Б. Бронзовая посуда эпохи позднего латена в Сарматии // Античный мир и археология. – 1993. – Вып. 9. – С. 160 – 175.

ньо з кельтами вони не пов'язані.⁵⁵ Виняток можуть становити лише кілька шоломів типу Монтефортіно, які були виготовлені до середини III ст. до н. е. (Новопрохорівка, станиця Сергієвська та в районі Новочеркаська). Рання дата виготовлення шоломів вказує на те, що початково вони могли належати кельтським найманцям боспорської династії Спартоکیدів. Але до появи прямих підтверджень перебування кельтських найманців на Боспорі у III ст. до н. е. залишається лише припущенням.

Бастарни й «кельтська вуаль» Правобережної України

Археологічні дані свідчать, що масштабні пересування кельтів у Європі в III ст. до н. е. зачепили лише незначну частину земель сучасної України. Іншої думки дотримувався грецький письменник Посидоній, який серед усіх своїх співплемінників був найкраще знайомий із кельтами. Він залишив інтригуючу розповідь, що дійшла до нас у передачі Плутарха:

«Дехто стверджує, що земля кельтів настільки велика й обширна, що від Зовнішнього моря й найпівнічніших областей населеного світу простягається на схід до Меотиди й межує зі Скіфією Понтійською. Тут кельти й скіфи змішуються й звідти починається їх пересування. ... І хоча кожна частина племені має свою назву, все військо носить спільне ім'я – кельгоскіфи» (Plut. Mar. 11).

Цю розповідь про кордон кельтського світу в районі Меотиди (Азовського моря) й змішання кельтів та «скіфів», себто народів, що населяли Північне Причорномор'я (у найширшому значенні цього етногеографічного терміну), тривалий час вважали вигадкою. Але більш глибоке вивчення археологічних джерел змусило поставитися до цієї інформації уважніше. Виявилось, що у

⁵⁵ Казакевич Г. Про кельтські та етруссько-італійські шоломи у Північному Причорномор'ї // Археологія. – 2009. – № 3. – С. 19 – 21.

III – II ст. до н. е. на сході Європи докорінно змінилася етнокультурна ситуація. Майже раптово на землях від Одера до Дніпра й від Карпат до Балтики виникла низка схожих археологічних культур, найбільшими з яких були пшеворська, оксивська, поенешти-лукашівська та зарубинецька. Вони лише частково за своїли традиції попередніх автохтонних культур регіону, визначальними ж у їхньому складі були впливи латенської археологічної культури кельтів та ясторфської археологічної культури, яка належала давнім германцям. Вважається, що їхнє ядро сформувалося на пограниччі між кельтами та германцями у Центральній і Північно-Західній Європі, де відбувалося інтенсивне змішування населення й переплетіння культурних традицій. Згодом населення з цих земель рушило у східному напрямку, вбираючи у себе інші групи кельтів, германців, гето-фракійців, праслов'ян. Осідаючи, вони успадковували традиції попереднього східноєвропейського населення скіфського часу, що й сформувало певну етнічну своєрідність цих культур. Втім, до самого початку нашої ери домінуючим в усіх цих культурах залишався вплив латенської культури, за що вони й отримали від фахівців влучну назву «кельтська вуаль», яку ніби накинули на Східну Європу. Саме вона, в особі зарубинецької, пшеворської та, меншою мірою, поенешти-лукашівської культур визначала розвиток українських земель у III ст. до н. е. – першій половині I ст. н. е.

Природним коридором, через який племена й народи з Північної та Центральної Європи проникали у регіон Північного Причорномор'я, а звідти – на Балкани, був басейн Дністра. Цими землями проходив важливий торговельний шлях, який з'єднував землі Нижнього Подунав'я з глибинними територіями варварської периферії Східної Європи.⁵⁶ На рубежі III – II ст. до н. е. цим шляхом скористалися бастарни – поліетнічне племінне об'єднання, яке відіграло помітну роль у військово-політичній історії Східної Європи.

⁵⁶ Див.: Зубарев В. Римские дороги в междуречье Истра (Дуная) и Тираса (Днестра) по данным Клавдия Птолея // Вестник древней истории. – 1999. – № 3. – С. 75 – 76.

Античний світ вперше познайомився з бастарнами завдяки македонському цареві Філіпу V, який намагався згуртувати навколо себе сили, здатні протистояти експансії Римської держави. Філіп, а згодом і його син Персей, активно обмінювалися з бастарнами посольствами (Liv. V. 5. 10; Polyb. XXV. 6), однак у перших двох македонських війнах (215 – 205 та 200 – 197 рр. до н. е.) бастарни участі не брали. Лише у 179 р. до н. е. вони зрушили з місця й разом з жінками та дітьми з'явилися на Балканах. За умовами договору, Філіп V забезпечував бастарнів припасами й гарантував їм безперешкодне просування землями фракійців. Планувалося, що бастарни спустошать (до Македонії) землі ворожих іллірійців-дарданів, що проживали на території нинішнього Косова, й оселяться на них. Залишивши сім'ї у Дарданії, бастарни зобов'язувалися виступити проти Риму. Їхній маршрут мав проходити землями кельтів-скордисків, причому планувалося, що вони не тільки пропустять своїх родичів бастарнів, а й приєднаються до них у майбутньому поході на Італію. Бастарни вже встигли увійти до Фракії, коли усі плани зруйнувала раптова смерть Філіпа V. Дізнавшись про неї, фракійці, яких македонський цар зобов'язав пропустити бастарнів через свої землі, почали виявляти до останніх ворожість. Бастарни ж зайнялися грабунком фракійських селищ, що призвело до відкритої війни. У битві біля гори Данука (сучасна г. Ріла у Болгарії) бастарни зазнали важких втрат, після чого більшість з них повернулася за Дунай, але 30 тисяч воїнів на чолі з Клондіком (або Клаудіком) залишилися на деякий час на Балканах (Liv. XL. 57-58). Взимку 175 р. до н. е. бастарни спробували вдруге вдертися до Фракії, але на заваді стала тонка крига Дунаю, що тріснула під ногами варварів. У 168 р. 20 тисяч бастарнів Клондіка здійснили ще один рейд за Дунай на запрошення македонського царя Персея, що вів війну з римлянами. Вони дісталися Іллірії, але, не одержавши платні, повернули у зворотньому напрямку. Досхочу пограбувавши навколишні племена, бастарни Клондіка відійшли за Дунай (Liv. XLIV. 26. 1-12).

Балканські походи бастарнів співпали у часі зі значними змінами в археологічній ситуації у басейні Дністра. На зміну гето-

фракійським старожитностям більш ранньої доби на рубежі III–II ст. до н. е. приходять поєнешти-лукашівська культура.⁵⁷ Остання увібрала у себе певні субстратні елементи, однак в цілому її обличчя визначалося центрально- та західноєвропейськими віяннями. Сьогодні достатньо переконливо показано, що носії майбутньої поєнешти-лукашівської культури були вихідцями з території верхів'їв Ельби, де розгорталися інтенсивні етнокультурні контакти між ясторфською культурою давніх германців та латенською культурою кельтів.⁵⁸ Ареал поєнешти-лукашівської культури охоплював територію Середнього та Нижнього Подністров'я, межиріччя Прута й Сірета, на півдні сягаючи дельти Дунаю, а на півночі займаючи землі сучасної Буковини й, частково, Поділля.

Майже одночасно з поєнешти-лукашівською відбувається формування зарубинецької археологічної культури, яку наприкінці XIX ст. відкрив В. Хвойка біля с. Зарубинці на Київщині. За часів розквіту ареал зарубинецької культури охоплюватиме площу близько 450 тис. кв. км. у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, Південному Побужжі, басейнах Прип'яті та Десни. На цих територіях віднаходять могильники з кремаційними похованнями в ліпних глиняних урнах, а також невеликі поселення, розташовані здебільшого на річкових мисах та заплавах. Пам'ятки зарубинецької культури близькі поєнешти-лукашівським – свого часу їх навіть об'єднували в одну археологічну спільність. Однак існують і суттєві розбіжності, які полягають у тому, що на формування зарубинецької культури найбільше вплинула культура кельтів Подунав'я,⁵⁹ а також місцеве праслов'янське та балтське населення Подніпров'я.

Вплив кельтів Подунав'я помітний насамперед у поховальному обряді зарубинецької культури. З його характерних ознак (їх

⁵⁷ Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. – М., 1993. – С. 90 – 93.

⁵⁸ Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – СПб., 1997. – С. 87 – 105, 200.

⁵⁹ Каспарова К. Роль Юго-Западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 57 – 79.

виділяють 78), переважна більшість (62) притаманна також кельтам Балканського півострова.⁶⁰ Спільні риси спостерігаються й у сфері матеріального виробництва. Так, пропорції та способи орнаментації зарубинецького ліпного посуду наслідують зразки кельтської гончарної кераміки. Крім того, майже всі зарубинецькі фібули мають прототипи саме серед кельтських пам'яток південно-східної Європи, у тому числі й власне фібула зарубинецького типу з трикутним щитком, яка вважається головною етнографічною ознакою зарубинецької культури.⁶¹ За межами зарубинецької культури такі фібули поширені майже виключно на території колишньої Югославії, у землях кельтів-скордисків, культура яких увібрала місцеві іллірійські елементи.

Балканські елементи з'являються в зарубинецькій культурі у перші десятиліття II ст. до н. е., тобто майже одночасно з походами бастарнів на південь. Тож найновіші дослідження зарубинецької культури однозначно пов'язують їх появу саме з поверненням бастарнів з Подунав'я. Бастарни Клондіка, шукаючи місця для поселення, подалися у Подніпров'я, що на той час якраз не було густонаселеним.⁶² Разом із ними туди потрапили й певні групи кельтського населення Подунав'я. Очевидно, у більшості це були жінки, адже трикутні зарубинецькі фібули, виготовлені за кельто-іллірійським зразком, були приналежністю жіночої субкультури.⁶³ Виробництво ліпної кераміки, у якому спостерігаються елементи кельтської традиції, також зазвичай вважається жіночою сферою діяльності.⁶⁴ Як вже зазначалося у попередньому розділі, захоплення дружин або отримання їх від союзників

⁶⁰ Каспарова К. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 53 – 71.

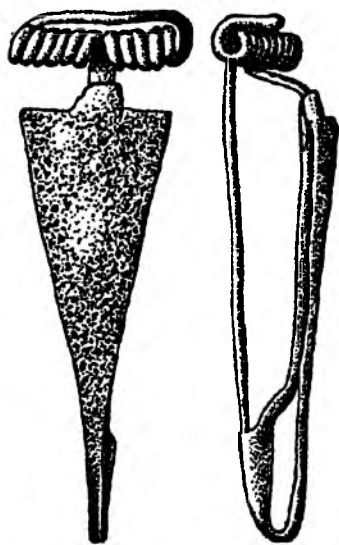
⁶¹ Пачкова С. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – Ж., 2006. – С. 12, 134, 216 – 223.

⁶² Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – СПб., 1997. – С. 119; 12, 224.

⁶³ Там само. – С. 134.

⁶⁴ Пачкова С. К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам) // Vita antique. – 2009. – № 7 – 8. – С. 146.

Фібули з могильників
зарубинецької культури
II ст. до н. е. (Пачкова 2005)

було досить поширеною соціальною практикою в епоху, про яку йдеться. На цьому тлі фібульний комплекс, поховальний обряд і технології матеріального виробництва зарубинецької культури II-I ст. перегукуються зі згадкою Тіта Лівія про спорідненість бастарнів зі скордисками мовою та звичаями (XL. 57. 7).

Матеріали зарубинецької культури добре узгоджуються і з інформацією грецького географа Страбона, який розрізняв три групи бастарнів: певкинів на о-ві Певка у гирлі Дунаю, а також сидонів та атмонів (обидві назви швидше за все германські за походженням),⁶⁵ що проживали десь у глибині східноєвропейської території (Strabo VII. 3. 17). З однією, очевидно, були пов'язані

носії поенешти-лукашівської культури, з іншою – зарубинецької. Водночас навряд чи доречно говорити про існування на величезній території від Прута до Дніпра чітко окресленого бастарнського етносу зі своєю самоназвою, мовою та самосвідомстю, як це іноді робиться.⁶⁶ Загальноприйнята етимологія назви *Bastarnae* від германського «бастарди», «напівкровки»⁶⁷ дозволяє впевнено класифікувати її не як самоназву, а як «подарований» сусідами аллоетнонім. Швидше за все, бастарни становили нестійкий поліетнічний конгломерат, який увібрав у себе елементи культури прийшлого германського та кельтського населення

⁶⁵ Браун Ф. Разыскания в области гото-славянских отношений. Т. I. Готы и их соседи до V века. – СПб., 1899. – С. 116.

⁶⁶ Щукин М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 69.

⁶⁷ Биркхан Г. Кельты: история и культура: пер. с нем. – М., 2007. – С. 159.

й абсорбував його на місцевому гето-фракійському, балтському й праслов'янському ґрунті. Певні спільні культурні риси й ситуативні військові об'єднання для здійснення військових рейдів дозволяли античним авторам використовувати узагальнюючу назву щодо цих безумовно різнорідних племен.

Поширення фібул з трикутним щитком за межами зарубинецької культури (Пачкова 2005)

Нагадаємо, що античні автори II – I ст. до н. е. (Полібій, Тіт Лівій, Деметрій Каллатійський) найчастіше називають бастарнів галатами. Таке зближення кельтів і бастарнів у літературній традиції II – I ст. до н. е. виглядає цілком закономірним, адже нівелюючий вплив латенської культури робив кельтів і бастарнів суттєво схожими. Серед іншого, й нечисленні предмети озброєння, виявлені на поєнешти-лукашівських могильниках, належать або до латенських типів (прямокутні умбони овальних щитів, середньолатенський меч), або до германських (ясторфських) наслідувань кельтської зброї.⁶⁸ Очевидно, у середовищі бастарнів був присутній і власне кельтський етнічний компонент. Цю думку підтверджує не тільки повідомлення Тіта Лівія про спорідненість бастарнів зі скордисками, але й розміщення Клавдієм Птолемеєм у Подністров'ї принаймні двох достовірних кельгомовних топонімів – Еракт, Карродун, Метоній, Вібантаварій.

Особливо цікавою є назва *Karrodonon* (кельт. *karr-* «колісниця» та *-dun*, «фортеця, укріплене місто»), яка є безумовно кельтською.⁶⁹ Топоніми з часткою *dun* є, мабуть, найтипіві-

⁶⁸ Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. – М., 1993. – С. 89.

⁶⁹ Sims-Williams P. Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor. – Oxford,

шими для кельтської Європи, вони трапляються скрізь, де зафіксоване перебування кельтів. Клавдій Птолемей розміщував Карродун десь вище Тираса (Дністра) й поблизу Дакії (сучасної Румунії) (Claud. Ptol., III. 5. 15). Згідно географічних координат, які подає античний географ (довгота – 49° 30', широта – 48° 40') Карродун мав би знаходитись десь у районі м. Залішки Тернопільської області. Хоча існують й альтернативні варіанти, найбільш вірогідним з яких можна вважати зв'язок Карродуна з поєнешти-лукашівськими поселеннями на південь від Кам'янця-Подільського.⁷⁰

Зв'язки з бастарнами демонструє і єдиний виявлений у Подністров'ї кельтський (латенський) комплекс – гончарна майстерня рубежу II – I ст. до н. е. з с. Бовшів (Галицький р-н Тернопільської обл.). Вона являє собою типову квадратну напівземлянку (2,4x2,4 м), до якої примикала яма овальної форми з залишками гончарної печі.⁷¹ У самій споруді, а також у культурному шарі було виявлено велику кількість керамічного посуду та його фрагментів. Переважно це була типова для кельтів графітована гончарна кераміка, датована серединою II – другою чвертю I ст. до н. е.⁷² Однак поряд із нею була знайдена також певна кількість фрагментів ліпного посуду, ймовірно, поєнешти-лукашівського походження.⁷³ Бовшівський комплекс є можливим свідченням проникнення кельтських ремісників до близького в етнокультурному відношенні середовища.

Після завершення балканських походів першої третини II ст. до н. е., бастарни близько століття не втручалися у військові кон-

Boston, 2006. – P. 194 – 195.

⁷⁰ Зубарев В. Римские дороги в междуречье Истра (Дуная) и Тираса (Днестра) по данным Клавдия Птолемея // Вестник древней истории. – 1999. – № 3. – С. 73.

⁷¹ Крушельницкая Л. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения института археологии. – 1965. – Вып. 105. – С. 122.

⁷² Мачинский Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 37.

⁷³ Максимов С. В. Про перебування кельтів в Україні // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.: Зб. наук. пр. – К.; Львів, 1999. – С. 146.

флікти середземноморських держав. Лише у 74 – 63 рр. до н.е. вони взяли обмежену участь у війні з Римом Мітридата VI Евпатора на боці останнього (App. Mithr. 69). Поразка й загибель понтійського царя не вплинула на ворожість бастарнів до Риму. На рубежі 60-50-х рр. I ст. до н. е. вони надали допомогу повсталим проти республіки грецьким полісам на західному узбережжі Чорного моря. Поблизу Істрії бастарни завдали відчутної поразки римським військам Гая Антонія, захопивши навіть їхні знамена (Cass. Dio XXXVIII.10.1-3; LI.26.5).

Кінець II – перша половина I ст. до н. е. стали поворотним етапом для варварського населення Дністровсько-Дніпровського ареалу. В цей час у складі зарубинецької культури суттєво посилювався вплив північно-західних, германських елементів. З'явилися нові типи речей, викристалізувався верхньодніпровський варіант культури, який більшою мірою тяжіє до пам'яток ясторфської та оксивської культур Північної Німеччини та польської Прибалтики. Було висловлено припущення, що ці зміни були пов'язані з проникненням до зарубинецького ареалу племен кимврів, вихідців з півострова Ютландії, які разом зі своїми багаточисельними кельтськими та германськими союзниками пройшлися вогнем і мечем майже усією територією Європи.⁷⁴ Кимври, племена германського походження, так само, як і бастарни, зазнали потужного кельтського впливу. Римські письменники Саллюстій Крісп і Аппіан взагалі називають їх галлами, себто кельтами. Як пише Плутарх, під час війни римлян з кимврами і тевтонами, римський офіцер Квінт Серторій, аби проникнути до ворожого табору, вдягнувся по-кельтськи й намагався вивчити кілька фраз кельтською мовою. Ватажки кимврів носили кельтські імена, а описана в джерелах кимвська зброя відрізнялася від германської й нагадувала кельтську.⁷⁵ Кимври, як і кельти, вшановували священний казан, і

⁷⁴ Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – Спб., 1997. – С. 165 – 171.

⁷⁵ Щукин М., Еременко В. К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1999. – № 34. – С. 140.

саме з їхніх земель походять найкоштовніші ритуальні котли давніх кельтів, зокрема, знаменитий з Гундеструп. Кількість знахідок латенських предметів на території Ютландії вражає, як і ступінь латенського впливу на місцеві культурні традиції.⁷⁶ Думка про проникнення кимврів у Подніпров'я не здобула широкої підтримки, хоча вона певною мірою перегукується з наявними у великій кількості на території лісостепової зони України топонімами з основою *кимир-/чимир-* (наприклад, село Кимир у Львівській області), на які звертає увагу К. Тищенко.⁷⁷

У середині I ст. до н. е. бастарни Наддністрянщини вступили у конфлікт з дакійською державою Буребісти й були повністю розгромлені.⁷⁸ Завойовницькі походи військ Буребісти відрізнялися крайньою жорстокістю. Кельтські племена боїв і таврисків, які були розбиті Буребістою, не тільки втратили свої землі, а й взагалі зійшли з історичної арени.⁷⁹ Не змогли повністю оговтатися після нападу Буребісти й грецькі колонії Північно-Західного Причорномор'я.⁸⁰ Бастарнів могла спіткати схожа доля, адже близько середини I ст. до н. е. ядро поєнешти-лукашівської культури занепадає.⁸¹

На цьому тлі видається дивним, що лише через два десятиліття після дакійського розгрому бастарни намагатимуться підкорити племена Подунав'я й оселитися на їхніх землях. Ці події описує Діон Кассій (ЛІ. 23 – 27). У 29 р. до н. е. бастарни перейшли Дунай і захопили частину Мезії, підкорили фракійські та іллірійські племена трибаллів і дарданів, а згодом вдерлися у землі дентеле-

⁷⁶ Клиндт-Йенсен О. Дания до викингів: Пер. с дат. – СПб., 2003. – С. 136 – 147.

⁷⁷ Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 180 – 181.

⁷⁸ Щукин М. Б. На рубеже эр. – СПб., 1994. – С. 169.

⁷⁹ Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 140 – 141; Прохненко І. Свідчення античних авторів про даків // Карпати в Давнину. Матеріали міжнародного симпозиуму. Carpatia – Карпатика. – Вип. 15. – Ужгород, 2002. – С. 188.

⁸⁰ Сон Н. Тира римського времени. – К., 1993. – С. 12 – 13.

⁸¹ Щукин М. Б. На рубеже эр. – СПб., 1994. – С. 169 – 170.

тів, союзників Риму. Після того, як проконсул Македонії Марк Ліциній Красс вийшов на допомогу дентелетам, бастарни відступили. Переслідуючи їх, Красс зайнявся підкоренням мезів, а бастарни, у свою чергу, зупинилися на р. Цибриці й вислали до римлян послів з проханням про мир. Красс гостинно зустрів останніх, обіцяючи дати відповідь наступного дня. Варварів напоїли вином і отримали від них усю необхідну інформацію про чисельність та диспозицію їхнього війська. Вночі Красс сховав основні свої сили у лісі, а проти супротивника залишив лише слабкий застрільник. Це спровокувало атаку варварів наступного дня. Бастарнів заманили у пастку, оточили й почали знищувати, користуючись сум'яттям у їхніх рядах. Діон Кассій повідомляє, що бастарни намагалися врятуватися втечею, але їм завадив власний обоз з дружинами та дітьми. Частина бастарнів, що сховалася у лісі, була знищена вогнем, інші загинули при переправі через Дунай, третіх перебили дружні римлянам гети. Красс здійснив також каральну експедицію проти бастарнських баз у пониззі Дунаю.⁸²

Після цього розгрому Мезія була перетворена на римську провінцію, а військова потужність бастарнів була підірвана, хоча саме племінне об'єднання продовжувало існувати й надалі. Епіграфічний напис на честь намісника Мезії Т. Плавтія Сильвана засвідчує, що у 60-х рр. I ст. н. е. бастарни підтримували дружні зв'язки з Римом (CIL XIV. 3608). Бастарни згадуються й у творах римських письменників I – II ст. Тацита, Страбона та Плінія, й навіть у джерелах доби Великого переселення народів. Досить показово, що пізньоримський поет Клавдіан у своєму панегірику полководцю Стиліхону згадував бастарнів серед інших розбитих римлянами варварів, які проживали біля рейнського кордону імперії.⁸³ Оскільки у цьому щільно заселеному і добре відомому римлянам регіоні бастарнів не згадує жодне інше джерело, слід вважати, що у V ст. цей етнонім вже був архаїзмом.

⁸² Syme R. The provincial at Rome: And Rome and the Balcans 80 BC – AD 14. – Exeter, 2000. – P. 200.

⁸³ On the Fourth Consulship of the Emperor Honorius by Claudian. – Harvard, 1922. – P. 321.

Характерно, що з другої половини I ст. до н. е. античні джерела перестають називати бастарнів галатами. Діон Кассій, який описував війну 29 р. до н. е., застосовує по відношенню до бастарнів нейтрально-географічний термін «скіфи». Джерела пізнішого часу однозначно називають бастарнів германцями. Свого часу З. Маді висловив думку, що така зміна у поглядах античних авторів пояснювалася тим, що кельтський компонент у складі бастарнського об'єднання поступився своїм значенням германському.⁸⁴ Теза угорського дослідника не знайшла належної підтримки, хоча саме вона добре узгоджувалася зі сформульованою пізніше гіпотезою щодо приналежності пізнім бастарнам пшеворської культури Верхнього Подністрів'я.

Носії останньої на рубежі ер проникли на територію Волині та Поділля й зайняли землі до р. Горинь та лівих притоків Дністра, межуючи з зарубинецьким ареалом. Ядро пшеворської культури сформувалося на території Польщі практично синхронно з зарубинецькою. Географічно вона охоплювала майже всю територію сучасної Польщі та частину України, а її появу пов'язують із проникненням на ці землі східних германців, які змішалися з місцевими племенами поморсько-кльошової культури (припускають, що це були праслов'яни), а значною мірою і з кельтами, які трьома великими «гніздами» жили на півдні Польщі.⁸⁵ Носіїв пшеворської культури нерідко ототожнюють з племінним об'єднанням лугіїв, зафіксованим античними авторами наприкінці I ст. н.е. Назва цього об'єднання (Lugii), так само як і назва одного з племен, що входило до нього (Harii) швидше за все походить з кельтських мов.⁸⁶

Саме кельтський вплив виявився визначальним на початкових етапах формування пшеворської культури.⁸⁷ Виразно він

⁸⁴ Маді З. Припонтийские кельты // Античное общество: Труды конференции по изучению проблем античности. – М., 1967. – С. 182.

⁸⁵ Див.: Wozniak Z. Osadnictwo celtyckie w Polsce. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970.

⁸⁶ Falileyev A. The Silesian Harii // Studia Celtica. – 2009. – XLIII. – P. 201 – 206.

⁸⁷ Kaczanowski P. Barbarzyńska Europa w okresie dominacji celtyckiej // Wielka

простежується у поховальному обряді, на який найбільше вплинула класична латенська культура Центральної Європи. Саме звідти походив звичай класти до могили велику кількість зброї, зазвичай ритуально «вбитої», тобто зламаної або зігнутої. Типово кельтськими рисами, які простежуються також у поховальному обряді населення Верхнього Подністрів'я, є звичай класти до могили ножиці (Гринів), поява серед інвентаря двох мечів (Синевидське), впускнення могили у більш ранній за часом курган (Колоколин), обряд інгумації випростованого кістяку, накритого щитом (Загуменки) тощо.⁸⁸ На Тернопільщині біля с. Новосілці-Костюкові були виявлені фрагменти пізньолатенського мальованого посуду, у кількох місцях знайдені кельтські монети, фібули та інші поодинокі предмети.⁸⁹ У Подністрів'ї пшеворське населення вступило у тісний контакт з кельтизованими дакійцями липицької культури, а також із сарматами.

Дата формування верхньодністрівської групи пшеворської культури залишається дискусійною. Д. Козак⁹⁰ відносив її до другої половини I ст. до н. е., М. Щукін — до першої половини I ст. н. е.⁹¹ Особливого протиріччя тут немає, адже процес становлення археологічної культури міг бути дещо розтягненим у часі.

Саме з пшеворської культурою Верхнього Подністрів'я М. Щукін пов'язував бастарнів I ст., вказуючи на наявність у Середньому та Верхньому Подністрів'ї низки змішаних пам'яток, які суміщають пшеворські та поєншти-лукашівські елементи. На

historia Polski. — Т. 1. Kraków, Warszawa, 1998. — S. 215.

⁸⁸ Czamecka K. Brothers-in-arms? Graves from the pre-roman period furnished with double set of weaponry // *Archaeologia Baltica*. — 2007. — № 8. — P. 47–57; Filip J. Keltové ve střední Evropě. — Praha, 1956. — S. 508; Majnarić Pandžić N. Investigations into the La Tene period in northern Croatia: 1970-2003 // *Celts on the margin*. Krakow, 2005. — P. 72.

⁸⁹ Бандрівський Й., Йосипшин Я. Кельти на заході України // *Україна в минулому*. — К., 1997. — Вип. 9. — С. 9–11.

⁹⁰ Козак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі. — К., 1984. — С. 36–37.

⁹¹ Щукін М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб., 2005. — С. 67.

його думку, саме такими є поховання з Рекетеу (друга половина I ст. до н.е. – перша половина I ст. н.е.) та Лучки (20-40-і рр. I ст. н.е.). Обидва містять багатий інвентар, у тому числі цінні предмети військового спорядження. У Рекетеу це кольчуга, у Лучці – ажурна накладка піхов меча. Типологічно й хронологічно близьким є багате поховання №3 пшеворського могильника Гринів, яке, серед іншого, містить ажурну накладку піхов меча, прикрашену антропо- і зооморфними фігурами у надзвичайно рідкісному гундеструпському стилі. Цей стиль, для якого характерне переплетіння фракійських та кельтських художніх мотивів, був уживаний у Подунав'ї у I ст. до н.е. Познайтеся з ним мешканці Верхнього Подністрів'я могли, очевидно, тільки під час бастарнського походу 29 р. до н.е.

Швидше за все, вихідці з пшеворського ареалу Верхнього Подністрів'я забезпечили ту саму критичну масу населення, яка дозволила бастарнам здійснити рейд углиб фракійських земель Подунав'я. Інакше неможливо пояснити, яким чином знекровлені боротьбою з даками носії поєнешти-лукашівської культури могли створити загрозу для римлян, про масштаби якої свідчать й військові хитрощі, до яких був змушений удатися Красс, й екстраординарні почесті, які мав отримати полководець від сенату, й ревнощі Августа до його успіху (Cass. Dio LI. 24. 4).⁹²

Попри наявні спільні риси поєнешти-лукашівської та пшеворської культур, носіїв останньої відрізняли суттєві особливості як зовнішнього вигляду, так і комплексу озброєння. Саме вони могли спричинити зміни у сприйнятті бастарнів античними авторами на рубежі ер. Водночас Д. Козак, який виступав головним опонентом М. Шукіна у дискусії щодо етнічного коріння верхньодністрівського варіанта пшеворської культури, наполягав на його праслов'янському походженні. Не вдаючись до подробиць тривалої дискусії щодо локалізації прабатьківщини слов'ян, можемо відзначити, що античні автори I – II ст., загалом схильні до етнічних кліше, цілком могли поширити звичний для них ал-

⁹² Syme R. The provincial at Rome: And Rome and the Balcans 80 BC – AD 14. – Exeter, 2000. – P. 197.

лоетнонім «бастарни» й на малознайомих мешканців Верхнього Подністров'я, незалежно від того, були вони слов'янами чи ні. У цьому відношенні видається доречним порівняння назви «бастарни» з середньовічним псевдоетнонімом «варяги»: грецьке за походженням слово активно використовувалося у давньоруській літературній традиції для позначення етнічних груп германського й західнослов'янського походження, об'єднаних проживанням в одному географічному регіоні та спільними рисами у способі життя.

Історична доля населення, яке античні автори, ймовірно, називали «бастарнами», склалася таким чином. У середині I ст. н. е. зарубинецька культура під тиском сарматських племен припинила своє існування. Рештки зарубинецького населення були витіснені на північ у лісову зону та на захід, де згодом відбулося змішання пшеворських і зарубинецьких пам'яток. Наслідком цього стало формування у Подністров'ї та на Волині зубрицької культури. Д. Козак вважає, що саме її носіїв римські автори Тацит та Пліній називають венедями.⁹³ Цілком можливо також, що частина джерел продовжувала за традицією називати їх бастарнами. Інакше важко зрозуміти, звідки взялися 100 тисяч бастарнів, яких римський імператор Проб у 280 р. переселив на територію Фракії. Останні згадки про бастарнів датуються, як вже згадувалося, добою Великого переселення народів. В контексті нашої теми слід сказати, що вже у перші роки нашої ери кельтська цивілізація в Європі згасла, що спричинило нівелювання кельтської вуалі на землях Східної Європи. У перших століттях вона розчиняється й стає практично непомітною. Й хоча окремі прояви переживання латенських традицій спостерігатимуться тут і надалі, місце основного постачальника загальноєвропейських культурних віянь на території сучасної України остаточно заступили провінції Римської імперії.

⁹³ Див.: Козак Д. Н. Венеди. – К., 2008.

РОЗДІЛ V

Спадщина давніх кельтів

Мовні сліди кельтів на карті України

Довготривале перебування кельтів, кельто-германців та кельто-іллрійців у Східній Європі лишило українським землям помітну спадщину. Її прояви різноманітні, але одним із найяскравіших, безумовно, є кельтське походження деяких українських топонімів – назв водних об'єктів, гір та поселень. По всій Європі від кельтських мов залишилися десятки тисяч географічних назв, які вже давно досліджують лінгвісти. Частина з них, близько 30 тисяч, зафіксована вже в античних джерелах, що значно полегшує справу дослідників. Вони можуть простежити, як звучала та чи інша оригінальна кельтська назва і яким чином вона трансформувалася в сучасних європейських мовах.

На жаль, для України така можливість майже відсутня. Її землі перебували далеко від провідних центрів греко-римської цивілізації та Римської імперії. Саме тому античні географи, укладачі путівників для торговців мали недостатньо інформації про землі сучасної України. До нас дійшла загалом дуже невелика кількість

топонімів та етронімів, зафіксована переважно двома авторами – Геродотом та Клавдієм Птоlemeєм. Певна кількість назв, які згадує останній, має надійно встановлене кельтське походження: *бритолаги*, *Карродун*, *Еракт*, *Аліобріга*. До цього списку слід додати й згаданий у декреті Протогена етронім *галати*, а, можливо, й назву сарматського племені *сіраки*.

Водночас потенційні можливості топонімії України для пошуку слідів перебування кельтів значно перевищують ті кілька десятків назв, з якими були знайомі античні автори. Сьогодні вона охоплює понад 32 тисячі назв населених пунктів, 20 тисяч гідронімів й незліченну кількість мікротопонімів. Було б наївно вважати, що увесь цей масив сформований виключно слов'янськими мовами, хоча так звана «народна етимологія» завжди намагається пояснити навіть найскладнішу географічну назву власними, зрозумілими сучаснику словами. Насправді ж топонімія України формувалася тисячоліттями й донині зберігає сліди палеобалканських, давньогерманських, іранських, кавказьких, балтських, алтайських та інших мов, носії яких свого часу перебували на тих чи інших українських землях. Були серед них і кельти.

Відомо, що давні кельти в Європі залишали назви з типовими основами, такими як *dun* «укріплене місто, притулок», *dur* «фортеця з воротами, майдан», *briga* «фортеця на пагорбі», *magos* «поле», *briva* «міст», *nemeto* «священне місце», *ritu* «брід», *teut/tout* «народ, плем'я» тощо.¹ Загальна кількість таких типових кельтських основ складає близько з півсотні, і якщо ми порівняємо з ними гіпотетично кельтські назви місцевостей України, то отримаємо щонайменше кілька десятків надійних слідів перебування на українських теренах кельтомовного населення.

Шукати сліди кельтських мов на карті України вперше почали ще західноукраїнські філологи ХІХ ст. Але на той час вони мали досить вузьку джерельну базу, не володіли кельтськими мовами й здебільшого просто зіставляли відомі їм кельтські назви з тими

¹ Sims-Williams P. *Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor*. – Oxford, Boston, 2006. – P. 38 – 140; Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 319 – 320.

чи іншими географічними назвами України. Очевидно першим, хто почав застосовувати у пошуці кельтських назв України сучасну наукову методологію, був відомий російський лінгвіст О. Трубачов, який у спеціальному дослідженні назв річок Правобережної України виявив значну кількість гідронімів західнобалканського походження. Здебільшого він визначав їх як іллірійські та фракійські, але серед них є й кілька ймовірних кельтизмів, зокрема назви річок *Отавін* і *Тня* (*Тиня*), які є притоками р. Случ у басейні Горині.² Це припущення О. Трубачова, висловлене у дуже обережній формі, витримало перевірку часом й нещодавно було підтверджено А. Фалілеєвим, який співставляє українські гідроніми *Отавін* – *Тиня* – *Тня* з групою французьких гідронімів, що походять від кельтського *tauo-* < *tauso-* «тихий, спокійний».³

Український лінгвіст О. Стрижак спільно з іншими авторами академічної праці «Гідронімія України» також зробив деякі цікаві припущення стосовно ймовірних кельтомовних топонімів на території України. Зокрема, в басейні Дніпра та Дністра наявні кілька невеликих річок з назвами *Дуброва*, *Дібрівка*, *Дубрівка*, *Дубровка*. На думку О. Стрижака, етимологія цих назв від слов'янського **dǫbrova* суперечить семантичній типології гідронімії й становить зовнішній збіг цих гідронімів і слов'янського апелятиву. Водночас, кельтські мови дають «значний та надійний матеріал» для пояснення цих гідронімів. Вказані назви швидше за все походять від кельтського слова *dubra-* «вода», поширеного у назвах річок на землях, свого часу заселених давніми кельтами.⁴ Це, зокрема, гідронім *Dubra* – нині р. Таубер у Німеччині, м. Дувр у сучасній Франції, яке за античних часів носило назву *Dubris*, а також р. *Vernodubrum* й оз. *Pons Dubris* у Південній Галлії.

² Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 210 – 211.

³ Falileyev A. Alt-celtischer Sprachschatz: Ukrainian Contribution // Parallels between Celtic and Slavic. *Studia Celto-Slavica* 1. – Coleraine, 2005. – P. 71 – 74; Фалілеєв А. Кельти на Україні: даные языка // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Вип. 354 – 355. – Слов'янська філологія. – С. 67.

⁴ Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – С. 44 – 45.

Заслуговує на увагу назва оз. *Конча* під Києвом. Ще у середньовіччі воно носило назву *Конта* й було не озером, а рукавом Дніпра. Про можливий зв'язок цієї назви з кельтськими мовами свого часу обережно висловився О. Стрижак,⁵ натомість К. Тищенко прямо пов'язує її з кельтським *conta* «притока».⁶ Й це справді видається слушним, адже **con-dat-e* «злиття, притока» дійсно є однією з поширених кельтських основ, що засвідчує назва *Condatomagus* й десяток *Condate* у Давній Галлії, не кажучи вже про сучасні топоніми з цією основою на території Франції та в альпійському регіоні (наприклад, оз. *Конта* у Словенії). Щоправда, А. Фалілеев у листуванні з автором зазначив, що усі назви, які походять від кельт. **con-date* є топонімами, а не гідронімами, до того ж відповідність назви *Конта* й вказаної кельтської основи не можна пояснити фонетично.

Натомість перспективною з точки зору пошуку кельтизмів виглядає назва річки *Мика* на Житомирщині, яку О. Стрижак вважає давньою індоєвропейською. Цей приток Тетерева у різні часи згадується під різними варіантами назви: у 1593 р. як *Мука*, а у 1852 р. як Свинолушка.⁷ На думку О. Стрижака, найдавнішою формою назви цієї річки є **Мукъ*. А це, у свою чергу, не може не привернути увагу кельтолога, адже давньоірландською мовою *misc* перекладається як «свиня, кабан» й таке ж значення має кельтське слово *moch*. Тож, очевидно, в особі Муки-Свинолушки ми маємо рідкісний, але відомий науці феномен, коли народна пам'ять довго зберегла не тільки іншомовну назву географічного об'єкта, але і її первісне значення. Зазначимо, що в українському та білоруському Поліссі виявлені назви населених пунктів *Мохоновка* й *Мохово*. Перший з них має за сусіда село *Кабанівку*, а у другому, на городищі милоградської культури, знайдено чимало латенських предметів, що їх вище ми роз-

⁵ Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – С. 63.

⁶ Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 199 – 200.

⁷ Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – С. 34 – 35.

глянули як одне з можливих свідчень осідання тут невеликих груп кельтів серед місцевого населення.

Серед інших водних об'єктів із імовірно кельтськими назвами на Поліссі варто згадати річку Радоробель. Цей гідронім, на думку К. Тищенка, пов'язаний з валлійським словом *rhaedrawl*, «порожиста». Як було встановлено дослідником особисто, біля гирла висохлої річки Радоробель характер течії р. Уборть свідчить про наявність порога, бо вода вирує і гучно тече.⁸

Кілька промовистих географічних назв, походження яких можна пояснити впливом кельтських мов, збереглося на Закарпатті, тобто на землях де зафіксоване кількасотлітнє перебування носіїв латенської культури. Серед них назви річок *Бодва* та *Лаборець*. Перша близька давньокельтській основі *boud* «перемога» або *bodio* «жовта», широко представленій у топонімії. Друга походить від кельт. **labara* «та, що говорить, шумить». Гідроніми з такою основою – *Шварцлабер*, *Гросслабер* і *Кляйнлабер* – вважаються найдавнішими слідами перебування кельтів у Центральній Європі.⁹

З гідронімом *Лаборець* пов'язана топонімічна легенда, яка може бути цікавою у нашому контексті. Лаборець – ім'я напівлегендарного ужгородського князя кінця IX – початку X ст., про якого повідомляє угорська хроніка XIII ст. *Gesta Hungarorum*. У народних переказах Лаборець скликає своїх підданих на велику раду, щедро пригощає їх, аж раптом на край нападають вороги (мадяри або монголи). Лаборець програє війну й, намагаючись втекти, потрапляє у полон біля річки. Відтоді річка отримує свою назву, а там, де загинув князь, влаштовують місце для зібрань. Його топографія нагадує язичницьке святилище, адже місце для зібрань розташовувалося на високій скелі, в місці злиття річок, під давнім дубовим хрестом.¹⁰ Мешканці долини р. Бодрог переказува-

⁸ Тищенко К. Мова про довге співжиття з кельтами // Урок української. – 2004. – № 5 – 6. – С. 18.

⁹ Широкова Н. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб., 2000. – С. 76.

¹⁰ Історичні перекази українців / Зібрання та впорядкування В. Сокола. – Львів,

ли, що Лаборець програв битву з богатирем на ім'я Бодроґ і загинув там, де р. Топля впадає в р. Ондаву. Лаборець, швидше за все — фольклорний персонаж, образ якого був перенесений на реальні події угорського завоювання Закарпаття. Нас має зацікавити те, що легенда концентрує увагу саме на смерті героя, причому різні інформатори повідомляють, що вороги або повісили князя на березі, або відрубали йому голову, або втопили.¹¹ В одному з варіантів легенди Лаборця було закатовано кількома способами одночасно.¹² Спокусливо припустити, що легенда про походження ймовірно кельтського топоніма могла зберегти відлуння язичницької обрядовості, зокрема, кельтського звичаю потрійного вбивства правителя-невдахи, про який ішлося вище.

Латориця, одна з найбільших річок Закарпаття, теж, очевидно, може тлумачитися з кельтських мов. Її назва походить від основи *lato-* «воїн», що не є рідкістю серед кельтських топонімів Європи (наприклад, *Lattara* в Іспанії або кельтське плем'я *latobici* у Паннонії на Дунаї). Схожою на кельтську є назва річки *Олька* (можливо, від кельт. *olina-* «річковий закрут, лікоть», пор. р. *Olina* в Галлії). І навряд чи варто заперечувати саме кельтське походження назви гори *Галиш*, на якій знаходилося найбільше у Верхньому Потиссі кельтське поселення.

На Прикарпатті теж наявний оронім, назва якого, швидше за все, походить від кельтської основи. Це — гора Камула (471 м), яка розташована у масиві Гологори Подільської височини й становить найвищу точку на великій території від Карпатських до Уральських гір. На ймовірне кельтське походження ороніма *Камула* вперше звернув увагу К. Тищенко, який пов'язує цю назву з валл. *swtwtl*, брет. *commouill* «хмара», *sumylaidd* «хмарний» і порівнює її з давнім Камулодуном у Британії (суч. м. Кольчестер).¹³

2003. — С. 31 — 32.

¹¹ Мельник В. М. Історія Закарпаття в народних переказах та історичних піснях. — Львів, 1970. — С. 21 — 23.

¹² Писана керниця: топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Сокіл В. — Львів, 1994. — С. 89.

¹³ Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців. — К., 2006. — С. 220.

Основа *Camul-* справді досить продуктивна у кельтській ономастиці. Вона широко представлена серед топонімів, зокрема у Британії (*Camulodunum*, *Camullossesa*), а також у Малій Азії (*Kamoulianai*).¹⁴ У Галлії відомі численні антропоніми *Camulorix* (CIL, 13, 11216), *Camulogenos* (CIL 13, 01465), *Camulus* (CIL, 3, 4893), *Camulatia* (CIL, 12, 3645) та ін.¹⁵ Імена *Camala/-us* відомі також на території Іспанії.¹⁶ Неподалік Генуї на півночі Італії, в області, яку упродовж тривалого часу заселяли кельтські та кельтолігурійські племена, знаходиться гора *Bric Camula*, назва якої також, очевидно, пов'язана зі згаданим кельтським формантом. Етимологія основи *Camul-* досі остаточно не з'ясована. Д. Еванс вважає, що, найімовірніше, вона пов'язана з д.-ірл. *sam* «бійка, свара, двобій».¹⁷ Вважається, що топоніми з основою *Camulo-* походять від кельтського теоніма *Samulos*, відомого за епіграфічними пам'ятками.¹⁸ Нажаль, жодної інформації щодо місця даного божества у релігійно-міфологічних уявленнях кельтів немає, хоча, з огляду на етимологію основи, припускають, що це був один з богів війни. Враховуючи, що назви гір досить часто походили від імен божеств,¹⁹ слід визнати найбільш ймовірним теофорне походження назви гори *Камула* від кельт. *Camulos*.

Розташовані східніше Карпат «кельтські» гідроніми та ороніми, ймовірно, слід пов'язувати зі впливом кельтських мов на діалекти носіїв латенізованих археологічних культур, зокрема, пшеворської та зарубинецької, а також, можливо, з перебуванням у

¹⁴ Sims-Williams P. *Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor*. – Oxford, Boston, 2006. – P. 59.

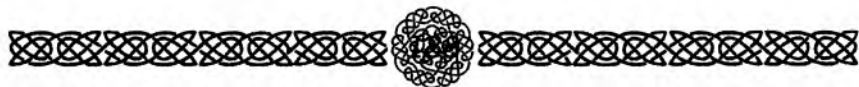
¹⁵ Evans D. E. *Gaulish personal names. A study of some continental Celtic formations*. – Oxford, 1967. – P. 160 – 161.

¹⁶ Lorrio A. J., Zapatero G. R. *The Celts in Iberia: an overview* // *e-Keltoi*. – 2005. – Vol. 6. – P. 189.

¹⁷ Evans D. E. *Gaulish personal names. A study of some continental Celtic formations*. – Oxford, 1967. – P. 161.

¹⁸ Koch J. T., Busse P. E. *Camulodūnon* // *Celtic Culture. A Historical Encyclopedia*. Vol. I. – Santa-Barbara; Denver; Oxford, 2006. – P. 337.

¹⁹ Васильева М. Гора, бог и имя: о некоторых фрако-фригийских параллелях // *Вестник древней истории*. – 1990. – № 3.

їхньому складі певних груп кельтів. Справді, гора Камула розташована в ареалі пшеворських поховальних пам'яток і лише у кількох кілометрах від важливого могильника Гринів, де виявлені унікальні пам'ятки пізньолатенської доби (див. нижче). Гіпотетичні кельтизми *Конта/Конча* й *Дуброва* (лівий приток Стугни) трапляються серед щільного скупчення зарубинецьких пам'яток на південь від Києва. Сусідом іншої дослідженої групи зарубинецьких старожитностей є гідронім *Дібрівка* (правий приток Роськи, притоку Росі). В басейні Тетерева, де протікає *Мика/Свинолушка* теж представлена зарубинецька культура. Ріка *Тня* в басейні Случа знаходиться на тій же паралелі, що й *Мика*, але дещо західніше, на пограниччі пшеворської та зарубинецької культур. На археологічній карті ця територія зазвичай потрапляє до зарубинецького ареалу, хоча власне зарубинецьких пам'яток там поки не виявлено. Щоправда, пояснюється це, швидше за все, недостатньою археологічною вивченістю регіону.

Назви місцевостей, про які йшлося вище, є надійними слідами кельтської мовної присутності на карті України принаймні з двох причин. По-перше, гідроніми й ороніми найбільш консервативні і, як правило, найдовше зберігають відлуння мови давнього населення. По-друге, кельтські мови дають надійніший матеріал для їхньої етимології порівняно з іншими мовами. Прикметно, що на території Східної Європи присутні сотні географічних назв, які етимологізуються на слов'янському ґрунті, але, водночас, є суголосними давнім кельтським основам. Принамні деякі з них можуть виявитися такими, що їх залишило кельтомовне населення.

Серед цих можливих «кандидатів у кельтизми» варто звернути увагу й на два гідроніми у басейні Верхнього Дніпра – *Немеда* (*Немда*) й *Немед* (*Немедь*), які переважно вважаються балтослов'янськими,²⁰ але водночас з точністю відповідають кельтській топооснові *nemeto* «священий гай», поширеній по всій Європі. На території Закарпаття й Верхнього Подністров'я існують численні гідроніми та ойконіми з основою *Луг*. У Західній Єв-

²⁰ Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 258 – 259.

ропі походження назв із цією основою пов'язують з шанованим кельтським божеством Лугом. Найвідоміші з них – *Luguvalium* (Карлайл) у Британії та *Lugdunum* (Ліон) у Галлії. З кельт. *gorgan*, «видовжена гора» К. Тищенко пов'язує назву гір *Горгани* у Верхньому Подністрів'ї й наводить аналоги, серед яких назви галльських міст *Gergovia* та *Gorgobina* тощо. До них можна додати й назву поселення *Gargarius* з Південної Галлії, але зауважити, що назви р. *Garganus* й міста *Gargara* зафіксовані також за межами основного кельтського ареалу – у Південній Італії та на заході Малої Азії відповідно. Поширена кельтська основа *divo* або *devo* «божество» добре відома у численних Дівочих горах на території України.²¹ Прикметно, що під Києвом у с. Трипілля на Дівич-горі було розкопано невеликий могильник зарубинецької культури, а також ранньослов'янський жертвник.

К. Тищенко звертає увагу на назви українських населених пунктів з основою *Кимир-/Чимир-*, про яку ми вже згадували у зв'язку з кимврами, а також *Тет* й *Т(е)реб*. Останні є типовими для континентальних кельтів, в місцях розселення яких трапляється велика кількість назв з основами *teut/tout* «народ, плем'я» та *treb* «оселя, садиба». Інтригуючим є аналіз походження основи *Ял*, яку К. Тищенко пов'язує з кельтським *ialum/ialon* «просіка, розчищена ділянка у лісі». В Україні від неї походить понад два десятки назв річок (а також кілька назв населених пунктів), як-от Яланка, Яланець, Мокрі Яли тощо.²² Здебільшого це якраз річки, розташовані у лісистій місцевості на заході України.

Можливо, ще не час закривати дискусію щодо походження назви етнографічної області в Україні та Польщі *Галичина* (*Галиція*), міста *Галич*, а також численних сіл з назвами типу *Галіки*, *Галатівка* тощо.²³ Нині походження цих назв виводять зі слов'янського слова зі значенням «відкритий простір». Втім, не

²¹ Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 201 – 205, 220, 226.

²² Там само. – С. 197, 199 – 200, 203.

²³ Sims-Williams P. Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor. – Oxford, Boston, 2006. – P. 195.

слід забувати про кельтське поселення на горі Галіш. Кам'янисті, порослі густим чагарником схили цієї гори, які слугували чудовим природним прихистком для давніх жителів, навряд чи могли викликати асоціацію саме з відкритим простором. Відмітимо характерну деталь: на Закарпатті кельти жили в оточенні чисельно переважаючого підкореного фракійського населення, тож не дивно, що головне поселення завойовників отримало назву від їхнього етноніма. Ця ж закономірність простежується і в Європі, де назви з аналогічною основою поширені передовсім на пограниччі кельтського світу. Це *Галісія* в Іспанії, де серед аборигенних некельтських племен проживали групи кельтїберів, *Галата* в межах сучасного Стамбула, де кельти переправлялися до Малої Азії на очах у греків, й Галатія у самій Малій Азії, де століттями кельти проживали в оточенні іншомовних сусідів тощо. На цьому тлі українська Галичина, яка була місцем проникнення невеликих груп кельтів, цілком добре вписується до окресленої вище групи схожих географічних назв.

Кельтські запозичення в українському словнику

Кельтські мови лишили слід не лише на карті Європи, а й у лексиці більшості європейських мов, носії яких свого часу мали історичні контакти з давніми кельтами. У тих країнах, що первинно були заселені кельтами, а згодом підкорені Римською державою, кельтські діалекти були витіснені більш престижною латиною, яка найшвидше запанувала у вищих соціальних прошарках. Щоправда, кельтизми збереглися у так званій «вульгарній латині», своєрідному народному «суржику» римських провінцій, складеному з латинських і туземних слів, а звідти перейшли до сучасних романських мов. Найбільше – до французької, у якій збереглося близько 130 слів кельтського походження, що у переважній більшості склали частину лексикона звичайного селя-

нина або ремісника.²⁴ Це такі слова як *chemise* «сорочка», *mouton* «баранина», *cheval* «кінь», застаріле *cervoise* «пиво», *brasser* «варити пиво», *pièce* «шматок», *changer* «міняти», *tonne* «діжка», *chêne* «дуб», *lieue* «льє» (міра довжини), *arpent* «арпан» (міра площі), *glaner* «збирати колосся після жатви», *sillon* «борозна», *boue* «бруд», *gréve* «гравій», *brèche* «соти», *caillou* «камінь» тощо.

Зовсім інша ситуація із тими мовами, носії яких найбільше контактували з кельтами за тих часів, коли вони перебували на вершині своєї потужності. Кельтська тоді була престижною мовою більш «просунутих» іноземців, а у випадках, де йшлося про завоювання, ще й засобом спілкування пануючого прошарку. Саме тому з неї запозичувалися слова, пов'язані з соціальною, військово-політичною, юридичною, торговельною або релігійною сферами. Кельтський вплив простежується навіть у латині, до якої потрапила ціла низка назв транспортних засобів – *essedum* (бойова колісниця), *carpentum* (двоколійний візок), *carruca*, *petoritum*, *reda* (назви чотириколійних возів).²⁵ Значно більше кельтизмів у германських мовах. Серед них такі важливі слова як *reich* «державна імперія» (готськ. *reiks*, «король»), *amt* «управління», *bann* «порядок», *frei* «вільний», *geisel* «заручник», *erbe* «спадок», *werth* «цінність», *weih* «священний», *magus* «раб» (готськ.), *wini* «дружина» (д.-верх.-нім.), *hathu* «битва» (д.-нім.), *sieg* «перемога», *eid* «клятва», *wert* «ціна», *beute* «здобич», *heer* «військо», *reiten* «їхати верхи» тощо.²⁶ Зрештою, сам етнонім «германці», етимологія якого досі остаточно не з'ясована, первинно застосовувався по відношенню до одного з кельтських племен, і лише згодом поширився на відомий нам етнічний масив.

Майже така сама історія й зі слов'янами, які вперше виходять на історичну арену під назвою *венеди* або *венети*. У VI ст. готський історик Йордан, говорячи про слов'янські племена антів і склавінів, зазначав, що усі вони називаються *венетами*. Цей ет-

²⁴ Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 322.

²⁵ Бродель Ф. Что такое Франция?: Пер. с фр. Кн. 2. Люди и вещи. – М., 1994. – С. 53.

²⁶ Rolleston T. W. Myths and legends of the Celtic race. – London, 2004. – P. 29 – 31.

нонім настільки міцно закріпився за ними, що німці ще в епоху середньовіччя називали вендами західних слов'ян, а для фіннів росіяни й досі *Venaja*. Відомо, що ця назва не була слов'янською, та й самі слов'яни так себе ніколи не називали. Натомість, вона була поширена насамперед у кельтському й іллірійському середовищі (наприклад, кельтське плем'я *Veneti* на узбережжі Атлантики, окремих зниклий етнос з такою ж назвою на півночі Італії, кельтське поселення *Vindobona*, сучасний Відень, або кельтське ж плем'я *Vindelici*), й пов'язана з низкою давніх індоєвропейських слів, у тому числі з кельтським *Vindo-*, «білий». Нещодавно було висловлене припущення, за яким слов'яни могли перейняти етнонім венеди у II ст. до н. е., під час балканських походів бастарнів.²⁷ Кельтизми наявні і безпосередньо в слов'янських мовах, у тому числі в українській. Частина з них потрапила на слов'янський ґрунт за посередництва романо-германських мов у XVIII – XIX століттях, як, наприклад, вже згадувані слова *брюки* (*бриджі*) та *льє*, а також *біжутерія*, *фланель*, *клан*, *плед*, *віскі*, *камізелька*, *бірет*, *бюджет*, *амбасада* й навіть *пінгвін*.²⁸ Проте, деякі кельтські слова почали вживатися слов'янами значно раніше.

До серйозного вивчення кельтської лексики у слов'янських мовах лінгвістика підійшла порівняно нещодавно, адже ця тема важко торувала собі шлях крізь упереджений погляд на формування слов'янства. Раннім слов'янам традиційно відводили місце на далеких задвірках Європи, де вони, мовляв, не могли контактувати з високорозвиненими народами давнини. Нині ситуація поступово змінюється й показником цього є проведення упродовж останніх років кількох міжнародних colloquiumів Товариства Кельто-Славіка, присвячених саме вивченню кельто-слов'янських паралелей у мовній та культурній сфері.

Слова ймовірно кельтського походження у слов'янських мовах відбивають багатогранні контакти двох великих етнічних ма-

²⁷ Пачкова С. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – С. 224.

²⁸ Stalmaszczyk P. From 'ambassador' to 'whisky': Celtic elements in Polish vocabulary // *Studia Celto-Slavica* 4. – Łódź, 2010 (forthcoming).

сивів Давньої Європи. Серед них привертають увагу соціальні терміни, більшість яких була виявлена на початку ХХ ст. видатним російським мовознавцем О. Шахматовим.²⁹ Це, зокрема, такі слова як *бояри* (д.-ірл. *boaire*, «вільний власник худоби»), *влада* (валл. *gwlad*, д.-ірл. *flaith*), *броня* (д.-ірл. *bruinne*), *щит* (д.-ірл. *sciath*), *язик* (валлійське *iaith*, бретонське *yez*) тощо.³⁰ Особливої уваги варте слово *слуга*, яке пов'язують із кельт. **slougo-s*, «воїн, слуга який несе військову службу». Воно зберегло навіть кельтське звучання, як, наприклад, у назві галльського племені *Catuslugi*, буквально «слуги битви». Характерно, що в Україні ще за часів середньовіччя термін *слуги* означав насамперед шляхетне військове служіння, що підтверджує наявність особливих соціальних категорій – князі-слуги та бояри-слуги.

Можливі торговельні контакти між кельтами та слов'янами, у яких найпоширенішим розрахунковим засобом мала би бути худоба, можуть відзеркалювати слова «кінь» та «корова», які, на думку О. Трубачова, походять від кельтських *kankos* «кінь» та *carvos*, «олень».³¹ Чеський дослідник В. Блажек припускає, що слов'янське **komonь*, «кінь» (звідти давнє українське *комонь*) походить від кельт. **kammanios* «кінь для їзди верхи».³² Враховуючи виняткову важливість конярства у військовій справі та господарському житті кельтів й роль самих кельтів у поширенні конярства у Давній Європі, можливість такого запозичення можна вважати цілком реальною.

Серед інших ймовірних кельтизмів у слов'янському побутово-господарчому лексиконі В. Мартинов виділяє такі слова, як *яма* (д.-ірл. *úat* «яма, печера»), *кліть* (д.-ірл. *cliath* «плетена огоро-

²⁹ Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen // Archiv für slavische Philologie. – 1912. – Bd. 33. – S. 85 – 99.

³⁰ Див.: Тищенко К. Кельтські етимології. I. Етнос (1-3) // Мовознавство. – 2003. – № 4, 5, 6.

³¹ Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 1991. – С. 43.

³² Blažek V. Slavic **komonь* and its probable Celtic source // Studia Celto-Slavica 4. – Łódź, 2010 (forthcoming).

жа, решітка»), староукраїнське *брухо* (кельт. **briuso*, д.-ірл. *briú* «череву»), *брага* (ірл. *brach*, валл. *brag* з відповідними значеннями). Кельтське коріння має навіть близьке й зрозуміле кожному українцеві слово *сало*, споріднене з ірл. *saill*, *sall* «сало, солонина». Серед можливих кельтизмів, які не відображені в українській мові варто згадати праслов'янські *траг* (крок) й *сета* (скорбота).³³

В. Блажек вважає, що слов'яни запозичили у кельтів низку термінів сакрального та міфологічного лексикону. Це, зокрема, імена слов'янських божеств **Dažьbogь* (ймовірно від кельт. **dagodēuo* «добрий бог», д.-ірл. Дагда) та **Мокошь* (від кельт. **Makasiā*, д.-ірл. Маха), напівлегендарного чеського героя *Premysl* (співставляється з валлійським персонажем *Pwyll*), а також слов'янське слово **rota* «клятва» (від галльськ. *ratet* «гарантує, обіцяє», д.-ірл. *ráth*).³⁴ Незалежним шляхом до висновку про кельтське походження теоніму Мокошь дійшов В. Мартинов.³⁵

Від кельтських коренів походить кілька слов'янських слів, пов'язаних з металообробкою. Серед них поширений у більшості слов'янських мов термін *лудити* (д.-ірл. *luaide*),³⁶ а також чеська назва ковальського горна *vyhen* (кельт. **vyugn*).³⁷ Кельтське походження має й слово «багно» – давнє слов'янське найменування болота, добре збережене в українській мові. Болота у давнину відігравали важливу господарську роль, адже саме вони були головним джерелом залізної руди. Прикметно, що інші важливі терміни металургійної та ковальської справи – *горн* та *молот* (праслов. **gьrnъ*, **moltъ*, **kladivo*) мають італійське походження: вони

³³ Мартынов В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. – М., 1983. – С. 35 – 46.

³⁴ Blažek V. Celto-Slavic parallels in mythology and sacral lexicon // Parallels between Celtic and Slavic. *Studia Celto-Slavica* 1. – Coleraine, 2005. – P. 74 – 85.

³⁵ Мартынов В. О кельто-славянских этноязыковых контактах // *Этимология: 2003-2005*. – М., 2007. – С. 134.

³⁶ Винайдення технології лудіння античні автори приписують саме кельтам (Plin. *Maior* XXXIV. 48).

³⁷ Nemec I. *Nejstarsi ceske kovarske terminy // Listy filologicke*. – 1984. – R. 107. – № 3. – S. 167.

потрапили до слов'янських мов з лексикону ремісників римських провінцій, які, у свою чергу, продовжували традиції кельтських майстрів.

Частину кельтських за походженням слів (як, наприклад, слово *броня*) слов'яни могли отримати за посередництвом германців або інших народів, які одночасно контактували з кельтами та слов'янами. Але у більшості випадків кельтські проникнення можна пояснити як результат безпосередніх кельто-слов'янських контактів. Питання полягає лише у тому, де й коли ці контакти могли відбуватися. О. Шахматов, перший дослідник кельто-слов'янських старожитностей, у 1912 р. намагався відшукати їх у басейні р. Вісли та у Прибалтиці. Це суперечило наявним на той час археологічним даним, що й зумовило нищівну критику цієї роботи О. Шахматова з боку його колег з лінгвістичного цеху. Підстави для неї давали й деякі непереконливі етимології російського дослідника, який, без належної аргументації виводив з кельтських мов такі слова, як *отець*, *яблуко*, *бик* тощо. Внаслідок цього робота О. Шахматова була надовго забута.

Лише через півстоліття після її публікації, у 60-70 роки ХХ ст., висновки О. Шахматова частково підтвердилися дослідженнями археологів та істориків. Виявилось, що давні кельти насправді селилися на землях Верхньої та Нижньої Сілезії, на верхній Віслі у Малопольщі, проникали далеко на північ – до Куявії, а, можливо, й на узбережжя Балтики. Переконливим свідченням цього стали близько сотні кельтських інгумаційних поховань у районі Вроцлава, кілька поселень на території Глубчицької височини у Верхній Сілезії, велика кількість пам'яток тинецької групи латенської культури навколо Кракова тощо.³⁸ Деякі з цих свідчень були віднайдені ще до появи роботи О. Шахматова, як, наприклад, два кельтських поховання з с. Івановіце біля Кракова, виявлені у 1911 р. Але публікація їх відбулася із кількадесятилітнім запізненням.

³⁸ Див.: Woźniak Z. Osadnictwo celtyckie w Polsce. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970.

На території Польщі кельти проживали ізольованими анклавами, що поступово асимілювалися місцевим населенням — носіями пізньолужицької, поморської, а згодом і пшеворської культур. З них перша та друга більшістю археологів вважається слов'янськими, а третя мала у своєму складі слов'янський компонент принаймні з I ст. до н. е. Отже, цілком ймовірно, що одночасно з потужним впливом кельтів на формування археологічних культур останніх століть до нашої ери, могло відбуватися проникнення кельтських слів до слов'янських мов. Причому, ареною цього проникнення могли бути не тільки польські, а й українські землі, де у цей час панувала зарубинецька культура. Про вплив кельтів, кельто-іллрійців та германців на її формування вже детально йшлося. На пізньому ж етапі свого існування зарубинецькі старожитності мають виражений слов'янський характер. А це означає, що й ареал пшеворської та зарубинецької культур, Верхнє Подністрів'я та Середнє Подніпров'я, можна цілком обґрунтовано вважати одним з місць зустрічі слов'ян із кельтами.

Високі технології залізної доби

Слов'яни запозичили у давніх кельтів не тільки деякі слова, але й чимало технологічних традицій та прийомів матеріального виробництва. Найбільший кельтський вплив простежується у сфері виплавки та обробки заліза, що свого часу зазначав В. Седов:

«Слов'янське ковальське ремесло в I тис. н. е. за своїми особливостями і технологічною культурою було найближчим до металообробного виробництва кельтів і провінцій Римської імперії, які продовжували й розвивали традиції кельтської культури. Це стосується не тільки нинішніх західно-слов'янських областей, але й слов'янських племен Східної Європи».³⁹

³⁹ Седов В. Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов:

Саме у металургії та металообробному виробництві успіхи кельтів були найбільш значущими. Закладені ними традиції були засвоєні не тільки слов'янами, але й більшістю інших етносів Давньої Європи. Вони стали основою для розвитку цих ремесел у подальші часи і вважається, що навіть досьгодні форми й типи ковальських знарядь, що були винайдені або удосконалені давніми кельтами, майже не змінилися.

З території України походить кілька пам'яток кельтського металургійного ремесла, унікальні не лише для Східної Європи, а й для усіх заселених кельтами земель субконтиненту. Йдеться насамперед про великий металургійний центр, навіть цілий промисловий район, що існував у Закарпатті й нараховував понад десять виробничих пунктів. Тут, поблизу багатих джерел болотяного бурого залізняка між селами Новоклинове та Черна на площі близько 25 км² виявлені сліди масштабної ремісничої діяльності кельтських металургів у вигляді уламків стінок горнів, шлаків, залізних конгломератів, господарських ям. Найбільше скупчення решток залізоплавильного виробництва спостерігається в районі села Новоклинове у заболоченій долині р. Ботар. Дослідження новоклинівського металургійного центру було здійснене під керівництвом В. Бідзілі, який так описує його відкриття:

«У 1962 р. на вершині невеликого гірського останця в заплаві р. Ботар, який місцеве населення називає «Галом домб», що в перекладі означає «Горб мертвих», були знайдені сліди чорної металургії. В підніжжі горба виявлені розвали глиняних стінок сиродутних горнів, випалені до червоного кольору, виходи залізного шлаку й окремі металургійні «козли» вагою 50, 80, а то й 100 кг кожний. Розвідкові траншеї на місці скупчення горнів виявили залишки залізодобувного ремесла».⁴⁰

«Галом домб» виявився лише однією з тринадцяти виявлених згодом робочих площадок, де скупчувалося близько трьох сотень залізоплавильних горнів. Кожен із них становив порівня-

Доклады советской делегации. – М., 1983. – С. 99.

⁴⁰ Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971. – С. 21

но складну конструкцію, що складалася з двох частин: підземної, влаштованої як круглий резервуар з глиняними стінками для шлакових відходів, і наземної — глиняної шахти з отворами для ковальських міхів. Всередині горна кельтські металурги викладали кількома шарами деревне вугілля та залізну руду. Для досягнення необхідної температури близько 1000° С до горну через отвори нагніталось повітря. За однією з версій, горн такої конструкції призначався для одноразового використання. Під час виплавки шлак осідав у нижній частині горна, утворюючи «чушку» або «козла». Для того, щоб витягти готовий продукт — залізо, горн розбивали, а для наступної виплавки поруч будували новий. За іншою версією, у конструкції горна лишали отвір для витягнення заліза. Це дозволяло використовувати горн для кількоразового виплавлювання, поки шлаки не заповнювали усїєї нижньої частини горна. В будь-якому випадку, горни, тісно скупчені на виробничих площадках по кілька десятків штук, одночасно працювати не могли.

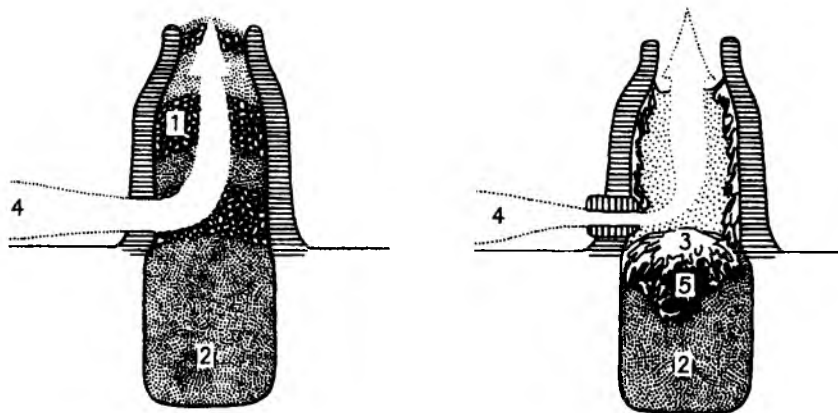
Горни подібної конструкції були досить типовим явищем для кельтських земель, але у такій кількості на порівняно невеликій площі вони знайдені лише у Закарпатті. Єдиний аналог такого потужного металургійного центру віднайдено на території Польщі, у Свентокжицьких горах.⁴¹ За технологічними ознаками він майже аналогічний новоклінівському, навіть дещо перевищує його за розмірами, але за часом виникнення він молодший. Видобування заліза проводилося там уже за римського часу носіями пшеворської культури, які засвоїли традиції кельтської металургії. Натомість новоклінівський центр функціонував не пізніше II — I ст. до н. е. та був пов'язаний безпосередньо з перебуванням на цих землях давніх кельтів.

Кельтські металурги Закарпаття забезпечували своєю продукцією досить широкий ринок. Про це свідчать масштаби виробництва, які суттєво перевищували необхідні потреби самого давнього населення Закарпаття. Вражаючі розрахунки наводить В. Бідзіля:

⁴¹ Rosen-Przeworska J. Spadek po Celtach. — Wrocław, 1979. — S. 129 — 131.

«Для одержання 100 кг шlachної чушки необхідно 193 кг залізної руди з 50%-вим вмістом заліза, 14%-вим вмістом кремнію і 213-215 кг деревного вугілля. Вихід горнового заліза-сирцю становить при цьому 33-34 кг, або 16-17 кг ковальського заліза. Для одержання 142 металургійних чушок, виявлених у Новоклино-

Технологія виплавки заліза у сиродутному горні (реконструкція): 1) залізна руда 2) деревне вугілля 3) нагнітання повітря 4) залізна криця (Schlette 1979)

ві (133 відкрито на площадках і 9 знайдено у викиді місцевого кар'єру), необхідно приблизно 30 т залізної руди і понад 30 т деревного вугілля. З цієї сировини можна одержати близько 5 т металургійного заліза-сирцю, або 2,5-3 т ковкого ковальського заліза. Ці дані, хоча вони й не претендують на абсолютну величину, стосуються лише незначної частини, що становить не більше десятої долі від загальної кількості виявлених залишків залізодобувної справи.⁴²

Отже, за мірками стародавнього світу на території Закарпаття працював справжній «металургійний комбінат», який постачав свою продукцію далеко за межі регіону. Цілком ймовірно, що чимало залізних предметів озброєння та знарядь праці, знайдених на кельтських поселеннях та могильниках у Словаччині, Чехії,

⁴² Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971. – С. 134.

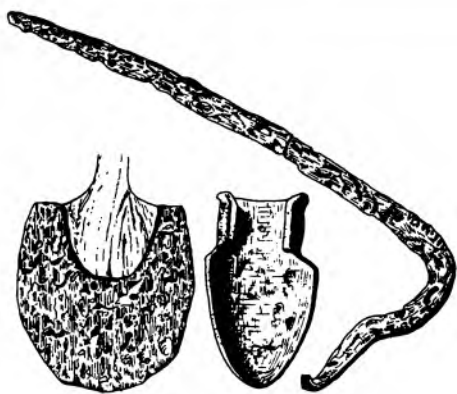
Румунії, Угорщини були виготовлені саме з новоклінівського заліза. Звісна річ, функціонування такого потужного виробничого центру могло забезпечуватися лише великою кількістю металургів, які були підготовлені для проведення складних технологічних операцій. Крім них необхідно було залучення десятків, якщо не сотень рудокопів та лісорубів, які заготовляли сировину та паливо, певна транспортна й торговельна інфраструктура, що забезпечувала вивезення отриманого заліза до ковальських майстерень, найближчі з яких знаходилися на значній відстані від центру чорної металургії. Масштаби виробництва переконливо свідчать про його спеціалізацію, чіткий розподіл обов'язків між робітниками. А це, у свою чергу, вказує на високий рівень соціальної організації місцевого населення, далекий від нібито примітивного укладу життя варварів, на якому полюбляли наголошувати античні письменники.

«Варварським» можна назвати лише ставлення до навколишнього середовища давніх новоклінівських металургів. Адже для забезпечення їхньої діяльності кельти мали проводити нечувані раніше за своїми масштабами вирубки карпатських лісів. За деякими підрахунками, для виробництва 1 кг заліза давні металурги перепалювали близько тонни деревного вугілля, тобто 25 м³ дерева!⁴³ На цьому тлі навіть наведені В. Бідзілею дані про використання деревного вугілля видаються досить оптимістичними. Про велику господарську роль заготівлі деревини свідчать знахідки 13 високоякісних сокир з Галіш-Ловачки, під ударами яких, очевидно, впала не одна сотня стовбурів.

Можливо менш масштабними, але не менш вражаючими є знахідки, пов'язані вже не з видобуванням, а з обробкою заліза кельтами Закарпаття. Походять вони переважно з Галіш-Ловачки, куди потрапляла значна частина продукції новоклінівського центру. Ковалі отримували сирцеве залізо великими відкатаними шматками й перетворювали його на ковальські криці за допомогою особливого інструментарію – великих молотів-ковадел вагою близько 6 кг та масивних зубил. Далі з кожної криці виго-

⁴³ Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 343.

Ремісничі та землеробські знаряддя.
Манхінг, Німеччина. II – I ст. до н. е.
(Schlette 1979)

товлявся готовий виріб. На цьому технологічному етапі коваль використовував малі молоти-ручники, великі та малі ковадла, кліщі, шліфувальні камені, подекуди також пробійники, зубила та напилки. За складністю виготовлення В. Бідзіля ділить вироби ковалів з Галіш-Ловачки на три групи. Найпростішу складають коси, серпи, ножиці для стрижки овець, ножі та дрібні металеві предмети.

Складнішими у виготовленні були вироби з застосуванням пробійників, заклепок та зубил, а саме втульчасті сокири, тесла й долота, наральники, ковальські молоти, шарнірні кліщі, металеві казани з заклепками, свердла, наконечники списів та дротиків. Такі предмети могли виготовляти лише дві особи, які працювали одночасно. Найбільш працемісткими й технологічними були ланцюги, залізні кільця, кінські вудила, висячі замки та мечі, які вимагали зварювання металу та очищення швів.

Більша частина ковальського інструменту була знайдена в різних місцях на поселенні Галіш-Ловачка. Лише у так званому житлі № 3 у більш-менш цілісному вигляді збереглися залишки ковальської майстерні. Тут було виявлено величезну кількість залізних предметів, зокрема, набір ковальського приладдя: молот, ковадло, кліщі, дві пилки-ножівки, точильний брусок, а також ковальську крицю. Знайдена там кам'яна зернотерка опосередковано засвідчила, що, принаймні, члени родини коваля брали участь у сільськогосподарському виробництві. Дві срібні монети, знайдені у цьому ж житлі, підкреслили високий соціальний та майновий статус коваля. У його майстерні було виявлено велику кількість готових предметів: кілька наральників та втульчастих

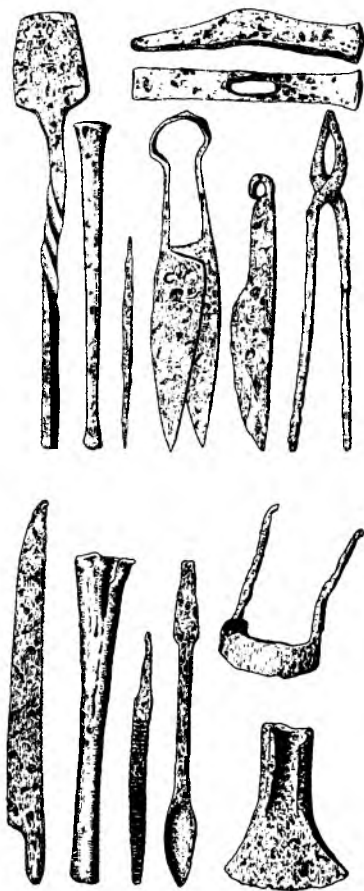

сокир, серп, один кухонний і два швацьких ножі, наконечник списа, залізний браслет, вудила, ланцюг для казана, цвяхи. Певний інтерес становить знахідка залізного обруча для дерев'яної діжки. Це, очевидно, перший засвідчений на території України факт використання цієї зручної та надійної ємкості, винайдення якої приписують давнім кельтам.

Металографічний аналіз 97 металевих предметів, знайдених у Галіш-Ловачки, засвідчив високу обізнаність та вражаючу технологічну культуру місцевих ковалів. Зброю та знаряддя праці вони виготовляли з заліза або сирцевої сталі, піддаючи матеріал спеціальній обробці, яка поліпшувала властивості виробів. Серед видів такої обробки кельти Закарпаття застосовували загартування металу крижаною водою та вогнем, якому піддавалися приблизно третина виробів, насичення вуглецем м'якого заліза (цементация), зварювання залізних і сталевих смуг (пакування).⁴⁴

Широко застосовувалися такі технологічні прийоми як рубка й витяжка металу, виготовлення отворів, скручування, загин, заклепування, ковальська зварка, художняковка.

Варто відзначити, що ковалі у кельтському суспільстві були не лише привілейованою верхівкою ремісничого прошарку, але

⁴⁴ Котигорошко В. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003. – С. 37.

й взагалі дуже шанованою суспільною групою. Коваль виконував цілу низку життєво важливих для общини функцій: підковував коней і робив залізні обідки для колісних возів, виготовляв і ремонтував зброю, культові предмети, знаряддя для всіх видів праці, кухонне начиння і т. п. Коваль працював з божественними стихіями вогню та води, його робота неодмінно супроводжувалася підвищенням температури і жаром, що в традиційних суспільствах вважалося уособленням магічної релігійної сили. Зображення ковальського приладдя — молота, ковадла та ножиць — часто зустрічаються в галльській та галло-римській іконографії, а самі ці предмети іноді знаходять у святилищах. Навіть необроблене залізо вважалося сакральним — шматки цього металу використовувалися як амулети.⁴⁵ У процесі виробництва широко застосовувалися магічні практики. Зокрема, збереглися свідчення античних авторів, за якими кельтські ковалі загартовували мечі у крові юнаків, яку, ймовірно, брали під час ініціатичних обрядів.⁴⁶ Уявлення про причетність ковалів до надприродних знань зберігалося в кельтських землях дуже довго.

Що стосується інших галузей матеріального виробництва, то тут вплив кельтів виявився значно меншим. Як уже зазначалося, латенські за походженням форми деяких металевих прикрас були певний час поширені на Сході Європи — з ними проникли й деякі прийоми і традиції ливарного виробництва давніх кельтів. Якщо не враховувати античних центрів Північного Причорномор'я, можна стверджувати, що саме кельти, носії латенської культури, першими на українських землях почали застосовувати гончарне коло. Про це свідчать не тільки масові знахідки кружальної кераміки на Закарпатті, а й латенська гончарна майстерня у Бовшиві на Прикарпатті. Однак разом із занепадом кельтської культури у Європі ці традиції надовго були забуті.

⁴⁵ Botheroyd S., Botheroyd P. F. Słownik mitologii celtyckiej: tłum. z niemieckiego. — Katowice, 1998. — S. 206 — 207, 427 — 428.

⁴⁶ Żygulski jun. Z. Broń Starożytnia. — Warszawa, 1998. — S. 158.

«Кельтське бароко» з українських музеїв

Говорючи про кельтську спадщину Давньої України, неможливо не згадати пам'ятки мистецтва давніх кельтів, які були свого часу виявлені на українських теренах і нині зберігаються переважно у вітчизняних музеєсховищах. Їх не так багато й вони не відображають усіх сфер кельтського мистецтва, але непогано репрезентують різні хронологічні етапи його розвитку.

Мистецтво давніх кельтів, яке за вигадливість ліній фахівці іноді називають «кельтським бароко», в археологічній літературі носить назву «латенський стиль». Це цілком обґрунтовано, адже саме у мистецтві найбільше виявилася єдність традицій кельтської матеріальної культури. У різних куточках Європи повторювалися одні й ті самі художні мотиви. Інколи мистецтво кельтів того чи іншого регіону відзначалося своєрідністю, але навіть у тих пам'ятках, які далеко відійшли від єдиного канону, все одно відчувається тяжіння до спільного джерела. Саме тому мистецтво давніх кельтів неможливо сплутати з будь-яким іншим.

Унікальність і своєрідність латенського мистецтва найбільше простежується в такому жанрі, як орнаментика. Для неї притаманне використання майже виключно кривих ліній, на відміну від суто геометричного орнаменту гальштатських часів. Найбільш характерними елементами латенського орнаменту є рослинні мотиви – лотоси, пальметки, тріскелі, вусики тощо. З ними органічно поєднуються елементи у вигляді літер S, риб'ячих пузирів, лір, спіралей, кіл, пельг, зірочок, косичок тощо. Часто в орнамент майстерно вплетені зображення людських або тваринних голів. Вершини свого розвитку латенський орнамент набув у так званому вальдальгесхаймському стилі (середина IV – середина III ст. до н. е.). Далі латенське мистецтво еволюціонує у «пластичний стиль», для якого характерне широке застосування гри світла й тіні, об'ємності та плавності ліній, які, переплітаючись, утворюють чудернацькі композиції. На схилі віку кельтської культури відбувається перехід до абстрактного «суворого» стилю з різко окресленими лініями, чітким поділом тла й декору.

Латенський орнамент

V – IV ст. до н. е.:

ліворуч – Вальдальгесхайм, Рейн-
хейм, праворуч – Кляйнасперагль.

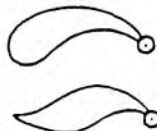
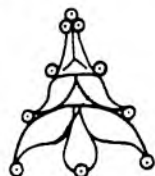
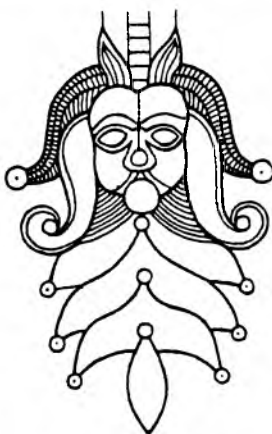
Усі зазначені особливості при-
таманні насамперед декоратив-
но-прикладному мистецтву кель-
тів. Складними орнаментами при-
крашені металеві предмети: фібули,
браслети, шийні гривні, бронзо-
ві посудини, піхви мечів, а інколи
й самі клинки мечів та наконечни-
ки списів, деталі шоломів тощо. В
Україні збереглися лічені предме-
ти повсякденного вжитку кельтів,
оздоблені орнаментом або харак-
терними декоративними елемента-
ми латенського стилю. Серед них
декоративна пластинка невідомо-
го призначення з Галіш-Ловачки,
прикрашена розетками у техніці на-
кладної скані, підвіска з фігурка-
ми птахів з с. Пекарі у Подніпров'ї,
браслет з баранячими голівками з
Пантикапею, шолом типу Монте-
фортіно з Білгород-Дністровського
музею, орнаментований своєрідним
хвилястим меандром та насічками.
Варто ще згадати деякі предмети,
що не мають орнаментального де-
кору, але відбивають характерні тен-
денції розвитку латенського мисте-
цтва. Це, зокрема, мідний ножний
браслет з великих півкуль з Галіш-
Ловачки, знайдені у тому ж міс-
ці ранньолатенські фібули, а також
хвиляста гривня-торквес з с. Пекарі.
Майже усі ці предмети, за винятком
хіба що браслету з Галіш-Ловачки,

належать до ранньолатенського або вальдальгесхаймського стилів.

Не зовсім зрозумілим є походження низки бронзових підвісок у вигляді колеса зі спицями, знайдених у Подніпров'ї.⁴⁷ Ю. Кухаренко вважав їх амулетами кельтського походження,⁴⁸ хоча у подальшому ці пам'ятки розглядалися як місцеві витвори. Зазначимо, що родовід таких предметів у Європі досить поважний: вони зустрічаються вже у комплексах культури полів поховальних урн бронзової доби.⁴⁹ Семантика цього предмету цілком прозора, адже колесо є одним з найдавніших солярних знаків. У кельтській іконографії колесо зі спицями як сакральний символ використовувалося досить широко і прикрашало різноманітні культові предмети. Відомі й амулети, аналогічні знайдені у Подніпров'ї.

Невелику кількість яскравих прикладів декоративно-прикладного мистецтва кельтів певною мірою компенсує кілька пам'яток образотворчого мистецтва, які могли б зробити честь багатьом європейським музейним зібранням кельтських старожитностей. Одна з них – відлита з бронзи фігурка

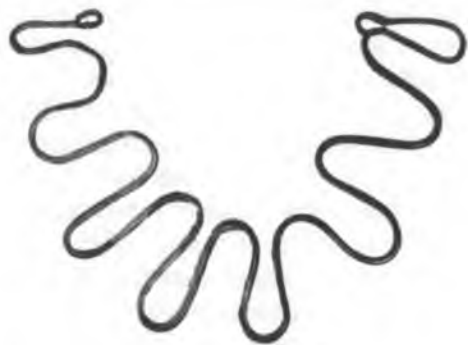
⁴⁷ Ханенко Б., Ханенко В. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. – Вып. IV. – К., 1901. – С. 18. – Таб. IV.

⁴⁸ Кухаренко Ю. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 36.

⁴⁹ Powell T. *Celtowie / Tłum. z ang.* – Warszawa, 1999. – S. 35.

у вигляді людської голови з с. Пекарі (нині Канівський р-н, Черкаської обл.). Не враховуючи кількох незначних подряпин, вона прекрасно збереглася. Разом із цілою низкою інших латенських предметів цю фігурку випадково знайшли місцеві мешканці на початку ХХ ст., від яких вона потрапила до колекції відомих українських меценатів Богдана та Варвари Ханенків. У 1906 р. вони передали її до музейного зібрання, і нині вона зберігається у фондах Національного музею історії України у Києві. Розміри фігурки невеликі, вона має лише 3 см заввишки. Голівка виготовлена у вигляді маски, порожня всередині і з лицевої сторони має округлий отвір, очевидно, для емалевої вставки, яка не збереглася. Саме зображення виконане непропорційно, дещо гротескно, але дуже пластично й гармонійно. Привертають увагу риси обличчя: величезні, але вузькі очі мигдалевидної форми, розташовані під кутом одне до одного, масивні скули та ніс, вузький схематично зображений рот з потовщеною нижньою губою, дещо загострене підборіддя. Лоб практично відсутній – він майже одразу переходить у волосся, яке зображене схематичними лініями та характерними латенськими елементами у вигляді літери «S».

Хвиляста шийна гривня з с. Пекарі та амулети у вигляді коліс з с. Пастерське, Черкаська обл. Б. Ханенко, В. Ханенко 1901

Таке зображення людського обличчя є типовим для кельтського мистецтва, в якому образи людей зазвичай мало нагадують

риси європеїдних доліхоцефалів, якими у більшості були самі кельти. Деякі кельтські зображення мають виразні монголоїдні риси, інші поєднують риси різних антропологічних типів. До останніх належить і голівка з Пекарів, у якій розвинені монголоїдні скули поєдналися з великим «середземноморським» носом, а мигдалевидна форма очей – з нехарактерно великим їх розміром. Водночас, у подібних зображеннях і не варто шукати якоїсь портретної схожості з самими давніми кельтами, які не вважали, що антропоморфний образ має з точністю повторювати риси людського обличчя чи фігури – достатньо загальної впізнаваної схеми. Певне світло на це питання проливає повідомлення Діодора, який, говорячи про пограбування кельтами святилища у Дельфах, розповідав, що ватажок кельтів Бренн був дуже здивований, побачивши реалістичні й анатомічно правильні статуї грецьких богів (Diod. Sic. XXII. 9. 4). Він, начебто, навіть глузував з греків, які зображували богів у вигляді звичайних людей.

Культове призначення голівки з Пекарів не викликає сумнівів. У традиційному суспільстві образотворче мистецтво завжди є відбиттям певних релігійно-сві-

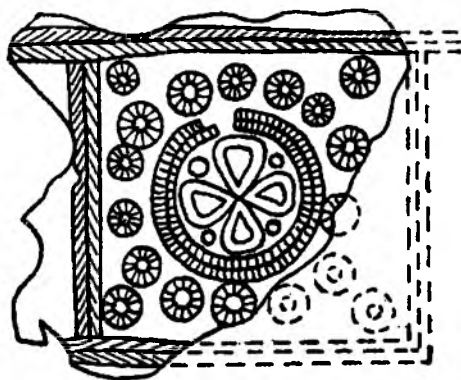
Бронзова маска з с.Пекарі, Черкаська обл. Національний музей історії України (фото автора)

Бронзова маска II ст. до н. е. з Аквітанії (південно-східна частина Франції)

тоглядних уявлень. Наша фігурка безперечно пов'язана з поширеним у кельтів культом голови, яка вважалася вмістилищем духовних сил. Ми вже згадували, що кельтські воїни зберігали голови вбитих супротивників у якості оберега й, очевидно, численні зображення відокремлених людських голів у кельтському мистецтві були метафоричним втіленням цього уявлення. Так само й голівка з Пекарів могла бути особистим амулетом, що гарантував власникові захист.

Пам'ятка з Пекарів виготовлена у ранньолатенському стилі й навряд чи з'явилася пізніше середини III ст. до н. е. З іншого боку, у кельтському мистецтві ця фігурка має численні аналогії, які охоплюють майже весь період його існування. Ю. Кухаренко бачив подібні зображення на руків'ях ранньолатенських мечів,⁵⁰ Д. Мачинський порівнює голівку з Пекарів із кельтською бронзовою маскою з області Східних Піренеїв, що нині зберігається в музеї м. Тарб (Франція).⁵¹ Ця маска значно більша за розмірами

Фібула духцовського типу (ліворуч)
й декоративна пластинка,
Закарпаття (Бідзіля 1971)

⁵⁰ Кухаренко Ю. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 40.

⁵¹ Мачинский Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки. – М., 1974. – С. 38 – 39.

Кельтська керамічна посудина з декором у вигляді людських голівок, III ст. до н. е., Ново Место, Югославія (Les Celtes 2001).

(заввишки 17,2 см), ніж попередня, але типологічна подібність обох предметів не викликає сумнівів. Їх поєднує стиль виконання та орнаментатії, деякі конструктивні особливості (зокрема, наявність порожнин для емалевих вставок). Серед інших близьких аналогій варто відзначити декоративні людські голівки, які прикрашають керамічну посудину III ст., знайдену в районі Ново Место (Югославія).

Винятково цінною пам'яткою кельтського мистецтва є короткий меч з фігурним руків'ям, який було знайдено у Галіш-Ловачці Т. Легоцьким. На відміну від більшості кельтських мечів він має довжину лише 41 см, клиноподібне вістря й металеве руків'я. Цей меч, який зберігається нині у фондах Ужгородського державного краєзнавчого музею, у 1991 р. разом із кількома

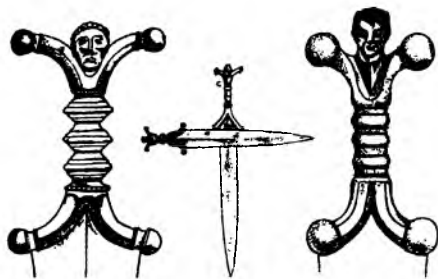
Меч з Галіш-Ловачки. Ужгородський державний краєзнавчий музей (фото автора)

іншими предметами матеріальної культури кельтів Закарпаття, гідно представляв Україну на виставці *I Celti* у Венеції, де експонувалися предмети кельтської культури з понад двох сотен європейських музеїв.

Меч з Галіш-Ловачки відноситься до рідкісного типу антеноподібних мечів, яких в усій Європі налічується не більше півсотні. Найширше антеноподібні мечі використовувалися кельтами у V-IV ст. до н. е., але не вийшли з ужитку й пізніше. Кельти ставилися до таких мечів дуже шанобливо: вони відомі лише на кельтських землях й, очевидно, ніколи не потрапляли до рук іноземців у якості трофеїв.

Вважається, що антеноподібні мечі мали статусний характер, символізуючи владу військового вождя.⁵² Предком антеноподібного меча вважається кинжал гальштатської доби, який за часів раннього латену набув детальнішого пророблення руків'я й став більш масивним.

Кельтські антеноподібні (псевдоантропоморфні) мечі

Головна деталь меча – старанно пророблене руків'я у вигляді літери «X», яка зверху має не подвійне, а потрійне розгалуження. Середина руків'я має невелике потовщення, а кінці завершуються кульками. Знахідки аналогічних мечів із Західної Європи, окрім з яких мають на вершні у вигляді людської голови, дозволяють судити, що дивне руків'я закарпатського меча є насправді символічною фігуркою людини. Саме тому такі мечі називають ще псевдоантропоморфними, тобто такими, що нагадують форму людини. Зрозуміло, що на вождівських мечах зображували не якусь абстрактну людину, а божество-захисника. З ірландських саг відомо, що кельти наділяли свої мечі надприродними можливостями, зокрема, здатністю розповідати про здійснені ними

⁵² Pleiner R. The Celtic sword. – Oxford, 1993. – P. 49, 69.

подвиги, персоніфікували їх і навіть давали їм імена. Саме тому меч з Галіш-Ловачки, який за формальними ознаками можна вважати пам'яткою прикладного мистецтва, насправді є прикладом відтворення надприродного образу.

З території Закарпаття походить ще дві важливі пам'ятки латенського образотворчого мистецтва – бронзові статуетки з малобіганського скарбу. Вони були випадково знайдені селянами у 1952 р. на південній околиці с. Мала Бігань (Виноградівський р-н, Закарпаття). В піщаному ґрунті на глибині 160–170 см знаходилося невеличке «корито» з предметами скарбу, а поруч, на тій же глибині – глиняний горщик. У цих двох посудинах, які, на жаль, не збереглися, знаходилося кілька предметів: браслет з прозорого зелено-блакитного скла діаметром 9,5 см і товщиною 1 см, один сегмент масивного бронзового браслету й дві бронзові статуетки – людини та дикого кабана. Сьогодні усі вони зберігаються у фондах Ужгородського державного краєзнавчого музею.

Обидві статуетки належать до пізньолатенського часу, очевидно, до I ст. до н. е. На таку дату вказує й чудовий скляний браслет – прикраси саме такого типу кельти виготовляли на пізньому етапі існування латенської культури. Найбільшу художню цінність має статуетка дикого кабана або вепра. У невеличкій за розмірами фігурці, завдовжки 5 і заввишки 3 см, кельтський майстер спромігся відтворити динамічний та яскравий образ. Викликає інтерес характер виконання твору: на перший погляд малобіганський вепр видається грубим шматком металу, і лише якщо придивитися до нього уважніше, стає зрозуміло, що насправді звір зображений надзвичайно реалістично. Пропорції тіла тварини в цілому збережені – це одна з характерних рис образотворчого мистецтва доби пізнього латена. Поза вепра динамічна, він зображений готовим до атаки, зі здібленим хутром та відкритою пашею з двома великими іклами.

Вепр – досить поширений персонаж у кельтському мистецтві, особливо у металопластиці. Добре відомі невеликі бронзові статуетки, аналогічні малобіганській, які датуються здебільшого кінцем II – I ст. до н. е., а у Галії зустрічаються й за римських

Зооморфна пряжка з Неаполя Скіфського
(Шульц 1953)

Фігурка вепра з с. Пастерське, Черкаської обл.
(Б. Ханенко, В. Ханенко 1901)

часів. Польський археолог З. Возняк називає такі статуетки вепрів класичними пам'ятками кельтів, які не відомі поза межами розселення цього народу.⁵³ За стилем виконання кельтські вепри істотно відрізняються один від одного – від схематичних і майже гротескних до детальних і реалістичних. З території України, окрім малобіганського вепра, походить іще кілька аналогічних статуєток. Виготовлена з золота фігурка була знайдена на поселенні Галіш-Ловачка, але, на жаль, нині вона втрачена, не збереглося навіть жодного її зобра-

ження. З цього ж поселення походить уламок статуетки у вигляді стилізованої голови вепра (висота 2,6 см).⁵⁴ На початку ХХ ст. дуже примітивно й схематично виконана фігурка вепра була знайдена в районі с. Пастерського на Черкащині. Нині предмет вважається втраченим і надійно встановити його походження неможливо, хоча стилістично він швидше нагадує роботи пізньоскіфських ремісників. Не можна не згадати й золоту статуєтку дикого кабана зі скіфського кургану Хомина Могила, яка нині зберігається в київському Музеї історичних коштовностей. Стилістично вона дуже нагадує деякі пам'ятки галло-римського періоду, але датується V – IV ст. до н. е., що заважає вважати її за кельтський імпорт.

⁵³ Woźniak Z. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. – Wrocław, 1974. – S. 60.

⁵⁴ Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971. – С. 84.

Інша статуетка з мало-біганського скарбу репрезентує людську фігуру висотою 6,2 см. На спині статуетки є невеликий отвір для палички-підпорки. Ця статуетка, яка в літературі отримала назву «ідола», істотно відрізняється від згаданої фігурки вепра схематичністю рис та примітивністю виконання. Втім, з точки зору кельтських релігійних уявлень вона не менш цікава. Невелику статуетку вирізняє кілька характерних ознак. Гіпертрофовані чоловічі статеві органи безперечно вказують на зв'язок артефакту з уявленнями про божественну життєздатність роду. При цьому, фігурка має й кілька суто жіночих ознак, зокрема, схематично позначені груди округлої форми, а також зовсім не характерну для кельтських чоловічих зображень зачіску — косу, що колись спадала на ліве плече. Її добре видно на перших фотографіях і малюнках, опублікованих П. Согою-Гмитровим,⁵⁵ але згодом косу, очевидно, було відламано. Права рука статуетки піднята вгору і торкається голови. Зігнуту ліву руку «ідол» тримає на рівні грудей.

Зображення цього жесту було однією з найстійкіших традицій кельтського сакрального мистецтва, яка, ймовірно, сформувала-

*Фігурки вепрів з території Англії
(рубіж н. е., British museum, London)
та Угорщини (II ст. до н.е.).*

⁵⁵ Сова-Гмитров П. Новые латенские находки в Закарпатье // Slovenská Archeológia. — 1956. — VI. 1. — S. 134.

ся ще задовго до появи кельтів у Європі. Аналогічне положення рук спостерігається у палеолітичному зображенні жінки з печери Лоссе у Франції. З однією піднятою (найчастіше правою) і однією опущеною чи зігнутою рукою зображена більшість кельтських жіночих божеств, що вели свій родовід від прадавньої Великої Матері. Так само зображувалися й чоловічі хтонічні божества, пов'язані з плодючістю та захистом роду. Особливо цікавим є зображення жіночого божества з кельтського ритуального казана з Гундеструпу. Воно виглядає як своєрідна космологічна модель: піднята догори права рука символізує дерево, ймовірно, Світове Дерево, в гілках якого сидить птах. Навколо голови богині літають інші птахи. Довге волосся, зібране в два «хвости», спадає на плечі («землю»), можливо, символізуючи дощ. На плечах зображено дві невеликі жіночі фігурки – одна сидить, друга перебирає волосся богині. Ліва рука опущена у потойбічний світ, де на рівні грудей богині лежать мертві чоловік і собака.

Фігурки кельтського чоловічого божества («Марса»)
Подунав'я та римської Галлії

У кельтській культурі останніх століть до н. е. та галло-римській культурі перших століть н. е. широко поширені невеликі, найчастіше бронзові, фігурки чоловічого божества, для якого характерний саме такий жест. Оскільки кельти вшановували свого племінного бога під багатьма іменами, в спеціальній літературі такого роду пам'ятки найчастіше позначаються як «статуетки Марса», адже саме цей теонім був перенесений на відповідних галльських богів після римського завоювання. Серед кельтських «Марсів» неважко відшукати близькі аналогії малобіганського «ідола». Особливий інтерес становить фігурка з Ідрія іль Бачі (колишня Югославія). Типове для зображень хтонічних богів положення рук поєднується в ній з фалічною символікою у вигляді круглої шапки на голові. З огляду на ці аналогії, немає сумнівів, що малобіганська статуетка «ідола» є пам'яткою саме кельтських релігійних уявлень. Вона до певної міри унікальна у своєму поєднанні рис чоловічого та жіночого божества плодючості та роду. Яке ім'я носило це божество, ми не знаємо, як не знаємо з точністю й тих уявлень, що призвели до створення статуетки. Але безперечно: цей непримітний на перший погляд «ідол» становить одну з найбільш своєрідних пам'яток сакрального мистецтва Східної Європи латенської доби.

*Статуетка «ідола» з Малої Бігани,
Закарпатська обл. Ужгородський
державний краєзнавчий музей
(фото І. Барана)*

Далекий родич гундеструпського казана

Серед виявлених на території України найбільш значуща й такою ж мірою загадкова пам'ятка, пов'язана з кельтським мистецтвом, походить із середовища латенізованих культур «кельтської вуалі». У 1975 році, під час розкопок могильника пшеворської культури біля села Гринів (Львівська обл.) київський археолог Д. Козак виявив багате кремаційне поховання, датоване початком I ст. н. е.⁵⁶ У похованні було знайдено велику кількість військового спорядження: меч, наконечник списа, залізна шпора, три ножі, умбон невеликого круглого щита, набір окуття піхов меча. В якості урни було використано імпортований гончарний посуд, аналогі якого відомі у кельтських і дакійських комплексах пізньолатенського часу. Серед інших предметів інвентарю збереглися бритва, ажурне окуття поясу й численні фрагменти пшеворської кераміки. Головним хронологічним індикатором поховання є фібула типу Альмгрен 67, яка датується 20-40-ми рр. I ст. н. е.⁵⁷

Привертають увагу особливості поховального обряду. Усі предмети озброєння були навмисно зламані або зігнуті згідно з практикою ритуально «вбивати» речі для переходу їх в інший світ разом із померлим власником — як вже згадувалося, цей звичай носії пшеворської

Могильник Гринів у пшеворському ареалі
Верхнього Подністров'я

⁵⁶ Козак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984. — С. 30, 86 — 87.

⁵⁷ Козак Д. Венеди. — К., 2008. — С. 43.

культури запозичили у давніх кельтів. Водночас, звичай споруджувати з уламків меча своєрідний треножник, який підтримував урну, має північно-західне, германське коріння. Він поширений у зоні контактів пшеворської культури з вельбаркською.⁵⁸ Поява серед інвентарю ножиць демонструє зв'язок з поховальним обрядом латенського світу Центральної Європи.⁵⁹ У пшеворській культурі ця традиція спостерігається доволі рідко.

Найцікавішою пам'яткою, виявленою у гринівському похованні № 3, є ажурна накладка піхов меча (21,7х3,5 см). Нині вона зберігається у Львівському музеї історії релігії. Накладка виготовлена з латуні (сплав міді з цинком, свинцем, оловом та нікелем), із застосуванням цілої низки технологічних прийомів: холодної обробки, ковки, карбування та просікання. Типологічно предмет належить до ажурних накладок *opus interasile*, які у пшеворській культурі з'являються в останні десятиліття до н. е. Накладки такого типу є розвитком кельтського стилю угорських мечей, що відомий насамперед за піхвами, багато прикрашеними рослинним орнаментом.⁶⁰

Інвентар поховання № 3
гринівського могильника (Козак 1984)

⁵⁸ Шукин М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 67 – 68.

⁵⁹ Filip J. Keltové ve střední Evropě. – Praha, 1956. – S. 508.

⁶⁰ Szabo M. L'expansion Celte et l'armement décoré // MEFRA. – 1996. – Vol. 108. – P. 522 – 553.

Я. Філіп відносив появу накладок *opus interasile* до зони кельто-германських контактів,⁶¹ однак нині відомо, що аналогічні предмети вперше з'являються у латенській зоні й проникають у пшеворську культуру під кельтським впливом. Знахідки, матеріалом для виготовлення яких послужило срібло або бронза, вважають кельтськими імпортами, залізні — продукцією місцевих майстрів, які «практикувалися у кельтських майстернях й засвоїли їхні технічні навички, стиль та естетику».⁶² Кожні декоровані піхви меча становили ексклюзивний предмет, покликаний не тільки відображати високий соціальний статус власника, а й виконувати певну релігійно-ідеологічну функцію. Виготовлення таких піхов вимагало від майстра найвищого рівня кваліфікації, тож цілком слушно припускають, що у кельтів виробництвом піхов займалася окрема категорія ремісників.⁶³

Переважна більшість піхов *opus interasile* прикрашена порівняно простим геометричним орнаментом, водночас гринівську накладку відрізняє багатий декор у вигляді антропозооморфних зображень. У центрі багатофігурної ком-

Обкладка піхов меча з могильника
пшеворської культури, с. Гринів, Львівська обл.
Львівський музей історії релігії

⁶¹ Filip J. Keltové ve střední Evropě. – Praha, 1956. – S. 164 – 165. – Obr. 96.

⁶² Czarnicka K. Germanic weaponry and its Celtic background // JRMES. – 1997. – Vol. 8. – P. 292 – 293.

⁶³ Pleiner R. The Celtic sword. – Oxford, 1993. – P. 67 – 68.

позиції – чоловіча та жіноча постаті, що обіймаються стоячи. Зверху й знизу до них примикають інші персонажі: хижий звір – вовк або, можливо, собака, що тримає спійманого птаха, грифон, якась трав'яниста тварина, що схилилася над стеблом з листком, а також вершник на коні зі списом або дротиком і невеликим округлим щитом. Два нижні яруси зображення прикрашені рослинними елементами – стеблинами з листям трикутної форми. Варто наголосити, що у європейському мистецтві залізної доби звичай прикрашати піхви мечів подібними композиціями вкрай рідкісний. Чи не єдиний приклад піхов, прикрашених у подібний спосіб, походить з гальштатського поховання № 994 др. пол. V ст. до н. е., хоча там фігури воїнів не вирізьблені, а вигравірувані на бронзовій поверхні предмету.⁶⁴

Помічено, що усі зображення на накладці з Гриніва зроблені в руслі однієї сюжетної лінії. Д. Козак та Р. Орлов небезпідставно вбачають у цій пам'ятці кос-

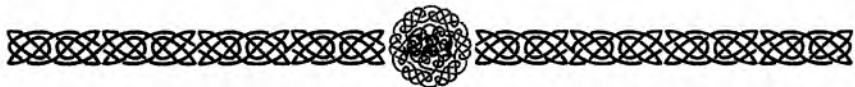

Фалар з о-ва Сарк (Щукин 1994)

Ритуальний з Гундеструп, Данія.
Кінець II – початок I ст. до н. е.
Національний музей м. Копенгаген

⁶⁴ Barth F. E., Hallstatt et les mines de sel gemme // Les Celtes. – P., 2001. – P. 166.

Фігури грифонів з гринівської обклашки
й гундеструпського казана

мологічну композицію.⁶⁵ На їхню думку, центральним мотивом усієї композиції є священний шлюб героя-першопредка з земною богинею, зображений у середньому ярусі обклашки. Він же, герой-першопредок, зображений в образі вершника у нижньому ярусі композиції. Центральним мотивом твору є боротьба героя з силами хаосу заради впорядкування Всесвіту, звільнення життєдайних сил землі та плодючості худоби. Така схема реконструкції не викликає принципових заперечень, хоча пізніший висновок Д. Козака, згідно якого зображення гринівської накладки відображають «міфологічний сюжет

про походження та історію верхньодністровського племені»⁶⁶ підтримати важко.

В уявленнях давніх європейців священний шлюб мав ознаки космогонічного акту й був тісно пов'язаний з основним міфом про боротьбу солярного та хтонічного божеств, яка завершується встановленням порядку та гармонії. Для правильної інтерпретації зображень гринівської накладки необхідно врахувати функціональне призначення предмету. Накладка прикрашала піхви меча військового вождя, під владою якого, судячи з багатства по-

⁶⁵ Козак Д., Орлов Р. Пам'ятка стародавньої міфології // Народна творчість та етнологія. – 1980. – № 1. – С. 104 – 105.

⁶⁶ Козак Д. Венеди. – К., 2008. – С. 199

ховання, перебувало досить потужне племінне об'єднання. У традиційному суспільстві залізної доби вождівську владу уявляли як символічний шлюб між вождем та хтонічною богинею, яка опікувалася племенем і гарантувала плодючість землі й худоби. Союз, таким чином, служив запорукою прихильності божественного начала й відновлення сил природи. Він відігравав і суто утилітарну роль, автоматично піднімаючи вождя над його смертною природою й прирівнюючи його статус до рівня уособлення героїчного божества. З іншого боку, це тягло за собою й велику відповідальність, адже будь-які «неправильні» вчинки, несправедливі рішення або навіть фізичне каліцтво могли призвести до його усунення й навіть ритуального вбивства.

Подібні уявлення досить чітко відображені у духовній культурі кельтів-язичників. Зокрема, в ірландській епічній традиції поширений сюжет, у якому молодий герой змушений зійтися з потворною старою бабою, яка згодом перетворюється на прекрас-

*Сцена «священного шлюбу» на гринівській обкладиці
й фігура воїна на гундеструпському казані*

ну молоду дівчину. Такою, зокрема, є ірландська сага «Пригоди синів Еохайда Мугмедона». Її герой – Ніалл Нойгіаллах, засновник ірландської королівської династії Уї Нейлів.⁶⁷ Уявлення про священний шлюб між богинею та вождем виявилось і в ритуалі інтронізації язичницьких ірландських королів.⁶⁸ Очевидно, сцена священного шлюбу на гринівській обкладці відображає саме уявлення про шлюб між племінною богинею та вождем, а сам предмет служив додатковим засобом легітимізації вождівської влади.

Як вже зазначалося, жодна з відомих нині накладок *oris interasile* не містить декору, який хоча б віддалено нагадував антропоморфні зображення з Гриніва. Останні відзначаються своєрідністю, однак паралелі все ж існують. Так, відносно добре впізнаваним є зображення вершника, близьке до стилю фракійських срібних пластин. Дуже схожий «фракійський вершник» представлений на відомій пластині з Летниці IV ст. до н.е.⁶⁹ Сцену, де хижий звір схопив птаха зі складеними крилами, відтворює фалар східноєвропейського або центральноазіатського походження зі скарбу з о. Сарк у Ла-Манші, який датується першою половиною I ст. до н. е.⁷⁰ У свою чергу, зображення орлиноголового грифонів, які майже до деталей співпадають з гринівськими, можна знайти на срібних пластинах С6572 й С6573 знаменитого ритуального казана з Гундеструп у Данії. На них грифони, разом з іншими фантастичними та реальними тваринами, оточують чоловіче та жіноче божества з явними солярними атрибутами у вигляді колес зі спицями.

Найближчі паралелі людських фігур з гринівської накладки також знаходимо на гундеструпському казані. Їх поєднує характерний стиль, пропорції, а також костюми персонажів, найбільш явний елемент яких – короткі, до колін, штани. Цікаво, що на

⁶⁷ Предания и мифы Средневековой Ирландии /Пер. С. Шкунаева. – М., 1991. – С. 209 – 213.

⁶⁸ Бондаренко Г. Повседневная жизнь древних кельтов. – М., 2007. – С. 64 – 65.

⁶⁹ Cunliffe B. The Ancient Celts. – Harmondsworth, 2000. – P. 169. – Fig. 141.

⁷⁰ Allen D. The Sark Hoard //Archaeologia. – 1971. – № 103. – P. 1 – 31.

гринівській накладці жіноча фігура з довгим заплетеним у косу волоссям також вдягнена у штани, що у мистецьких традиціях Давньої Європи трапляється вкрай рідко. В античному мистецтві така особливість зрідка притаманна зображенням образу жінки-воїтельки. Саме так зображена, зокрема, амазонка, що б'ється з Гераклом, на аттичній червонофігурній гідрії др. пол. VI ст. до н.е.⁷¹ На казані з Гундеструп ті жіночі персонажі, які зображені у

Сцени тавромахії з гундеструпського казана

повний зріст, вдягнені у двогі сукні. Проте, на круглій пластині, яка прикрашає дно казана (С6563), саме у короткі штани вдягнена жіноча фігура з косою та чітко окресленими грудьми, яка з мечем бореться проти гігантського бика. Зазначимо також, що на гундеструпському казані й на гринівській накладці присутні одні й ті самі рослинні елементи – листя підтрикутної форми на довгих стеблах.

Цілком очевидно, що обидві пам'ятки виготовлені в руслі однієї мистецької традиції й до певної міри пролити світло на по-

⁷¹ Beazley J. D. Attic Black-Figure Vase-Painters. – Oxford, 1956. – 360. 3

ходження гринівської накладки може саме гундеструпський казан. Він становить масивну, вагою майже 9 кг посудину, стінки якої складаються зі срібних пластин, раніше вкритих позолотою. Збереглося 13 пластин – 7 квадратних з зовнішнього боку, 5 прямокутних з внутрішнього, а також одна невеличка кругла пластинка, розміщена на дні посудини.⁷² Кожна з них становить завершену композицію. Вони змальовують погруддя богів та богинь, зокрема, вже згадану у зв'язку з малобіганським ідолом богиню у космологічній позі, бога з оленячими рогами, який сидить в оточенні звірів зі схрещеними ногами у «позі Будди», військо на марші тощо. Більше двох тисяч років ця унікальна пам'ятка давньої торевтики пролежала у розібраному стані у торф'яному болоті біля с. Гундеструп у Данії, поки у 1891 році вона не потрапила до рук археологів. Коли почалося систематичне дослідження пам'ятки, майже одразу було виявлено, що на срібних пласти-

Вершник з гринівської обкладки (зверху) та срібної пластини з Летниці, Болгарія

⁷² Taylor T. The Gundestrup Cauldron // Scientific American. – March 1992. – № 266(3) – P. 66 – 71.

нах казана зображені персонажі кельтських релігійних уявлень, які зазнали суттєвого фракійського впливу. Вони були настільки несхожі на всі відомі тоді пам'ятки кельтського образотворчого мистецтва, що було створено навіть спеціальний термін – гундеструпський стиль.

Не вдаючись у деталі багаторічної дискусії щодо походження казана з Гундеструп та інтерпретації його образів, відмітимо, що сьогодні майже однотайно визнаний синкретичний характер пам'ятки, у якій переплелися головним чином кельтські та фракійські релігійні уявлення та художні прийоми. Вплив фракійських срібних пластин на формування гундеструпського стилю вважається загалом глибшим.⁷³ Ф. Каул, найбільш авторитетний дослідник гундеструпського казана, вважає, що пам'ятка була виготовлена на замовлення елітарного прошарку етнічно змішаного суспільства, яке ототожнюється з союзом кельтів-скордисків і фракійців-трибаллів на рубежі II – I ст. до н.е.⁷⁴ Це датування й культурна атрибуція прийняті сьогодні у більшості робіт. Водночас точна дата створення казана досі остаточно не з'ясована. Радіовуглецевий аналіз слідів воску, який використовувався в процесі виготовлення срібних пластин казана, дав дуже широкий діапазон дат, від VI ст. до н.е. до поч. V в. н. е., причому зразок, визнаний найбільш надійним, датується в межах другої половини I ст. до н.е. – I ст. н. е.⁷⁵

В літературі найбільшого поширення набула точка зору, згідно якої гундеструпський потрапив на територію сучасної Данії в результаті походів кимврів на рубежі II – I ст. до н.е., адже знайдений він був у Хіммерланді, області історично пов'язаній з кимврами. Проте Ф. Каул, який в цілому також поділяє цю думку, у

⁷³ Powell T. G. E. From Urartu to Gundestrup: the agency of Thracian metal-work // European community in later prehistory. – London, 1971. – P. 19; Kaul F., Martens J. Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia. Gundestrup and the Cimbri // Acta Archaeologica. – 1995. – Vol. 66.

⁷⁴ Kaul F. The Gundestrup cauldron and the periphery of Hellenistic world // Centre and periphery in the Hellenistic world. – Aarhus, 1993. – P. 47 – 48.

⁷⁵ Nielsen S. et al. The Gundestrup cauldron. New scientific and technical investigations // Acta Archaeologica. – 2005. – Vol. 76. – P. 53 – 54, 57. – Fig. 36.

цитованій вище роботі зауважив, що міг бути вивезений з Фракії бастарнами у 29 р. до н. е., а згодом в результаті обміну потрапити до Ютландії. Саме цей останній шлях є найбільш вірогідним для вирішення питання про походження накладки з пшеворського поховання у Верхньому Подністров'ї, про зв'язок якого з пізніми бастарнами ми говорили у попередньому розділі. Очевидно, цим же шляхом вглиб пшеворського ареалу потрапив пізньолатенський шолом типу Ново Место, який був використаний у якості урни у похованні з Шемехова, датованого кінцем I ст. до н. е.⁷⁶

Втім, було б невірно вважати гринівську накладку військовим трофеєм, захопленим у трибаллів, адже у Фракії піхви з накладками *opus interasile* невідомі. Швидше за все, предмет був виготовлений вже у Подністров'ї якимось ремісником, добре обізнаним із цим специфічним кельто-фракійським художнім стилем і синкретичними релігійними уявленнями. Ймовірно, він був вивезений з Фракії для обслуговування потреб вищого прошарку варварської еліти. Варто відзначити, що у др. пол. I ст. до н. е. на могильниках тинецької (латено-пшеворської) групи у Малопольщі з'являється виражений середземноморський антропологічний тип, який наочнo демонструє приплив якогось прийшлого населення з півдня.⁷⁷

Культурне та історичне значення обкладки з Гриніва полягає ще й у тому, що вона є найбільш репрезентативним прикладом гундеструпського стилю, крім, звичайно, самого знайденого в Данії казан. Її наявність підтверджує сам факт існування цього стилю, який ставився під сумнів, адже гундеструпський казан довгий час вважався самодостатньою пам'яткою, яка не мала аналогій серед інших пам'яток давнього мистецтва. Цей хибний висновок значною мірою є наслідком того, що обкладка піхов меча з Гриніва практично невідома західним дослідникам кельтського

⁷⁶ Mihaljević M., Dizdar M. Late La Tène Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. – 2007. – 3. – s. XL. – P. 125.

⁷⁷ Rudnicki M. A Late La Tène inhumation grave from Pełczyska: comments on the cultural situation in the upland area of Little Poland (with an analysis of the anatomical remains by Karol Piasecki // Celts on the margin. – Krakow, 2005. – P. 201.

мистецтва. Для нашого дослідження важливо те, що ця пам'ятка релігійного синкретизму виникла не в останню чергу під впливом кельтів, а отже, її можна розглядати як один з проявів кельтської спадщини українських земель.

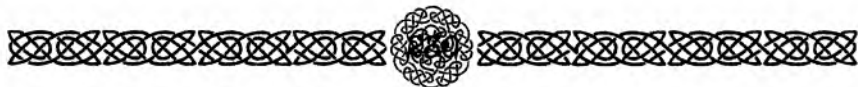

РОЗДІЛ VI

Від темних віків до епохи модерних націй

Довге відлуння «кельтського ренесансу»

У I ст. н. е. давні кельти, за винятком тих, які населяли Британію, стають історією. Галльські племена ще пробували кілька разів повставати, а одного разу навіть об'єднатися із зарейнськими германцями, однак ці спроби виявилися марними: Римська імперія тоді ще міцно тримала свої надбаня. Кельтські народи зазнали асиміляційної політики романізації, вищий прошарок суспільства прийняв римське громадянство, а у своїх соціокультурних уподобаннях цілком переорієнтувався на більш престижну культуру Риму. Мову давніх кельтів, принаймні у міському середовищі, дуже швидко витіснила латина. Духовна культура та соціальні інститути були зруйновані, а своєрідність матеріальної культури давніх кельтів майже повністю розчинилася у так званій провінційно-римській культурі, в середовищі якої змішувалися традиції багатьох народів.

Водночас, ми не маємо підстав говорити, що на рубежі нашої ери культура кельтів, яка існувала ще «вчора», раптом припинила своє існування. Навпаки, «довге відлуння» кельтських традицій Європа переживатиме ще упродовж кількох наступних століть. Культурні елементи кельтського походження найдовше трималися у Північно-Західній Галлії, в областях уздовж Рейну та Верхнього Дунаю. У цій «прифронтовій зоні», де кордони імперії часто піддавалися набігам з боку сусідніх варварських племен, романізація важко торувала собі шлях, адже розвиток міст був досить слабким, а населення виявляло меншу готовність до засвоєння римської культури. Тут іще принаймні у IV ст. н. е. галльська мова не вийшла з побутового вжитку, а у гірських районах Альп вона була живою ще за часів раннього середньовіччя. Продовжували вшановуватися й давні священні місця, пов'язані з кельтськими божествами. У сфері матеріальної культури кельтські традиції продовжували розвиватися у металообробці. У виготовленні ювелірних виробів і коштовного бронзового посуду спостерігається переосмислення традицій латенського мистецтва, прикладом чого можуть бути виготовлені у римських провінціях бронзова брошка й курільниця I ст. н. е., які було знайдено у Пантикапеї (нині ці предмети зберігаються у Британському музеї).¹ Схожа ситуація спостерігається й у гончарному виробництві: найпоширеніший тип провінційної римської кераміки *terra sigillata* у Галлії, а значною мірою й у придунайських провінціях за формою та способом виготовлення продовжує традиції кельтського гончарства.²

За межами Римської імперії, на землях, де кельтське населення було підкорене германцями й даками, також продовжують зберігатися закладені давніми кельтами традиції металургії та ковальського ремесла. Форми багатьох прикрас – шийних гривень, браслетів, підвісок тощо – нерідко повторюють предмети латен-

¹ Treister M. The Celts in the north Pontic area: a reassessment // *Antiquity*. – 1993. – Vol. 67. – № 257. – P. 800.

² Див.: Hatt J. J. Aperçus sur l'évolution de la céramique commune gallo-romaine // *REA*. – 1949. – № 51. – P. 100 – 128.

ської доби. Більше того, чимало представників германської знаті мають кельтські імена, як, наприклад, Маробод (від кельт. *maro* «великий» та *boduo* «перемога») – ватажок потужного племені маркоманнів у I ст. Переосмислення кельтських традицій спостерігається й у Північному Причорномор'ї, де у багатих сарматських похованнях перших століть нашої ери знаходять прикраси у синкретичному стилі, що увібрав у себе латенські, елліністичні та провінційно-римські елементи.³ Характерний латенський декор у вигляді людських голівок, розміщених по периметру, можна помітити навіть на круглій аланській фібулі V – VI ст.⁴ Хоча не виключено, що цей мотив до аланського стилю потрапив за римським посередництвом.

Упродовж I – першої половини III ст. спостерігається поступове згасання кельтських традицій, витіснення їх римськими. Але згодом, з середини III ст., вони знову оживають, причому настільки яскраво, що деякі дослідники вбачають у цьому явищі справжній «кельтський ренесанс».⁵ Його поява співпала з кульмінацією політичної та економічної кризи Римської імперії, так званої «кризи III століття». Імперія у цей час жила в умовах перманентної війни: легітимні імператори боролися з узурпаторами, яких висували легіони у провінціях, узурпатори – один з одним, урядові війська – з повсталим населенням, що потерпало від податкових поборів та постійних набігів варварів, а також із самими варварами, які здійснювали нечуваний раніше тиск на кордони імперії. Ми не будемо розбирати тут причини й перебіг кризи Римської імперії, зазначимо лише, що населення провінцій в атмосфері загального політичного, економічного та культурного занепаду почало звертатися до призабутої давнини, шукати у ній порятунку від гнітючої сучасності.

³ Treister M. La Tène elements in the fine metalwork of the north-western Pontic area in the first century AD: some characteristic features of ornaments of the Petriki-Porogi type // *Celts on the margin*. – Krakow, 2005. – P. 175 – 176.

⁴ Габуев Т. Аланский всадник. Сокровища аланских князей I – XII вв. – М., 2005. – С. 45.

⁵ MacMullen R. The Celtic Renaissance // *Historia*. – 1965. – № 14. – P. 93 – 104.

«Кельтський ренесанс» найбільш яскраво проявив себе в образотворчому та декоративно-прикладному мистецтві західних провінцій Римської імперії. Знову з'являється образ відділеної від тіла голови, фігури богів зі схрещеними ногами, своєрідні зображення тварин тощо. На керамічних посудинах відроджується латенський орнамент або його окремі елементи, які зовсім не використовувалися впродовж кількох століть. Сама гончарна майстерня у цей час починає називатися кельтським словом *avotis*. До кельтських зразків звертається будівельна техніка римської Галлії.⁶ Характерний кельтський стиль відроджується у ювелірному мистецтві, способах орнаментации, художньої обробки, навіть у самих формах прикрас. Латенський орнамент у вигляді людських голівок і літер S зустрічається навіть наприкінці IV ст. н. е. на золотому медальоні імператора Валента у складі скарбу, знайденому в румунському Сільдашомйо.⁷

Відродження кельтських традицій спостерігається й у сфері духовної культури. У другій половині III ст. на місці храмів римських та східних божеств будуються галльські святилища. Тоді ж частішають згадки про друїдів – після трьохсотлітньої офіційної заборони вони знову з'являються у Галлії. Навіть деякі освічені мешканці галльських міст, викладачі латинських шкіл, поети, починають з гордістю повідомляти про своє походження від друїдів, яких іще нещодавно вважали носіями дикунських звичаїв. У міському середовищі, як про це свідчать епіграфічні пам'ятки, упродовж III ст. у кілька разів зростає число носіїв суто кельтських імен, або подвійних, кельто-римських.⁸

У західних провінціях Римської імперії «кельтський ренесанс» був підкріплений і відповідними політичними змінами. У 260 році у Галлії проголосив себе імператором Марк Кассіан Латиній

⁶ Куликова Ю. В. «Галльська імперія» от Постума до Тетриков: политические, социально-экономические и культурные аспекты: Дис... канд. ист. наук. – М., 2003. – С. 116.

⁷ Щукин М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 366.

⁸ Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 308 – 309.

Постум — римський воєначальник, який починав свою кар'єру як простий легіонер, а згодом дослужився до намісника галльських провінцій. Постум не намагався захопити владу в Римі, бажаючи закріпитися у Галлії, а також в Іспанії та Британії, які теж визнали його владу. Він відкинув германців за Рейн, укріпив кордони, забезпечив фактичну незалежність західних провінцій від Риму й створив так звану «Галльську імперію», яка понад десять років видавалася оазою процвітання на тлі загальної кризи. Хоча державний устрій «Галльської імперії» повністю копіював римський, і про відкритий розрив із серцем імперії чи проголошення формальної незалежності не йшлося, Постум намагався використати «кельтський ренесанс» з метою укріплення своєї влади, всіляко підтримуючи місцеві традиції та навіть заохочуючи до них населення. Це добре видно з його монетного карбування, яке демонструє яскраві прояви кельтських традицій.

*Монети «галльського імператора»
Постума*

Політику Постума після його смерті у 268 р. продовжували його наступники — Марій, Вікторін, Езувій Тетрік (останній носив уже суто кельтське ім'я). Проте у 274 р. розстановка сил змінилася, й останній «галльський імператор» Тетрік був змушений зректися влади й приєднатися до Римської імперії, яка на той час поступово відновлювала свою потужність.

Хоча усі ці процеси відбувалися далеко від території сучасної України, її землі до певної міри теж не лишалися осторонь явища

«кельтського ренесансу». Річ у тім, що повернення до елементів матеріального виробництва латенської доби простежується не тільки у провінціях Римської імперії, але й у суміжних регіонах варварської Європи. У III ст. в середовищі германських племен спостерігається певне повернення до звичаїв і традицій, характерних для латенської культури та культур «кельтської вуалі». Зокрема, у поховальному обряді германців з'являється звичай тілопокладення, який раніше був поширений у центральноєвропейських кельтів, але зовсім не був притаманний германцям. Відроджуються типи латенської зброї – довгий меч, масивний наконечник списа, щит зі сферичним умбоном тощо. Повернення до латенських форм і технологічних прийомів спостерігається у прикрасах, зокрема, фібулах.⁹

З опосередкованим кельтським впливом пов'язують і так звані «князівські» поховання германців пізньоримського часу. Ці поховання здійснені згідно обряду тілопокладення у просторих дерев'яних камерах, іноді під земляним насипом. Вони зазвичай дещо відділені від основного кремаційного кладовища й містять дуже багатий інвентар: бронзовий та скляний посуд, виготовлену на гончарному колі кераміку, прикраси, монети тощо. Походить цей інвентар переважно з римських провінцій. Подібні поховання виявлені на території Данії, Німеччини, Польщі. До них з певними застереженнями відносять і поховання вельбаркської культури, виявлене у Рудках на Волині.¹⁰ Висловлювалися різні здогади щодо походження та приналежності цих поховань. Оскільки вони не містять зброї, припускали, що вони належали впливовим жерцям.¹¹ Однак більш правдоподібною видається думка М. Шукіна, згідно якої «князівські» поховання належали германським офіцерам римської армії, точніше – легіонів «Галльської імперії»,

⁹ Шукін М. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса // Краткие сообщения института археологии. – 1973. – Вып. 133. – С. 21.

¹⁰ Шукін М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 141.

¹¹ Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian. – Wrocław, 1964. – S. 53.

які були переформовані після її ліквідації. Справді, у цих похованнях наявна чимала кількість предметів римської амуніції кінця III ст., а також військових відзнак вищих офіцерських чинів імперської армії. Правдоподібно, що після 274 р. частина офіцерів «Галльської імперії», найнятих серед варварів, була змушена повернутися до себе на батьківщину.

М. Шукін звертає увагу на те, що серед інвентаря «князівських» поховань трапляються золоті прикраси у поліхромному стилі, який не був притаманний західним римським провінціям. Натомість цей стиль був досить міцно вкорінений у Східному Середземномор'ї, а також у пов'язаних із цим регіоном землях Північного Причорномор'я. Саме звідти, на його думку, й могли потрапити до поховань римських офіцерів германського походження такі прикраси.¹² Водночас до самого Причорномор'я, зокрема, до Криму, потрапляють монети галльських імператорів. До десятка таких монет знайдено у Херсонесі, на мисі Ай-Тодор та у Партеніті. Вони репрезентують карбування усіх галльських імператорів – Постума, Леліана, Марія, Вікторіна й Тетрика. Принаймні частина з цих монет могла потрапити до Північного Причорномор'я разом із вихідцями з «Галльської імперії».

Явище «кельтського ренесансу» розглядають також у контексті черняхівської археологічної культури, що була поширена на теренах Правобережної України, Молдови та, частково, Румунії у III – IV ст. Її виникнення пов'язують із приходом у Північне Причорномор'я германських племен готів, які упродовж двох століть відігравали у цьому регіоні роль провідної військово-політичної сили. На схід від Дністра мешкали грейтунги (остроготи), на захід – тервінги (везеготи). До них долучилися сармато-аланські племена та пізньоскіфське населення степової зони, слов'яни, з якими пов'язують окрему групу пам'яток типу Черепин-Теремці, фракійці Молдови, Мунтенії та Трансильванії, а також вихідці з римських провінцій. Останні були представлені полоненими, захопленими готами під час їхніх походів на імперію

¹² Шукін М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 142 – 143.

у 238, 248 та 250 – 251 рр., а також греко-римлянами, або, точніше, носіями провінційно-римської культури, які потрапляли до сфери впливу готів цілком добровільно. Це були ремісники, торговці, втікачі від соціально-економічного та релігійного гніту, колишні солдати тощо. Значною мірою саме вони сформували обличчя матеріального комплексу поліетнічної черняхівської культури.

Вплив провінцій пізньої Римської імперії виявився насамперед у керамічному виробництві. Виготовлена на гончарному крузі кераміка, широко представлена у черняхівському речовому комплексі, наслідує римську провінційну *terra sigillata*, яка, у свою чергу, сформувалася під впливом кельтської ремісничої традиції. Більше того, як зазначає М. Щукін, ціла низка типів черняхівських посудин «на диво нагадує кельтську сіру лошену кераміку». ¹³ Кельтське походження, на його думку, має і двоярусний черняхівський горн для випалювання кераміки, який складався з топки та верхньої камери для завантаження посуду. Горни такої конструкції почали застосовуватися кельтами ще у III ст. до н. е., а на рубежі нашої ери вони поширилися у римських провінціях від Британії до Румунії. Таким чином, гончарні традиції черняхівської культури пов'язують саме з вихідцями з римських провінцій, конкретно – з романізованим населенням придунайських регіонів, у складі якого вагомий компонент склали й асимільовані нащадки кельтів.

Є підстави вважати, що разом із готами на українські землі проникла й певна кількість нащадків давніх кельтів, котрі опинилися поза межами імперії. Принаймні саме про це свідчать результати антропологічного дослідження могильника черняхівської культури Чернелів-Руський на Тернопільщині. Вони виявили, що домінуючий морфотип похованих на цьому могильнику чоловіків характерний також для тілопокладень латенської культури Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини й навіть Великої Британії. ¹⁴ Ха-

¹³ Щукін М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 165.

¹⁴ Рудич Т. Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр.: 36. наук.

рактарно, що від нього значно відрізняється жіночий тип цього та інших західноукраїнських могильників черняхівської культури, з яким генетично пов'язане середньовічне населення киевської доби.¹⁵ Той факт, що під час варварських міграцій жінки частіше лишалися на місці, схиляє до версії Т. Рудич, яка пов'язує чоловічий морфотип могильника Чернелів-Руський з нащадками центральноєвропейських кельтів, які, ймовірно, з'явилися тут у період переселення готів на південь. Саме з ними до черняхівського середовища міг потрапити звичай тілопокладення, характерний для «класичної» латенської культури Центральної Європи. З іншого боку ми не можемо стверджувати напевне, що цей антропологічний тип не існував раніше на українських землях, адже немає жодних відомостей про антропологічний склад попереднього населення – носіїв пшеворської, зарубинецької та інших культур «кельтської вуалі», які через обряд кремації фактично позбавили сучасних антропологів матеріалу для дослідження.

Припущення щодо проникнення на землі України певних нащадків кельтомовного населення у пізньоримський час добре узгоджується з лінгвістичними даними про існування у Північному Причорномор'ї напередодні гунської навали племен з кельтомовними етнонімами *Voisci* та *Itimari*.¹⁶ Тоді ж, у IV ст., на території Центральної Європи згадується одне з готських племен, назва якого (*Victohali*) також може мати кельтське походження (*Amm. Marc. XVII. 12. 19*). Яким би не було пояснення раптового виникнення кельтизмів в ономастиці пізньоримського часу, саме по собі це явище слід розглядати у контексті загальноєвропейського процесу тимчасового відродження деяких кельтських культурних традицій.

праць. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 394.

¹⁵ Рудич Т. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I – початку II тис. н. е. // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С. 55.

¹⁶ Фалилеев А. Кельтские лингвистические остатки Юго-Восточной Европы (некоторые результаты и перспективы исследования) // *Acta linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований*. – 2009. – Т. V, ч. I. – С. 289 – 292.

«Кельтська теорія» походження Київської Русі

Отже, на схилі античності відлуння культури давніх кельтів все ще впливало на формування етнокультурного обличчя українських земель, що було значною мірою пов'язане з загальноєвропейськими процесами «кельтського ренесансу». Для України цей вплив мав опосередкований характер та був пов'язаний здебільшого з вихідцями з дунайських провінцій Римської імперії, а також, очевидно, з нащадками центральноєвропейських кельтів, що з'явилися тут за часів готських міграцій. «Кельтами» самі себе вони, звісна річ, не вважали, хоча деякою мірою зберігали традиції ремісничого виробництва латенської доби.

Водночас, деякі дослідники вважають, що на зламі античності та середньовіччя, в епоху Великого переселення народів й навіть дещо пізніше, на територію України масово проникають кельти з далекої Галлії. Причому не просто проникають, а істотно долучаються до створення Київської Русі. Той факт, що цієї гіпотези дотримуються досить авторитетні дослідники, змушує нас розглянути її.

«Кельтська теорія» походження Русі пов'язана з довготривалою, дуже запеклою, але малорезультативною дискусією щодо початків історії східнослов'янської державності, яка точиться переважно довкола питання про роль та місце норманського (скандинавського) фактору в процесі заснування держави Рюриківичів. Ця дискусія зародилася в епоху, коли найбільшою цінністю світового історичного процесу вважалася державність, а поважні мислителі всерйоз розмірковували над поділом народів на «історичні» та «неісторичні», на «здатні» або «нездатні» до створення власної державної організації. Тож не дивно, що дискусійна наукова проблема майже одразу набула характеру емоційної суперечки між патріотично налаштованими представниками різних наукових шкіл. Проблема походження Русі розглядалася переважно у контексті націоналістичного міфу про «історичну місію» германських народів, що був безпосередньо пов'язаний з акту-

альним для усього XIX та першої половини XX ст. питанням визначення східних кордонів Німеччини.

На Заході, принаймні у навчальній літературі та узагальнюючих працях, майже суцільно панують норманістські погляди, згідно яких вирішальна роль у початковому військово-політичному розвитку Київської Русі належала вікінгам-скандинавам. Діаметрально протилежна точка зору, що свого часу панувала в радянській історіографії, нині трансформувалася у зважену компромісну позицію, що враховує роль скандинавів, але не вважає її вирішальною. На цьому тлі дещо осібно виглядають спроби частини дослідників поглянути на давно відомі факти під новим кутом зору й сформулювати альтернативу як норманістській, так і антинорманістській точкам зору. Саме так слід розглядати й «кельтську теорію» походження Київської Русі.

Започаткував її Сергій Шелухін (1864 – 1938), відомий український політик, член Центральної Ради та Генеральний суддя УНР, який після поразки визвольних змагань 1917 – 1921 рр. виїхав до Праги, де працював професором Українського Вільного Університету. Там він у 1929 році й опублікував свою «Кельтську теорію походження Русі з Франції».¹⁷ Юрист за освітою й фахом, С. Шелухін компенсовував нестачу компетентності в історичній галузі своєю широкою ерудицією, й дійсно багато його зауважень не позбавлені підстав. Але в цілому ця робота дуже нагадує публіцистичний памфлет в дусі ідей українського романтичного народництва XIX ст. Доказова база, яку зібрав С. Шелухін, була досить хиткою, й саме тому серед фахових славістів вона викликала мало зацікавлення. У Радянському Союзі, до того ж, ця праця була майже невідома, адже С. Шелухін обстоював у ній ідею самостійного розвитку українців з давніх часів, їхню окремішність від росіян, а це суперечило ідеологічним настановам тодішньої системи. Згодом, у 60-70-ті рр. незалежно від розробок С. Шелухіна, до висновку про кельтський вплив на формування Київської Русі прийшов відомий російський сла-

¹⁷ Шелухин С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929.

віст А. Кузьмін,¹⁸ і його точка зору припала до смаку деяким іншим ученим. Певним підсумком розробки «кельтської теорії» стала зовсім нова, опублікована у 2006 році, книга В. Скляренка, відомого українського філолога, директора академічного Інституту мовознавства, який спробував побудувати на її основі цілісну концепцію походження Русі.¹⁹

Якщо поєднати докази усіх трьох провідних прихильників «кельтської теорії», впливає наступна картина. Упродовж останніх століть до н. е. на півдні Галлії, у межиріччі Рони та Гаронни, проживало кельтське плем'я рутенів (Rutheni), яке у середині I ст. до н. е. фіксує Цезар. Після римського завоювання рутени мирно жили, засвоюючи високі здобутки греко-римської культури, аж до епохи Великого переселення народів, коли частина рутенів переселилася до придунайської римської провінції Норик. Свідченням цього є епіграфічна пам'ятка – мармурова плита з катакомби Ювави в Зальцбургу, текст якої розповідає про вбивство св. Максима вождем рутенів (rex Ruthenorum) Одоакром у 477 р. і спустошення його загонами провінції Норик. Роком раніше, у 476 р., цей же Одоакр змістив останнього римського імператора Ромула Августула, що, як відомо, й вважається нині початком історії європейського Серед-

Золотий солід, карбований Одоакром, правителем Італії, від імені імператора Зенона

¹⁸ Кузьмін А. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // Вопросы истории. – 1974. – № 11.

¹⁹ Скляренко В. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. – К., 2006.

ньовіччя. Історична пам'ять про ці події збереглася в українців, адже в літописі Самійла Величка (кінець XVII ст.) переможці Риму стародавні «руси» та їхній «князь Одоначер» названі предками козаків. Згодом рутени помандрували далі на схід, прийшли у Північне Причорномор'я, де зустрілися з антами. Обидва племені змішалися, кельти-рутени, які «відзначалися винятковою воєвничістю», стали професійним військом антів й передали їм своє ім'я. Під іменем русів цей народ долучився до творення держави Русь у Подніпров'ї.

Але це ще не все. Інша частина кельтів-рутенів близько V ст. н. е. емігрувала у північному напрямку – на узбережжя Балтійського моря, а точніше – на заселений слов'янами острів Рюген. Там, на Рюгені, відбувся аналогічний процес: кельти-рутени стали професійним військом місцевої слов'янської людності й поступово були асимільовані. Від них слов'яни запозичили свою назву, адже населення острова Рюген у джерелах подекуди називали рутенами. За доби середньовіччя мешканців балтійського узбережжя візантіяці називали варягами, причому такі автори як Іоанн Скілиця (XI ст.) та Георгій Кедрин (XII ст.) конкретизують, що варяги є «кельтами за походженням». У IX ст. відбулося знамените закликання варягів новгородцями. Цими варягами, засновниками династії Рюриковичів, виявилися слов'яни з острова Рюген. Доказом того, що серед них були слов'янізовані кельти, вважаються імена руських варягів, які А. Кузьмін та В. Складенко виводять з кельтських мов: Рюрик, Синеус, Трувор, Дір, Ігор, Адун, Акун, Алдан, Амінод, Веремуд, Карн, Карі, Мони, Руар, Стир, Тилен, Труан та ін. У 882 році Олег зі своєю дружиною зайняв Київ, обидві «Русі» зустрілися, коло замкнулося.

Тепер спробуємо уважніше придивитися до аргументації прихильників «кельтської теорії» походження Русі. Насамперед зазначимо, що кельтське плем'я під назвою *Ruteni* дійсно проживало на території Галлії й навіть залишило свою назву сучасному французькому місту Русільон. Рутени були невеликим за чисельністю й другорядним за значенням племенем. Вони ніколи не згадуються в контексті кельтських міграцій, та й взагалі невідомі

мо, чи існували рутени раніше I ст. до н. е. Оскільки це плем'я у політичному житті Галлії помітної участі не брало, то Цезар, який згадує його у своєму творі, особливої уваги рутенам не приділяє, орієнтуючись, очевидно, на потужніші галльські об'єднання. Разом із іншими галльськими племенами, підкореними легіонами Цезаря, рутени опинилися у складі Римської імперії. Від часу втрати незалежності до моменту розпаду імперії минуло майже півтисячоліття. За цей час населення Південної Галлії, до якого входили й рутени, встигло повністю асимілюватися. Імперська політика романізації у цьому регіоні була реалізована найбільш успішно: кельтські культурні елементи тут майже не проявляються, натомість широко поширюється космополітична культура імперського міста, латина повністю витісняє галльську мову вже через якийсь століття після римського завоювання. Сам цей регіон був чи не найбільш лояльним до Риму, що чудово проявилось за роки існування «Галльської імперії». Населення Південної Галлії неохоче корилося Постуму та його послідовникам і не дуже сприймало віяння «кельтського ренесансу».

На цьому тлі дуже важко собі уявити, щоб у V ст., за часів розпаду імперії, коли населення галльських провінцій розглядалося германськими ватажками виключно як здобич, частина жителів найбільш цивілізованої Південної Галлії раптом згадала про своє кельтське минуле, знову з'єдналося у плем'я й відправилося у далекі мандри. Аби подолати шлях до острова Рюген на півночі та причорноморських степів на сході, рутени мали пройти кілька тисяч кілометрів крізь ворожі племена: франків, бургундів, гуннів, готів, які у той час просувалися у протилежному напрямку — на південь та на захід. Годі й говорити про те, що це «переселення рутенів» не залишило по собі жодних археологічних слідів і не згадане жодним писемним джерелом того часу.

Існує, щоправда, аутентичний напис з ювавської катакомби й згаданий там «Одоакр, король рутенів». Але придивімося уважніше до головного героя цього напису. Інформації про Одоакра небагато, але з того, що ми маємо, можна висувати, що він був типовою фігурою епохи Великого переселення, своєрідним вар-

варським «кондотьєром», ватажком різноплемінного заго-ну грабіжників та найманців. Щодо «національності» самого Одоакра відомо, що його батьком був скір Едикон – один з наближених вассалів і радників гунського володаря Аттіли. Тож найчастіше Одоакра згадують саме як вождя германського племені скірів. Це саме ті скіри, які вперше згадуються як союзники галатів в ольвійському декреті Протогена на рубежі III – II ст. до н. е. Вони прийшли зі Східної Європи, звідти, де за часів Середньовіччя назви Русь та рутени будуть згадуватися найчастіше. Хто знає, може вони принесли її з собою? Відомо також, що разом зі скірами у Великому переселенні брало участь германське плем'я ругіїв (*Rugii*), яке до приходу слов'ян проживало на острові Рюген і залишило йому свою назву. За часів Аттіли руги та скіри, разом із іншими германськими племенами, входили до гунського союзу. Після його розпаду писемні джерела фіксують ругів на Дунаї, якраз у колишній провінції Норик.²⁰ Отже, найвірогідніше, під рутенами автор напису з ювавської катакомби мав на увазі саме германців-ругів. Ухилимося від подальших спекуляцій й за-

Кільцеві фібули з Тари, Ірландія (VIII ст.) та Києва (X ст.). Фібули такого типу були запозичені на Британських островах скандинавськими вікінгами та за їхнім посередництвом потрапили на Русь

²⁰ Вашкевич В. К вопросу происхождения и становления Руси // Національний прогрес України: 36. наук. праць. – Миколаїв, 1997. – С. 5.

значимо лише, що рутени Одоакра, ким би вони не були, не мали жодного стосунку до кельтів, тим більше – до підкорених франками мирних галльських рутенів.

Що стосується гіпотетичного пересування кельтів-рутенів на північ, то його начебто підтверджує згадка візантійських авторів про те, що варяги за походженням кельти. На перший погляд, немає підстав не довіряти компетентності Іоанна Скилиці та Георгія Кедрина: на відміну від сучасних норманістів та антинорманістів, вони дійсно бачили живих варягів, принаймні тих, які служили найманцями у візантійських імператорів. Тож можна було б прийняти їхні слова на віру, якби не одна обставина: у грецькій літературній традиції ще з часів античності було прийнято захищувати усі варварські племена Європи, незалежно від їхнього дійсного походження, до трьох основних «народів» – кельтів (на півночі та заході), фракійців (на півдні) та скіфів (на сході). Так, наприклад, скіфами або тавроскіфами джерела називають будь-які племена Північного Причорномор'я: і власне скіфів, іраномовних кочовиків, і германців-готів у III ст., і навіть середньовічних русів. Але при цьому ніхто з сучасних науковців не приймає на віру таке ототожнення й не говорить про те, що Германаріх або Святослав були іранцями. Тож і у випадку з кельтами, етнічна назва яких була для візантійців своєрідним літературним кліше, синонімом «північних варварів», не варто піддаватися спокусі.

Складніша ситуація з варязькими іменами. Деякі з них справді звучать по-кельтськи, і прихильники «кельтської теорії» відносять переконливі паралелі серед давньокельтських імен Галлії. Наприклад, ім'я *Рюрик* знаходить паралелі у назві кельтського племені *Raurici* у Галлії, а також у кельтських іменах *Ruricius* та *Roricus*. Імена *Синеус* і *Трувор* отримують галльські відповідники *Sinaeus* та *Treverius*, *Акуну* відповідає кельтське ім'я *Acon* тощо.²¹ Втім, імена – не надто вдячний ґрунт для історичних реконструкцій. Згадаймо хоч би готського історика Йордана, який говорить про звичай народів запозичувати імена один в одного: у

²¹ Скляренко В. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. – К., 2006. – С. 60 – 69.

римлян — македонські, у греків — римські, у сарматів — германські, у готів — гунські (Iord. 58 — 59). Між іншим, у сучасній науці вплив кельтських мов на формування германської антропонімії є загальноновизнаним. Навіть за епохи Великого переселення народів, коли кельти в Європі вже давно зійшли з історичної арени, деякі германські ватажки продовжували носити імена подібні до кельтських. Для прикладу можна згадати вождя гепідів Ардаріха, ім'я якого з точністю відповідає середньовічному ірландському титулу *árd rí*, «верховний король».

Але як бути з самою назвою «рутени»? Адже, з точки зору мовознавства, тотожність назв галльських рутенів, балтійських ругів і східноєвропейських русів виглядає майже бездоганно: у джерелах різних часів їх усіх називали рутенами (*Rutheni*). По відношенню до русів та, особливо, ругів ця назва застосовувалася рідко, до того ж майже виключно у латиномовних польських та німецьких документах. Їхні автори були знайомі з текстом Цезаря, який завжди вважався еталоном латинської мови й широко використовувався у шкільництві. Тож вони цілком могли використати згаданий у Цезаря етнонім *Rutheni* для перекладу назв «руги» та «руси».

До того ж фахівці з кельтських мов саму назву галльського племені *Rutheni/Ruteni* у кращому випадку вважають «можливо кельтською». Гіпотетично її пов'язують з давньоірландським *ruathair* «натиск, атака», але цей зв'язок непевний.²² У кельтів ця назва могла постати під впливом якогось іншого народу. Якого саме — невідомо, адже схожі назви у Європі та навколо неї зустрічаються повсюдно — від шведської місцевості *Roslagen* до міста *Rusibis/Rutubis* у Мавританії, від річки *Rutuba* на Півдні Галлії до українських *Рось*, *Росава*, *Роставиця*. Яка з цих назв є «найдавнішою» або «першою» — ми ніколи не дізнаємося, як, очевидно, ніколи не буде поставлено остаточної крапки і в суперечці про походження Русі. Що ж стосується кельтів, то вони навряд чи зможуть якось допомогти у її розв'язанні.

²² Falileyev A. Dictionary of continental Celtic place-names. — Aberystwyth, 2007. [<http://hdl.handle.net/2160/282>].

Київські спонсори ірландських монастирів

І все ж за доби Середньовіччя контакти між Київською державою Рюриковичів та кельтами були. Щоправда, це були інші кельти – ірландці, які, на відміну від асимільованих нащадків галлів часів Юлія Цезаря, продовжували розвивати кельтську мову та культурні традиції на крайньому заході Європи. Ірландію та Русь відділяли кілька тисяч кілометрів, але дороги обох країн до певної міри зійшлися. Сталося це завдяки принципово новій системі цінностей – християнству.

З певною долею умовності можна сказати, що християнізація земель, заселених кельтами, почалася майже одразу після виникнення християнського вчення. Яскравим свідченням цього є Послання апостола Павла до галатів – еллінізованого, але все ж кельтського населення Малої Азії. Інший учень Христа – апостол Андрій, за легендою, також ніс світло нової віри у кельтські

Фортеця Дун Ойгіл, Аранські острови (Ірландія), ймовірно I-V ст. н. е.

Монастир Клонмакнойс, Ірландія, заснований у 545 році.

душі: Декларація незалежності Шотландії 1320 року саме йому приписує навернення шотландців до християнства. Саме з цим переказом пов'язане виникнення прапора Шотландії з діагональним андріївським хрестом. Цікаво, що інша апокрифічна християнська оповідь також відправляє апостола Андрія у землі північних варварів, хоча й в іншому напрямку – у Подніпров'я. Вона приписує йому відвідання пагорбів та схилів Дніпра на місці майбутнього Києва, а також пророцтво щодо заснування тут «великого града».

Якщо говорити про цілком реальні історичні події, то варто зазначити, що перші відомості про функціонування християнських громад у Галлії походять з II ст. Трохи згодом почався процес навернення до християнства жителів Британії: 201 роком датується згадка про те, що вчення Христа проникло навіть туди, де не ступала нога римлян. У кожному разі, на момент видання імператором Костянтином Міланського едикту 323 р., згідно з яким християнство отримало легальний статус, воно було вже досить поширеним та впливовим у римських провінціях Галлії та Британії. Характерною особливістю поширення християнства на кельтських землях був досить помітний вплив течій та ідей Східного Середземномор'я – ядра майбутнього православ'я. Одним із провідників цього впливу був Іринеї (бл. 130 – бл. 200 рр.), другий християнський єпископ Галлії. Припускають, що він навчався у грецьких вчителів у Малій Азії та Римі, а його особисту

діяльність оцінюють як важливу зв'язуючу ланку між церквами Сходу та Заходу. Його праці, написані грецькою мовою, шанувалися усіма християнами, про що свідчать їхні ранні переклади латиною, сирійською та вірменською мовами. Відомо, що Іриней намагався примирити західний та східний варіанти християнства, розбіжності між якими намітилися вже за його життя. Вплив Сходу на формування християнської традиції у західних провінціях імперії ще більш посилювався у середині IV ст., коли неабиякої популярності серед християн Галлії набули ідеї аскетизму та відлюдництва, що зародилися у Єгипті. Але особливо міцне коріння грецькі та близькосхідні віяння пустили в Ірландії, яка посідала особливе місце у світі західного християнства.²³

Про християнізацію Ірландії збереглося дуже мало відомостей. Зазвичай її приписують Св. Патрику – бритту за походженням, який був захоплений ірландськими піратами, 6 років провів у рабстві на острові, втік, а згодом повернувся до Ірландії з місіонерською метою. Св. Патрік, день якого (17 березня) нині є світовим символом ірландської культури, прибув до Ірландії у 432 році. Однак відомо, що за рік до цього папа Целестин відпра-

Вежа Ардмор в Ірландії, X – XI ст.

²³ Диллон М., Чедуик Н. Кельтские королевства: Пер. с англ. – СПб., 2002. – С. 196.

*«Кельтський хрест» – символ ірландського християнства.
На ілюстрації – «Хрест Муїредаха», X ст., Ірландія.*

вив до християн Ірландії єпископа Палладія – цей факт означає, що вже до початку діяльності Патрика на острові існувала досить численна громада християн. Так чи інакше, але у середині V ст. християнство в Ірландії здобуло повну перемогу над язичницькими культурами попередньої доби.

Ірландська церква та ірландське християнство як таке мало досить самобутній вигляд і низку особливостей: воно підкорило острів майже миттєво, а засвоєння нової віри протікало безболісно. Недарма Ірландію називають «країною без мучеників» – за віру тут ніхто не потерпав, адже суспільна верхівка сама першою перейшла до християнства. За кілька століть в Ірландії склався певний симбіоз християнства та язичництва, який виявився,

зокрема, у шанобливому ставленні християнських монахів до язичницької усної традиції. Її твори у вигляді скел (саг) були записані саме при монастирях. Самі монастирі нерідко засновувалися в місцях, які для язичників були священними, а уявлення про язичницьких богів і духів місцевості були значною мірою перенесені на численних «кельтських святих» – їх налічується кілька сотень, і лише деякі з них визнані Ватиканом. В Ірландії християнство зазнало суттєвого впливу Східного Середземномор'я: віру тут пізнавали не тільки за латинською традицією західних теологів на чолі з Августином, а й за грецькими творами засновників східного християнства. Істотно відрізнялася й організаційна структура ірландської церкви. На відміну від континенту, де центрами християнства були єпископські кафедри у містах,

в Ірландії церковне життя зосереджувалося навколо монастирів. Тут була прийнята своя система вирахування Великодня, власний церковний календар, особливий вид чернечої тонзури, окремі форми сповіді та індивідуальної молитовної практики.²⁴ Частину з цих розбіжностей вдалося подолати вже у VI – VII ст., проте й надалі ірландська церква продовжувала зберігати свою окремішність.

Найсуттєвішою особливістю середньовічної ірландської церкви стала ідея християнського чернечого подвижництва, витоки якої знаходилися в Єгипті, Сирії та Месопотамії. В Ірландії вона знайшла два основні прояви. З одного боку, найбільш ревні християни ставали відлюдниками й відправлялися на численні скелясті острови, розкидані уздовж узбережжя Ірландії, так само як єгипетські аскети свого часу йшли в пустелю. З іншого – частина ченців вбачала свій християнський подвиг у місіонерській діяльності далеко від рідних земель – у Європі. Середньовічне ірландське місіонерство відіграло дуже помітну роль в історії європейської культури. На думку С. Янга, місіонерська діяльність середньовічних ірландських монахів в історії європейської культури відіграла не меншу роль, аніж військова експансія стародавніх кельтів.²⁵

*Мініатюра з Ліндісфарнського Євангелія, кін. VII ст.
British Library, London*

²⁴ Боднарук Б. Особливості християнізації кельтських племен і напрямки чернечого місіонерства у Західній та Центральній Європі в IV – X ст. (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Том 2 (16). – С. 10 – 11.

²⁵ Див.: Young S. The Celtic revolution. In search of forgotten years that changed the world. – London, 2009.

Мініатюра Книги з Келлз,
поч. IX ст. Trinity College, Dublin

Родоначальником ірландського чернечого місіонерства вважається Св. Колумбан (543 – 615), який у 590 р., разом із кількома учнями вирушив на територію сучасної Франції. Вже у VII – VIII ст. рух переселення ченців з Ірландії на континент став масовим. Частково це обумовлювалося релігійними причинами, але значну роль відіграли також напади вікінгів, від яких потерпали насамперед ірландські монастирі: їхні скарби були бажаною здобиччю для язичників з півночі. Оскільки в період раннього середньовіччя традиції античної культури та освіченості на континенті занепали, а в Ірландії, навпаки,

відбувався злет науки та мистецтва, ірландські монахи виявилися чи не найбільш освіченою групою тогочасного європейського суспільства. Їхній внесок у розвиток християнської культури середньовічної Європи є загальноновизнаним. Лише ірландці володіли та могли навчати грецькій мові, яка була забута на Заході. Вони втілили класичні традиції греко-римської поезії у церковних гімнах, а природничо-наукові надбання античної цивілізації у власних наукових трактатах. Ірландські монахи засновували школи й працювали вчителями, вивчали канонічне право та давні мови, збагачували християнську філософію новими поглядами. Неоціненним був їхній внесок у розвиток мистецтва каліграфії, книжкової мініатюри, заставок, титлів – упродовж кількох століть ірландці вважалися найкращими фахівцями у галузі книгописання та ілюстрації рукописів.

Прибуваючи на континент, ірландці спочатку блукали дорогами Європи як поодинокі особи або невеликі групки ченців. Згодом спільні труднощі та почуття солідарності змусило ірланд-

ських монахів об'єднуватися, утворюючи госпіції — «притулки», до яких, окрім власне ірландців, приймалися й будь-які знедолені вигнанці. Феодальні володарі та католицькі ієрархи сприяли будівництву госпіцій, оскільки вони забезпечували кращий контроль за ірландцями. Поступово на їх основі виникали справжні ірландські монастирі, так звані *Schottenkloester*, які здебільшого приймали статут ордену бенедиктинців. Ці монастирі дбайливо підтримували зв'язки один з одним, а також з християнськими центрами Ірландії.

Ставлення до ірландців у континентальних країнах було неоднозначним. Західноєвропейські монархи в цілому сприяли їхній культурно-освітній діяльності. Особливо багато ірландських ченців знайшли притулок при дворі франкських королів й активно долучилися до творення Каролінгського відродження — найяскравішого явища в культурному житті Західної Європи ранньосередньовічної доби. Деякі ірландці, як, наприклад, неоплатонік Іоанн Скотт Еріугена (810 — 877), увійшли до когорти найбільш шанованих західних філософів. Водночас на побутовому рівні ірландці нерідко зазнавали дискримінації. Їх вважали жебраками й вигнанцями, нахлібниками й дикунами, які прийшли «з краю Землі» (так тоді називали Ірландію). Місцеве духовенство нерідко відчувало заздрість і неприховану ворожість до освічених ірландських монахів, звинувачувало їх у надмірному захопленні світськими науками. Предметом презирливих дотепів була незвична вимова ірландців і навіть їхня тодішня назва — скотти (*Scotti*), співзвучна латинському слову *sottus*, «дурник». Проте ірландців таке ставлення не зупиняло. Вони продовжували масово переселятися до Європи навіть у X-XI ст., коли на континенті освіта та культура вже досягли досить високого рівня й послуги ірландців були потрібні вже значно меншою мірою.

Землі слов'ян також не залишалися поза увагою ірландських монахів. Відправитися туди з апостольською місією збирався вже сам Св. Колумбан, хоча здійснити це прагнення йому так і не вдалося. Пізніше, наприкінці VIII ст., місіонерську діяльність у слов'янських землях Каринтії та Моравії розгорнув ігумен мо-

настиря Св. Петра Вергілій, який фактично керував місцевою єпархією. Вергілій (Fergil), ірландець за походженням, у 743 р. прибув до франкського короля Піпіна Короткого й за його проєкції отримав в управління зальцбургський монастир Св. Петра, де на той час вже проживало та працювало чимало ірландських монахів. На думку О. Ісаченка, який спеціально вивчав це питання, саме вони приблизно за 60 років до Кирила та Мефодія переклали слов'янською мовою напростіші релігійні тексти (молитви, сповіді).²⁶ Цей же дослідник зосереджує увагу на зверненні до імператора Візантії моравського князя Ростислава з проханням про надання християнської місії (йдеться про запрошення Кирила та Мефодія у 863 р.), у якому слов'янський князь скаржиться на те, що місіонери «з Влахъ и из Грькъ и из Ньмьць» по-різному навчають християнству й цим спантеличують його підданих. Оскільки немає інформації про візантійське місіонерство у слов'янських землях до Кирила та Мефодія, О. Ісаченко пропонує вважати, що під словами «оучителе ... изъ грькъ» слід розуміти саме ірландських монахів, адже саме вони досконало володіли грецькою мовою й спиралися на грецькі християнські джерела у своїй місіонерській діяльності. Для прикладу він наводить ім'я сподвижника Вергілія ірландця Добдагрека, яке, щоправда, є викривленням справжнього ірландського імені Dub-dá-chrich.²⁷ І хоча західні джерела іноді називають ірландських монахів «греками», більшість істориків церкви та славістів все ж утримуються від прийняття цієї гіпотези О. Ісаченка.

У пізніші часи маємо значно надійніші приклади контактів ірландських монахів зі слов'янськими країнами й, серед іншого, з Київською Руссю. Свідчення такого року зберіглося у Житті Св. Маріана, написаному близько 1185 р. Там, зокрема, зазначається, що якийсь ірландець Маврикій «один у супроводі хлопчика ... глухими дорогами прибув до руського князя, й від цього

²⁶ Ісаченко А. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян // Вопросы славянского языкознания. – 1963. – Вып. 7. – С. 51.

²⁷ Lydon J. The making of Ireland. From ancient times to the present. – London, New York, 1998. – P. 22.

володаря та інших перших осіб надзвичайно багатого міста Києва [urbis ditissimae Chios] отримав у подарунок дорогоцінне хутро ціною у сто фунтів срібла, яке він забрав на возах й мирно повернувся разом із купцями до Регенсбурга».²⁸

Св. Маріан (1002 – 1080), у «Житті» якого міститься цей фрагмент, мав світське ім'я Муйредах мак Робартайг. У 1067 році він разом з двома супутниками вирушив з Ірландії до Європи. За три роки Маріан, а разом з ним іще п'ятнадцять ірландців, опинилися у німецькому Бамберзі, а звідти вирушили до Регенсбурга (Ратісбони) у Верхів'ях Дунаю на півдні Німеччини (за іронією долі, це місто було засноване давніми кельтами). Ірландці тимчасово зупинилися у жіночому бенедиктинському абатстві, настоятелька якого гостинно зустріла Маріана, що майстерно володів мистецтвом каліграфії та книжкової ілюстрації. Проте довго перебувати у жіночому монастирі ірландці все ж не могли, а залишати багатий купецький Регенсбург не хотіли. Тож через деякий час вони залишили обитель і зупинилися на околицях міста, біля церкви Св. Петра, яка належала тому ж бенедиктинському абатству. Посилаючись на чудесне видіння, ірландці випросили для себе церкву й оселилися навколо неї.

Вони прагнули заснувати справжній бенедиктинський монастир, але грошей для цього явно не вистачало. Тоді, близько 1070 року, кілька ірландських монахів, на чолі з Маврикієм, разом з регенсбурзькими купцями відправилися далеко на схід, до Києва. Кінцева мета подорожі була обрана не випадково: у столиці Русі княжив Ізяслав Ярославич (1024 – 1078), син Ярослава Мудрого й досить колоритна постать киево-руської історії. Ізяслав був київським князем упродовж майже двох десятиліть, кілька разів втрачав престол й знову його здобував. У своїй політиці він спирався на підтримку Заходу. Його дружиною була польська принцеса Гертруда, яка за материнською лінією походила з німецької імператорської династії Оттонів, а ключовим союзником – її племінник, король Польщі Болеслав Сміливий. Від-

²⁸ Цит. за: Фомин М. Концепция «праведного правления» в Древней Ирландии // Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica 2. – Moscow, 2009. – P. 35.

повідно й ставлення Ізяслава до католиків було більш ніж сприятливе. Відомо, що у 1075 році, коли Ізяслав на кілька років позбувся київського княжіння, його син Ярополк відвідав Рим, де здобув підтримку папи Григорія VII. Останній своєю буллою визнав Ізяслава «королем русів», за півтора століття до Данила Галицького.

Тоді ж, на початку 1070-х рр., ірландці отримали від Ізяслава та Гертруди гідний прийом і значні кошти, які дозволили їм після повернення розпочати будівництво у Регенсбурзі масштабного монастирського комплексу – Абатства Св. Якоба та Св. Гертруди. Ім'я святої покровительки розглядають як безперечний доказ тісних зв'язків ірландського абатства з дружиною київського князя.²⁹

Існує й інша версія, згідно якої візит Маврикія до Києва припав на час княжіння Володимира Мономаха, і, що саме цей київський князь надав підтримку регенсбурзьким ірландцям. Дружиною Володимира Мономаха була англо-саксонка, і саме її заступництвом можна пояснити гостинність київського князя щодо католицького монаха, уродженця далекої Ірландії. Опосередковано вплив на освічену верхівку давньоруського суспільства часів Володимира Мономаха підтверджує той факт, що його славетний дидактичний трактат «Повчання» має багато перегуків з англо-саксонським твором «Батьківські настанови», а особливо – з написаним латиною ірландським трактатом VII ст. «Про дванадцять проклять світу». У розділі «Про несправедливого царя» (*De rege iniquo*) вказаного твору містяться уявлення про праведного й неправедного правителя, принаймні частково запозичені з архаїчних ірландських текстів «Заповіт Моранна» й «Настанови Кормака». Сентенції про релігійність правителя, його повагу до кліриків, необхідність захищати слабких та приборкувати сильних тощо, які містяться у «Повчанні» Володимира Мономаха та у творі «Про несправедливого царя» мають багато спільно-

²⁹ Gertsman E. All roads lead to Rus: Western influences on the 11 – 12 century manuscript elimination of Kievan Rus // *Comitatus: A journal of Medieval and Renaissance studies*. 2000. – Vol. 31. – P. 42.

го. М. Фомін, який спеціально займався цією темою, вважає, що ця схожість є радше культурно-типологічною. Вона має пояснюватися, швидше за все, подібними соціально-історичними умовами, які склалися в Ірландії та Київській Русі в період створення дидактичних трактатів.³⁰ З іншого боку, дослідник пише про те, що ірландська дидактична традиція, завдяки місіонерській діяльності мандрівних монахів, набула певного поширення у Європі. Не виключено, що саме знайомство з цією традицією певною мірою вплинуло на Володимира Мономаха. Але якщо такий вплив і мав місце, він може свідчити про те, що контакти регенсбурзьких ірландців з Києвом тривали й на початку XII ст.

Вирушаючи до Києва, регенсбурзькі ченці могли керуватися не лише утилітарними цілями. Так, принамні, вважає ірландський дослідник Дж. Кері. Річ у тім, що в середньовічній ірландській генеалогічній та історичній традиції територіям тодішньої Русі, історичної Скіфії, відводилося вельми важливе місце. Саме звідти походив міфічний предок ірландців Феній Фарса (Fenius Farsa), скіфський правитель, який брав участь у будівництві Вавилонської вежі, а згодом, нібито, винайшов ірландську мову. За версією «Книги завоювань Ірландії», його син Нел одружився з донькою єгипетського фараона Скотою, а їхній син Гойдел згодом перебрався з Єгипту до Скіфії, де мешкав упродовж тривалого часу разом зі своїм племенем, яке й звалося гойделами (ірландцями). Згодом вороги вигнали Гойдела зі Скіфії. Він помандрував до Іспанії, а вже звідти перебрався на Смарагдовий острів.

*Церква Св. Якова у Регенсбурзі.
Малюнок поч. XIX ст.*

³⁰ Фомин М. Концепция «праведного правления» в Древней Ирландии // Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica 2. – Moscow, 2009. – P. 35 – 38.

Оповідь про Фенія Фарса та Гойдела вважається цілком легендарною. Вона виникла не раніше VII століття під впливом вітхозавітних легенд про Вавилонську вежу й втечу євреїв з Єгипту. Появу у цьому сюжеті Скіфії пояснюють співзвучністю самоназви середньовічних ірландців *Scotti* зі етнонімом *Scythi*, себто «скіфи». Втім, для середньовічних освічених ірландців Скіфія була цілком реальною прабатьківщиною, своєрідною «Ірландією на Сході». Отже, на думку Дж. Кері, ірландці прямували до Києва, прагнучи побачити свою втрачену «Скіфію». Так само й англійські середньовічні місіонери відправлялися до Саксонії, аби зустріти там своїх предків – англо-саксів.³¹

Які б не були істинні мотиви ірландських ченців, їхня місія до Києва виявилася успішною, а «інвестиція» Гертруди – напрочуд ефективною. Наступники Маріана, засновника монастиря у Регенсбурзі, не тільки розбудували абатство, а й зробили його фактичною та юридичною метрополією усіх ірландських монастирів Європи. У XII ст. вони утворили самостійну конгрегацію з постійним капітулом у Регенсбурзі, на чолі з настоятелем Абатства Св. Якоба та Св. Гертруди.³² Регенсбурзькі ірландці самі заснували більше десятка монастирів, серед інших, у Вюрцбурзі, Ерфурті, Нюрнберзі, Відні, Констанці, а також у Києві.³³

Існування у княжій столиці католицького костюлу Св. Марії та домініканського монастиря згадується у польських джерелах – «Житті Яцка Одровонжа» середини XIV ст., а також у «Хроніці» Яна Длугоша XV ст. Вважається, що цей осередок католицької віри, перший на теренах України, був заснований саме ірландськими монахами-бенедиктинцями у XII ст., які приїхали сюди для обслуговування духовних потреб місцевої німець-

³¹ Carey J. Russia, cradle of Gael // Parallels between Celtic and Slavic. *Studia Celto-Slavica* 1. – Coleraine, 2005. – P. 149 – 160.

³² Боднарук Б. Особливості християнізації кельтських племен і напрямки чернецького місіонерства у Західній та Центральній Європі в IV – X ст. (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. Чернівці, 2003. – Том 2 (16). – С. 22 – 23.

³³ Lydon J. The making of Ireland. From ancient times to the present. – London, New York, 1998. – P. 44.

кої громади. Водночас, варто зазначити, що про сам монастир та його «штат» докладних відомостей не збереглося. Дослідники давнього Києва припускають, що обитель розташовувалася біля півніжжя гори Щекавиці, в історичній місцевості під назвою Бискупщина.³⁴

Монастир проіснував принаймні до 1230-х років, коли князь Володимир Рюрикovich звелів ліквідувати осередок католицизму у православної столиці. Хоча, за іншими даними, загибель монастиря співпала з падінням Києва під ударами військ Батия у 1242 р., а згодом ця подія призвела до появи одного вельми своєрідного літературного твору.

У середині 80-х років минулого століття поважний літературний журнал «Жовтень» у рубриці «Зі скарбниці світової поезії» надрукував переклад поеми «Плач над градом Кия», написаної ірландським монахом Ріангабаром з приводу розграбування Києва ордами Батия. Повертаючись до Ірландії з руїн Києва, автор захоплено змальовує благословенну землю Русі й глибоко уболіває за її долю. Поема завершується патетичними словами:

*А я вирушу в дорогу
Ейрін жде мене імлистий
А зі мною буде плисти
Біль, який я не загою
І сльоза моя остання
Прицвяхована стрілою.*³⁵

«Плач над градом Кия» несподівано викликав бурхливу реакцію у наукових колах України. Його включили до академічної Української літературної енциклопедії у якості прикладу ірландського вірша-ламентациї³⁶ й навіть авторитетний вітчизняний

³⁴ Гупало К. Подол в Древнем Киеве. – К., 1982. – С. 109.

³⁵ Ріангабар. Плач над градом Кия. Переклад з ірландської та післямова «Ріангабар і його кївська симфонія» Юрія Винничука // Жовтень. – 1984. – № 9. – С. 13.

³⁶ Ірландська література // Українська літературна енциклопедія. – Т. 2. – К., 1990. – С. 331.

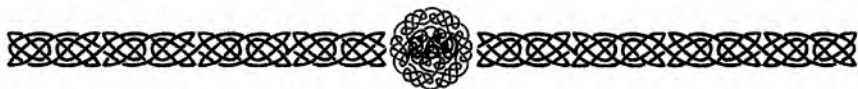
*Князь Ярополк зі своєю дружиною
Іриною та матір'ю Гертрудою
припадають до ніг Апостола Петра.
Мініатюра Кодексу Гертруди.
Кінець XI ст.*

мовознавець О. Стрижак сприйняв цей твір за аутентичний.³⁷ Проте невдовзі виявилось, що «Плач над градом Кия» є фальсифікацією, справжнім автором якої був український поет та письменник Юрій Вінничук, який значився перекладачем «поєми Ріангабара» у публікації 1984 року. Сенсації не вийшло, лишився тільки гіркий присмак провінційності тогочасного українського наукового середовища, де не було жодного фахівця-кельтолога, спроможного «розкрити» літературного жартівника.

Проте справжні, а не сфальшовані сліди ірландців у культурі Русі все ж таки лишилися. Вони знову ведуть нас до епохи Ізяслава та

Гертруди. Дружині київського князя належала дорогоцінна книга – «Трірська псалтир» або «Кодекс Гертруди», яка разом із іншими західними манускриптами з'явилася на Русі за часів Ізяслава. Псалтир було створено на замовлення єпископа міста Трір Егберта (977 – 993) німецьким монахом Рудпрехтом. Близько 1078 року до книги були додані нові аркуші з трьома витонченими ілюстраціями. Одна з них зображувала Христа, що вінчає князя Ярополка Ізяславича та його дружину Ірину. Друга – апостола Петра, до ніг якого припадають Ярополк та його мати Гертруда. Третя – образ Богоматері Панахранти. Ці витвори давно привертали увагу мистецтвознавців, адже вони поєднують візантійські мотиви з західнороманськими, характерними для мистецтва часів династії Оттонів (X – XI ст.), причому вплив останніх є домінуючим. Це особливо чітко видно на мініатюрі, яка зобра-

³⁷ Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щорічник. – 1989. Вип. 23. – С. 277.

жує Христа, благословляючого князівське подружжя: як сюжет, так і орнаментальне оформлення мають прямі аналогії у західноєвропейському мистецтві. Найвірогіднішим місцем створення мініатюр на додаткових аркушах «Трійської псалтирі» вважається якраз ірландське бенедиктинське абатство у Регенсбурзі, яке було тісно пов'язане з Гертрудою, власницею манускрипту.³⁸ Яскраво видно, як тамтешні мініатюристи намагалися догодити православної князівській родині, органічно вписуючи до твору мотиви візантійського сакрального мистецтва.

*Мініатюра євангеліста Луки
з Остромирового Євангелія.
Середина XI ст.*

Додаткові ілюстрації «Трійської псалтирі», яка нині зберігається в музеї Чівідале (Італія) – не єдина давньоруська пам'ятка, риси якої наближені до творів ірландських мініатюристів, що працювали в руслі західноєвропейської традиції. Ще один подібний витвір – мініатюри «Остромирова Євангелія», найдавнішої рукописної пам'ятки Русі. Її текст було переписано у 1056 – 1057 рр. на замовлення онука славетного воеводи Добрині новгородського посадника Остромира, який, між іншим, підтримував тісні зв'язки з Ізяславом та Гертрудою. Переписувачем «Євангелія» зазначається якийсь диякон Григорій, хоча палеографи встановили, що над книгою працював цілий «творчий колектив», який включав кількох переписувачів та мініатюристів. Місцем створення «Остромирового Євангелія» вважають Київ або Новгород.

Що стосується мініатюр, то їх у книзі налічується три. Вони були створені різними художниками й, цілком ймовірно, що серед них міг бути й ілюстратор-ірландець, адже усі зображен-

³⁸ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства. – Т. 1. – М., 1953. – С. 231.

ня об'єднує більш-менш виразний вплив західноєвропейського стилю. Найбільше відрізняється від візантійського канону мініатюра євангеліста Луки, але близькими до західноєвропейських є й інші ілюстрації, а також малюнки ініціалів – перших літер, з яких починалися окремі частини книги. Мініатюри з «Остромирового Євангелія» знаходять аналоги одночасно у двох мистецьких традиціях середньовіччя – оттоніанській континентальній та англо-норманській острівній. Серед близьких до остромирових, дослідники наводять мініатюри з «Ліндісфарнського Євангелія», створеного наприкінці VII ст. у Нортумбрії, майже на кордоні з Шотландією. У їхньому стилістичному оформленні проявилось складне переплетіння кельто-англо-саксонських художніх мотивів.³⁹

Не можна не згадати й про «Оршанське Євангеліє» другої половини XIII ст., яке було переписане у білоруському місті Орша. Перший аркуш пам'ятки, яка нині зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського, прикрашає мініатюра з рослинним орнаментом, а також вичурна буквиця. Незважаючи на кириличні літери тексту, обидва малюнки можна прийняти за мініатюри з ірландських середньовічних рукописних книжок – настільки вони схожі. Дослідники вже звертали увагу на те, що своєрідна рослинна плетінка є дуже поширеним мотивом як у давньоруському, так і в ірландському мистецтві, що простежується у багатьох витворах від книжкових мініатюр до деталей архітектурного декору.⁴⁰ У випадку Київської Русі коріння цього орнаменту зазвичай бачать у народному мистецтві, хоча такий погляд видається значною мірою спрощеним. Проникнення цього мотиву до двох самобутніх мистецьких традицій Середньовічної Європи було, очевидно, досить складним процесом, у якому могли зіграти роль як вже згадані безпосередні контакти

³⁹ Gertsman E. All roads lead to Rus: Western influences on the 11 – 12 century manuscript elimination of Kievan Rus // Comitatus: A journal of Medieval and Renaissance studies. – 2000. – Vol. 31. – P. 46.

⁴⁰ Тищенко К. Про кельтську спадщину деревлян // Україна. Наука. Культура. – 2004. – № 32. – С. 173 – 174.

носіїв обох традицій в XI – XII ст., так і переосмислення спільного джерела, яким можна вважати орнаментику Візантії, а також скандинавських країн, де мотив спіралі розвивався з давніх часів. Відомо, що принаймні в одному випадку Скандинавія відіграла роль культурного «медіатора» між Ірландією та Руссю: саме варяги принесли до середньовічного Києва масивні кільцеві фібули, запозичені войовничими вікінгами під час їхніх походів на Британські острови. Загалом, мистецтво Середньовіччя – явище, за великим рахунком, інтернаціональне, тож не дивно, що у ньому одночасно знаходили своє місце візантійські, німецькі, скандинавські, ірландські, слов'янські та інші мотиви. Але за їх перенесенням стояли конкретні особи, і принаймні у випадку з книжковою мініатюрою ми можемо впевнено стверджувати, що ірландські майстри сакрального живопису зробили свій внесок не тільки у мистецтво західноєвропейських країн, але й до духовної скарбниці Київської Русі.

Втім, чи лише у мистецтві виявився ірландський вплив? Дослідники вже давно звертали увагу на численні спільні риси, що спостерігаються у давньоруській та середньовічній ірландській релігійних традиціях. Деякі з них, як, наприклад, тяжіння до аскетизму, відлюдництва, пояснюються впливом спільного джерела – духовної культури Візантії. Інші виникли в Ірландії й потрапили на Русь, можливо, завдяки ірландським місіонерам, але, швидше за все, через посередництво західноєвропейських країн. Такою, зокрема, є традиція використання церковного дзвону для богослужбних та інших цілей. «Як відомо, саме в Ірландії перших століть християнства він [дзвін. – Г.К.] був вперше запроваджений у церковний та монастирський побут, а вже потім у цій функції був поширений ірландськими місіонерами по всій Європі» - зазначає Т. Михайлова.⁴¹ Подібним шляхом в Україну могла потрапити ірландська за походженням форма накладеного на коло «кельтського хреста». В Ірландії такий хрест відомий принаймні з VII ст., а у дещо пізніші часи він отримує певне поширен-

⁴¹ Цит. за: Михайлова Т. Ирландское предание о Суибне Безумном, или Взгляд из XII века в VII. – М., 1999. [http://www.celtica.ru/archives/michailova_02.rar]

ня у Скандинавії та Німеччині. На землях Київської Русі хрести подібної форми зустрічаються з XII–XIV ст. Згодом за ранньомодерної доби схожої форми т. зв. «променисті» хрести були поширені на півдні України.⁴² До речі, чавунний хрест, за формою дуже схожий на «кельтський», було встановлено й на могилі Тараса Шевченка у 1884 році на Чернечій горі, хоча за мистецьким задумом він мав викликати асоціації з хрестами козацької України.

Паралелі між ірландською та киево-руською культурами активно обговорюються ще з радянських часів, коли окремі дослідники почали використовувати їх то для обґрунтування «незалежності» давньоруської церкви від Візантії, то для підтвердження «експансії» православної віри на Британські острови. Навколо цього питання з'явилося безліч спекуляцій з політичним при смаком, які, схоже, назавжди поховали надію встановити істинну природу помітної близькості двох культур. Про один з містків, які їх поєднували, ми щойно спробували розповісти.

На перехрестях нової історії

Із завершенням епохи Середньовіччя як кельтські країни на Заході Європи, так і слов'янські на Сході спіткала незavidна доля іноземного панування, результатом якого могло бути тільки одне – національне, релігійне та соціально-економічне гноблення, яке розтягнулося на багато століть. Ірландці, шотландці, валлійці на Заході, так само як і українці на Сході ставали вигнанцями у власних країнах і були змушені або прилаштуватися до нових порядків, або залишати батьківщину. Нова історія Європи знає кілька цікавих, курйозних, а іноді й гірких сторінок, коли шляхи вихідців з кельтських земель Британії перетиналися з Україною.

⁴² Малина В. Кам'яні хрести в Україні. XVIII–XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. – Миколаїв, 2009. – С. 234–236, таб. X, XLI.

Одна з них пов'язана з історією Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Йшов 1655 рік, сьомий з початку кровопролитної війни Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Королівські війська, які, здавалося б, переломили хребет козацьким полкам у битві під Берестечком, знову зазнали жакливої поразки під Батогом. Укладений Хмельницьким восени 1654 року переяславський договір з Москвою загрожував полякам втратою усієї території України. У цій атмосфері вищі кола польського суспільства активно обговорювали можливості виходу з катастрофічної ситуації, у якій перебувала Річ Посполита. Одну з них було запропоновано Яном Вельопольським, бецьким та богемським старостою, войницьким каштеляном, який 5 березня 1655 року надіслав листа польському королю. Ось що у ньому пропонувалося:

«Не бачу способу, як привести в порядок справи, окрім того, щоб залучити якнайшвидше кілька тисяч ірландців, котрі, як я чув, зголосилися на службу вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Я бачу в цьому багато вигод: люди вже готові, через становиська, через нищення держав вашої королівської милості, давши їм якогось гідного і компетентного провідника, прямо, не барячись, під реґіменти їх милостей панів гетьманів прийдуть. І не тільки можна буде використати їх у війні, але, знаючи їх за військових людей (ця суворість загартовує також вроджені властивості осадників), ваша королівська милість, наш милостивий пан, може осадити їх на місце козаків у тих краях, через що утворяться для Вітчизни укріплення і заслони, і це було б рівночасно місцем винагороди. З котрих найкраще могло б допуститися до прерогатив шляхти ... щоб напотім це створило велику перепону всім повстанцям, як і сама відмінність націй».

Відомостей про те, що українцям довелося битися з якимось ірландським контингентом, немає. Так само не з'явилися ірландські поселенці й на Запоріжжі. Отже, план Вельопольського реалізований не був. Хоча не був він і таким уже фантастичним, як це може видаватися тепер. На думку Я. Федорука, ірландцями, про яких йшлося у листі високопоставленого польського чинов-

ника, могли бути кілька тисяч найманців, набраних Олівером Кромвелем.⁴³ Ватажок англійської революції, який одночасно є одним з найбільш ненависних антигероїв ірландської історії, уславився своєю жорстокою розправою над ірландськими католиками за те, що вони у війні революційного парламенту з королем підтримували останнього. У відповідь війська Кромвеля закатували тисячі ірландців, жорстоко зганяли їх із земель, які після цього надавалися у користування колоністам з Британії. Сьогодні це називається «геноцидом» або «етнічними чистками». Кромвель намагався позбавитися якомога більшої кількості ірландців, тож коли між Англією та Іспанією у 1653 – 1654 роках було укладено мирну угоду, англійський лідер пообіцяв надати іспанському королю Філіпу IV, який вів війну з Францією, допомогу у вигляді 10-тисячного ірландського корпусу. Відомо, що у липні 1654 року перші три тисячі ірландців було переправлено на континент, до порту Св. Себастьяна у Фландрії. Що з ними сталося далі – невідомо, але на іспанську службу вони не потрапили: міжнародна кон'юнктура змінилася й у листопаді 1655 року Франція та Англія уклали мирну угоду, а уряд Кромвеля оголосив війну Іспанії. Очевидно, саме тоді ірландці зголосилися служити польському королеві, але з невідомих причин угода укладена не була. Найвірогідніше, вони розбрелися по європейських країнах, де їх охоче приймали на службу до найманих армій, і, цілком можливо, що деякі особи могли потрапити до Польщі.

Слід сказати, що у новий час вихідці з Ірландії та, особливо, Шотландії масово виїжджали на континент: одні на навчання, другі – у якості «трудомих мігрантів» та поселенців, треті – як військові найманці. Особливо посилювався цей процес у другій половині XVII ст., коли вихідці з кельтського Заходу, переважно шотландці, служили майже кожному європейському володарю. Польський король, московський цар та український гетьман не були у цьому відношенні виключенням. Не виключено, що хтось із шотландців потрапляв і на Запорізьку Січ. При-

⁴³ Федорук Я. Польські плани ірландської колонізації України середини XVII століття // Україна в минулому. – К.; Л., 1996. – Вип. 9. – С. 35 – 37.

наймні, існує легенда про те, що Максим Кривоніс, один з ватажків Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр., був саме шотландцем за походженням.

Неоціненним джерелом з історії шотландського найманства на сході Європи, у тому числі й на території України, є «Щоденник» Патріка Гордона.⁴⁴ Доля його автора була настільки насиченою різноманітними пригодами, що вона більше нагадує авантюрний роман. Патрік Гордон (1635 – 1699) походив зі знатного та впливового шотландського клану Гордонів, але його перспективи на батьківщині були не зовсім райдужними. Як

Патрік Гордон (1635 – 1699)

«молодший син молодшого брата з молодшої гілки клану» він не міг розраховувати на спадок. Члени його родини були католиками у переважно протестантській країні, а за політичними поглядами ще й роялістами – прихильниками скинутої англійською революцією династії Стюартів. Тож не дивно, що у віці 16 років, після захоплення Шотландії військами Кромвеля, юний Гордон залишив рідний Охлухріс у графстві Ебердін і відправився на навчання до однієї з єзуїтських колегій у Східній Пруссії. Але заведені у навчальному закладі суворі порядки йому не сподобалися, і незабаром Патрік Гордон залишив навчання. Деякий час він мандрував територією Польщі, часто-густо знаходячи притулок у земляків – шотландських поселенців. Доля привела його до найманого війська спочатку шведського, а потім польського короля. У 1660 році у складі польських військ Гордон брав участь у бойових діях проти Юрія Хмельницького та його московських союзників на Волині і Поділлі. По закінченню війни Гордон пе-

⁴⁴ Гордон П. Дневник. 1635 – 1659. – М., 2000; Його ж. Дневник. 1659 – 1667. – М., 2002; Його ж. Дневник. 1677 – 1678. – М., 2005.

рейшов служити до московського царя Олексія Михайловича, і хоча згодом він гірко жалкував, що спокусився на обіцянки московських вербувальників, саме на царській службі відбувся злет його військової кар'єри. У 1665 році він дослужився до полковника й 1677 року командував царськими гарнізонами на півдні Росії та в Україні – у Трубчевську, Брянську, Новому Осколі, Севську, Переяславі та Каневі.

Але найбільш повно військовий талант Патріка Гордона розкрився під час Чигиринських походів 1677 – 1678 років, коли козацькі та московські війська тримали облогу величезного турецько-татарського війська. На початку кампанії Гордон командував кінним драгунським та піхотним полками загальною чисельністю до півтори тисячі вояків. З самого початку облоги він був одним із керівників оборони Чигириня. Серед іншого, Гордон проявив себе як здібний військовий інженер, ефективно застосовуючи як загальні європейські прийоми оборони фортець, так і свої власні винаходи. Постійно нарікаючи на низький рівень дисципліни чигиринського гарнізону, він неодноразово відзначав хоробрість козаків і вважав їх більш боєздатними за московських солдатів. 3 серпня 1678 року, після загибелі царського губернатора Івана Ржевського, Гордон очолив гарнізон міста. Коли під натиском переважаючих турецьких сил здача Чигириня стала неминучою, Гордон спромігся вдало організувати відступ козацько-московських військ і останнім залишив фортецю. Хоча туркам ціною неймовірних втрат все ж вдалося захопити Чигирин, їхні війська були знекровлені й перемоги не здобули. Гордон за свої успіхи під час Чигиринських походів отримав чин генерал-майора та посаду начальника гарнізону Києва.

Тут, у Києві, Патрік Гордон провів майже десять років, які виявилися чи не найспокійнішими у його житті. Саме у Києві на основі попередніх записів був написаний англійською мовою його «Щоденник» – видатна літературна пам'ятка, один з перших у Європі біографічних творів такого типу. На місце написання вказує палітура, прикрашена характерною для української школи мініатюрою Спаса Емануїла – юного Христа, який

сидить, схрестивши ноги й притискаючи до себе увінчану хрестом сферу.⁴⁵

Судячи з тексту «Щоденника», Гордон був далеко не єдиним шотландцем, який служив на території України. Мимохідь він згадує з десяток своїх співплемінників. Серед них – полковник московського війська Уільям Джонстон, який загинув у Конопській битві, Андрій Гамолтон (Хемілтон), який зі своїм драгунським полком служив при гетьмані Івані Самойловичі, приятель Гордона полковник Ендрю Бернет, тяжко поранений під Чигирином, підполковник Александр Ленделс, що загинув у тій же кампанії, полковники Александр Левістон та Вілім Гюлд, які разом із Гордоном служили у Києві тощо.

У бойових діях на території України відзначився й інший видатний військовий діяч шотландського походження – адмірал Джон Пол Джонс (1747-1792). Народжений у помісті Арбігленд на південному узбережжі Шотландії Дж. П. Джонс почав кар'єру офіцером британського торговельного флоту. В період війни американських штатів за незалежність він став одним з засновників військово-морських сил США й першим капітаном першого американського військового корабля «Альфред». Згодом, командуючи кораблем «Рейнджер» він уславився зухвалими рейдами біля узбережжя Великої Британії та Ірландії. Захопивши 20-гарматний британський корвет «Дрейк» Дж. П. Джонс здобув для флоту Сполучених Штатів першу суттєву військово-морську перемогу. Однак після переможного завершення війни американський уряд на деякий час втратив інтерес до розвитку військового флоту, що змусило Дж. П. Джонса шукати продовження кар'єри у Європі. У 1788 р. він прийняв запрошення Катерини II й перейшов на російську службу у чині контр-адмірала. Фактично очоливши військове командування Чорноморським флотом Дж. П. Джонс, або Павел Джонс як його називали у Росії, взяв участь у війні з Туреччиною. 27 червня 1788 р. у Дніпровському лимані, тримаючи прапор на 24-гарматному кораблі

⁴⁵ Рыженков М. Археографическое описание источника // Гордон П. Дневник. 1635 – 1659. – М., 2000. – С. 249.

«Св. Володимир» адмірал Джонс завдав нищівної поразки туркам, які втратили 15 кораблів, 3 тис. чоловік убитими й 1,6 тис. полоненими. Втрати чорноморського флоту склали 1 корабель й 18 загиблих моряків.⁴⁶ Ця перемога стала найбільшим успіхом у військовій кар'єрі Дж. П. Джонса, а складене ним описання бойових дій у Лимані згодом вивчатимуть у кращих військово-морських академіях Європи й США.

Водночас, для самого Джонса перемога в Лимані виявилася останньою, адже вона породила заздрість командувача гребною флотилією контр-адмірала Карла Генріха Ніколая Оттона принца Нассау-Зігена й фаворита імператриці Григорія Потьомкіна. Їхніми зусиллями Дж. П. Джонса було відкликано до Санкт-Петербурга, а історію його перемоги згодом переписали «потрібним» чином. Інтриги у двірцевому та офіцерському середовищі змусили адмірала Джонса залишити службу й переїхати до Парижа, де він незабаром помер. Лише у 1913 р. його прах було з почесними перепоховано у соборі Військово-морської академії США у Аннаполісі, штат Меріленд. Один з біографів Дж. П. Джонса наступним чином відгукнувся про адмірала: «Він був видатним командиром. Ніколи не визнаючи поразки, він продовжував битися разом зі своїми слабкими кораблями й ще гіршими командами й, зрештою, перемога, здобута такою впертістю, приходила до нього. Але він був чимось значно більшим за простого вояка. Він був значно кращим і вправнішим флотоводцем. ... В цілому, він був водночас великим мореплавцем і великою людиною».⁴⁷

У XVIII ст. військове значення найманців істотно знизилося, і це призвело до суттєвого зменшення обсягу шотландської та ірландської імміграції до Європи. Вихідці з кельтських країн відтоді служили здебільшого у британській армії, де їхня чисельність складала більше половини. Околиці Британії – Ірландія, Шотландія та Уельс були значно біднішими за Англію. Тут, особливо в Ірландії та гірських районах Шотландії, панували безробіття, нестача землі, а подекуди навіть голод. Саме тому для багатьох ір-

⁴⁶ Лакизюк В. Полонез над вічністю: Роман-хроніка. – К., 2010. – С. 134.

⁴⁷ Tooker L. F. John Paul Jones. – New York, 1916. – P. 210.

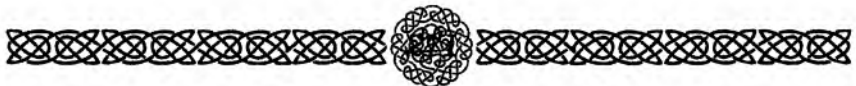

ландців та шотландців служба у королівських збройних силах була чи не єдиною можливістю бодай якось влаштуватися у житті, інтегруватися до суспільства й зробити кар'єру. За це вони платили своєю кров'ю у численних колоніальних та європейських війнах, що їх вела Британська імперія. У ХІХ ст. наймасштабнішою з них була Кримська війна (1853 – 1856), яку Британія, Франція, Туреччина та Сардинія вели проти Російської імперії. Вона стала найбільш трагічною сторінкою у взаємовідносинах українських земель з кельтськими країнами Західної Європи, і не тільки тому, що найзапекліші бойові дії відбувалися на територіях, що нині входять до складу України. У російській армії, що брала участь у тій війні, українці складали не менше третини особового складу, адже до Криму були переведені здебільшого ті російські полки, що дислокувалися у південних губерніях й комплектувалися значною мірою за рахунок їхнього населення.

З боку Британії у бойових діях в Криму брала участь ціла низка військових частин, склад яких було сформовано за рахунок шотландців, валлійців та ірландців. Зокрема, це Верховинська бригада (Highland Brigade), у складі 42-го, 79-го та 93-го полків, під командуванням генерал-майора Коліна Кемпбелла, 1-й королівський полк (шотландці), 71-й верховинський полк легкої піхоти, полк шотландських гвардійських стрільців, 21-й полк шотландських стрільців, драгунський шотландський полк, 23-й полк королівських валлійських стрільців, 41-й полк (валлійці), 18-й королівський ірландський полк, 88-й та 89-й полки (ірландці). Крім того, солдати ірландського походження у значній кількості входили до складу інших частин британської армії. За підрахунками Д. Мерфі, зі 111 тис. британських солдатів та офіцерів, які брали участь у Кримській війні, 37 тис. були ірландцями, з них близько 7 тис. не повернулися додому.⁴⁸

Шотландці, ірландці та валлійці відіграли істотну роль в усіх найважливіших битвах Кримської війни – на Альмі, під Балаклавою, Інкерманом та Севастополем. Багато з них були нагороджені Хрестом Вікторії – вищою військовою нагородою Бри-

⁴⁸ Murphy D. Ireland and the Crimean War. – Portland, 2002.

*Капітан Каннінгхем
(42-й полк Верховинської бригади)
у британському таборі
під Севастополем, 1855*

танії. Для деяких Кримська війна стала початком блискучої військової кар'єри, як, наприклад, для сержанта Люка О'Коннора. Він здобув Хрест Вікторії у Битві на Альмі, а згодом дослужився до фельдмаршала й став єдиним військовослужбовцем за всю історію британської армії, який піднявся усіма сходинками військової ієрархії, від першої до останньої. Для багатьох участь у Кримській війні була рівнозначна шляхетній боротьбі проти деспотизму й гноблення підкорених народів. Річ у тім, що в середині XIX ст. освічені кола ірландського суспільства співчували боротьбі поляків за незалежність в ході польсько-російської війни 1831 р. й краківського повстання 1846 р. Україна в уявленнях більшості підданих британської корони сприймалася як невід'ємна частина

самодержавної Росії, тому й дивно, що у 40-х роках XIX ст. ірландські газети писали про «орди козаків та московитів (цих готів та вандалів нашого часу) й навіть про «українські орди Росії», що загрожують демократичним прагненням волелюбних народів».⁴⁹

Водночас у народній пам'яті ірландців згадка про Кримську війну нерідко виступає зовсім позбавленою героїчного блиску. Яскравим свідченням цього є народна пісня «Рекрут Керрі» (Kerry recruit), присвячена гіркій долі ірландського солдата Кримської війни, який проливає кров за інтереси імперії й не

⁴⁹ Jędrzejewski J. Between Dublin and Siberia: Poland in the Nation newspaper, 1846 // Studia Celto-Slavica 4. Łódź, 2010 (forthcoming).

отримує від неї гідної вдячності. Героєм цієї довгої баллади є хлопець на ім'я Керрі, такий собі «ірландський Швейк». Вирішивши кинути роботу на торфовищі й спробувати долю військового, він відправляється до сержанта-вербувальника. Керрі отримує «червоний мундир зі шкіряним поясом, щоб зав'язати його на горлянци», а також «дивну штуку, яку вони назвали кокардою на шапку». Разом з іншими рекрутами, Керрі відправляють на кораблі до Криму, де вони висадилися «змерзлі, змоклі та голодні». Проте наступного ранку для них приготували «гарячий сніданок з пороху та гарматних ядер». Вони билися на Альмі та під Інкерманом, але «росіяни побили нас біля Редана», одного з фортів поблизу Севастополя. Залізаючи на стіну форта, Керрі втрачає око й отримує «велику російську кулю у стегно». Стікаючи кров'ю, він чекає на смерть, аж раптом від начальства надходить порятунок: «вони покликали лікаря, який зупинив кров, вони дали мені елегантну ногу, зроблену з дерева, вони дали мені медаль і десять пенсів на день, на які я зараз живу зі своєю Шейлою».

Баллада «Рекрут Керрі» — одна з найпопулярніших ірландських пісень, присвячених тяжкій та невдячній солдатській долі. Сумна іронія цієї пісні була надзвичайно близька і багатьом ірландським ветеранам, які вели мало не жебрацький спосіб життя, і дискримінованим та приниженим ірландським робітникам-поденникам, і повстанцям, які у 1916 та 1921 роках боролися за незалежність Ірландії.

*Генерал Джордж Де Лейсі Еванс
(1787-1870),
командувач британської 2-ї дивізії
під час Кримської війни,
виходець з аристократичної родини
англо-ірландського походження*

Графиня Констанс Маркевич
(1868 – 1927) в однострої
Ірландської республіканської армії

Варто відзначити, що одна з ключових осіб ірландського опору початку ХХ ст. була пов'язана долею й з Україною. Йдеться про Констанс Маркевич (1868 – 1927) – відому громадсько-політичну діячку доби здобуття Ірландією незалежності. Констанс, яка походила з аристократичної англо-ірландської родини Гор-Бут (Gore-Booth), у 1901 р. вийшла заміж за Казимира Дуніна-Маркевича (1874 – 1932) – у майбутньому званого польського живописця. У свою чергу, Казимір Дунін-Маркевич походив з давнього польсько-українського шляхетського роду й мав титул графа. Його маєток знаходився на Вінничині, у с. Животівка, де подружжя провело разом два роки свого життя

у 1902 – 1903 рр. Згодом вони виїхали до Ірландії, де Констанс зробила кар'єру революціонера і блискучого політика. У 1909 р. вона виступила засновницею парамілітарної молодіжної організації «*Fianna Éireann*», займалася організацією масових акцій протесту, зі зброєю в руках боролася проти британців під час повстання 1916 р, кілька разів була заарештована. У 1918 р. Констанс Маркевич була обрана депутатом від партії Шинн Фейн до Британського парламенту й стала, таким чином, першою жінкою-депутатом в історії Європи. Разом зі своїми колегами Констанс не поїхала до Лондона, а натомість увійшла до числа засновників першого Ірландського парламенту. У період здобуття Ірландією незалежності вона стала також першою жінкою у Європі, яка займала посаду міністра, очолюючи з квітня 1919 р. по січень 1921 р. Міністерство праці молодшої держави. Констанс виступила однією з організаторів республіканської партії Ірландії *Fianna*

Fáil у 1926 р., однак незабаром її життя обірвалося: заразившись туберкульозом під час відвідання одного з дублінських притулків, вона померла у 1927 р. Перед своєю смертю Констанс Маркевич востаннє побачилася з чоловіком, який ще у 1913 р. повернувся в Україну. Мев Маркевич, єдина донька Констанс та Казимира, що народилася у 1902 р. й залишилася в Ірландії, була вихована у родині Гор-Бутів.

Натомість назавжди емігрувати з України до Ірландії довелося Івану Бішофу, учаснику революційних подій 1905 р. у Росії. Уродженець Одещини, Іван Бішоф вивчав хімію в Одеському університеті, однак згодом залишив навчання й пішов служити на флот.

Доля занесла його на знаменитий панцерник «Потьомкін», де Бішоф працював у машинному відділенні. Взявши дієву участь у повстанні на кораблі, Бішоф після придушення його царськими властями був змушений рятуватися за кордоном. Він утік на територію Туреччини, а згодом дістався Лондона, де зустрічався з Володимиром Леніним. У 1913 р. він опинився у Дубліні. Вже у незалежній Ірландській республіці Бішоф працював торговельним представником Радянської Росії, займаючись збутом нафтопродуктів. Двічі за підозрою у шпигунстві Бішоф потрапляв до в'язниці, а після Другої світо-

*Ресторан Beshoff у Дубліні,
заснований Іваном Бішофом*

вої війни він заснував у центрі Дубліна рибний ресторан «Beshoff fish & chips», котрий здобув величезної популярності у столиці Ірландії й досі приймає відвідувачів на вулиці Upper O'Connell, 6. Цікаво, що сам Іван Бішоф довгий час лишався останнім свідком подій на «Потьомкині», адже помер він у 1987 р. у віці 102 (за іншими даними – 104) роки.⁵⁰

Але повернімося на початок ХХ ст. Тоді образ кельтських країн, Ірландії та Шотландії, які намагалася скинути з себе владу Лондона, значною мірою надихав і діячів українського національного руху. Згадаймо Лесю Українку з її блискучою поемою «Роберт Брюс, король шотландський», присвяченою визвольній боротьбі шотландців проти Англійського королівства на початку XIV ст. Українська поетеса була обізнана і з сучасними їй подіями, які відбувалися далеко на заході Європи. Зокрема, у 1906 році в українському журналі «Нова Громада» вона опублікувала власний переклад статті Френсіса Фегі про гноблення ірландської мови та культури у Великій Британії.⁵¹ Інший приклад – стаття рідного дядька Лесі Українки, відомого громадського діяча Михайла Драгоманова «Новокельтський та провансальський рух у Франції», опублікована ще у 1875 році в авторитетному російському журналі «Вестник Европы».⁵² З її тексту видно, як молодий український рух шукав для себе взірці на території Європи й знаходив їх, зокрема, й у західноєвропейських кельтських країнах.

На початку ХХ ст. порівняння ірландського та українського національного рухів стало, очевидно, вже досить поширеним явищем, про що свідчить його обговорення у публіцистиці тих років.⁵³ Але якщо росіянин С. Щоголев категорично відкидав са-

⁵⁰ Ivan Beshoff, last survivor of mutiny on the Potemkin // New York Times. – October 28, 1987.

⁵¹ Справа ірландської мови (Розвідка Френсіса Фегі в перекладі Лесі Українки) // Всесвіт. – 1992. – Ч. 5 – 6.

⁵² Драгоманов М.. Новокельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. – 1875. – №8, 9.

⁵³ Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепар-

му можливість такого порівняння, то для українця Є. Чикаленка воно було цілком очевидним. У своїх «Спогадах» Чикаленко метафорично називає українських селян «ірландськими фермерами», натякаючи на їхнє злиденне становище.⁵⁴ Пізніше, в роки революції, Є. Чикаленко знову спиратиметься на українсько-ірландські паралелі. Передчуваючи справжні масштаби більшовицької загрози, він писав, що нова влада «знищить усе, що буде свідомого на Україні і заведе таке обрусіння, якого не знала самодержавна Росія і вона так буде винищувати все українське, як колись англійці винищували все ірландське».⁵⁵ На цьому тлі зовсім не дивує, що серед перших книжок, які були надруковані після встановлення у Києві влади Української Центральної Ради у 1917 році, була перекладена з англійської брошура «Ірландська республіка», анонімний автор якої висвітлював нищівну англійську політику в Ірландії, а також боротьбу острова за незалежність.

В історії українського культурного відродження й національного руху суттєву роль відіграла й одна знана родина українсько-ірландського походження. Її родоначальник Олександр О'Коннор потрапив до Російської імперії за часів війн з Наполеоном, відзначився у Бородинській битві і за свою бойову вдачу отримав прізвисько «Шалений полковник Деконнор» (в Росії ірландське прізвище вимовляли на французький манер). Згодом Олександр О'Коннор осів на Полтавщині, де одружився з Олександрою Стороженко, яка походила зі старовинного козацько-старшинського роду, й отримав дворянський титул. Однак згодом сталася загадкова сімейна драма, в результаті якої репутація «шаленого полковника» була заплямована настільки, що його позбавили дворянства й вислали з Росії. Двоє синів Олександра О'Коннора обрали військову кар'єру і, таким чином, відновили втрачений батьком дворянський титул. Віктор О'Коннор дослужився до генерал-майора й осів на Чернігівщині, де одружився

ратизма. – К., 1912. – С. 263.

⁵⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1917). – К., 2003. – С. 34.

⁵⁵ Чикаленко Є. Щоденники (1918 – 1919) // Україна. – 1992. – № 2. – С. 39.

з Ідилією Крижанівською (дітей подружжя не мало), а його молодший брат Олександр за станом здоров'я вийшов у відставку у чині майора. Доля склалася так, що Олександр служив в одному кірасирському полку з Віталієм Лисенком – батьком славетного українського композитора Миколи Лисенка. Олександр О'Коннор молодший одружився з його племінницею Анастасією Лисенко й після відставки оселився в с. Миколаївка Кременчуцького повіту на Полтавщині, в маєтку своєї дружини. В Олександра О'Коннора та Анастасії Лисенко було чотири доньки та п'ятеро синів. Про долю більшості дітей майже нічого невідомо, однак дві доньки О'Коннора молодшого – Ольга та Валерія – назавжди вписали свої імена в історію України.⁵⁶

Ольга О'Коннор народилася 24 червня 1850 р. й зростала на Полтавщині разом із Миколою Лисенком, який був старший за неї на вісім років. Дитяча приязнь згодом переросла у кохання й у 1868 р. Микола та Ольга вінчалися у Києві. Невдовзі подружжя виїхало до Німеччини, де Ольга О'Коннор разом зі своїм чоловіком навчалася у Лейпцігзькій консерваторії у 1868 – 1869 рр. Згодом, у 1874 – 1878 рр., закінчить і Петербурзьку консерваторію. Ольгу О'Коннор не випадково називають першою примадонною української опери: саме вона першою виконала партію Оксани в опері Миколи Лисенка «Різдвяна ніч» (1874), від якої бере початок вітчизняне оперне мистецтво. Ольга О'Коннор була виконавицею багатьох творів свого чоловіка, який присвятив їй сім своїх фортепіанних та вокальних творів. Серед них – перший твір М. Лисенка з циклу «Музика до Кобзаря» «Ой, одна я одна, як билинонька в полі», який став народною піснею, а, за легендою, ще й найвідоміший вокальний твір композитора «Коли розлучаються двоє» (на український переклад з Г. Гейне).

На жаль, ані професійна кар'єра, ані подружнє життя в Ольги О'Коннор не склалися. Перше унеможливила втрата голосу у 1880 р., а друге перекреслила хвороба нервової системи, внаслідок

⁵⁶ Скорульська Р. «Як же його й жити, коли я співати не зможу...» (Спроба реконструкції забутої постаті.) // Український музичний архів: Документи і матеріали з історії української музичної культури. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 81 – 121.

док якої Ольга О'Коннор була змушена відмовитися від можливості мати власних дітей. Саме це стало причиною її фактичного розлучення з чоловіком, яке, щоправда, офіційно оформлене не було. Пізніше Ольга О'Коннор погодилася на всиновлення п'яťох дітей Миколи Лисенка від Ольги Липської. Подальша доля Ольги О'Коннор була пов'язана з викладацькою діяльністю. Після втрати голосу вона викладала гру на фортепіано (серед її учениць була Леся Українка), а в 1908 р. відкрила приватну музичну школу для дітей молодшого віку. Вже за радянської влади Ольга О'Коннор отримувала академічну пенсію як удова славетного композитора, а також викладала хоровий спів у дитячому притулку. 4 жовтня 1930 р. вона померла у Києві.

Зовсім іншим був життєвий шлях молодшої сестри Ольги О'Коннор Валерії. Народжена у 1866 р. Валерія (Лора) виховувалася у колі діячів українського руху, її близькими подругами були Леся Українка та Людмила Старицька-Черняхівська, її двоюрідна сестра. Спілкування у колі родин Лисенків та Старицьких ще за дитячих років сформувало у Валерії усвідомлення своєї належності до українства, що й знайшло відображення у її спогадах «Лисенко – Старицькі». Закінчивши київську жіночу гімназію, Валерія О'Коннор за власний кошт організувала нелегальну українську школу для селянських дітей, а згодом – народний театр. У 1890-х рр. Валерія О'Коннор проживала у Харкові, де викладала в епархіальній школі, друкувала статті й театральні рецензії у газеті «Харьковские ведомости», а також працювала у видавничому комітеті місцевого Товариства письменності. У 1899 р. Валерія вийшла заміж за інженера Олександра Вілінського, який був її однодумцем.

У 1905 р. разом із чоловіком Валерія переїхала до Києва, де долучилася до діяльності українських культурних та громадсько-політичних організацій: Літературно-артистичного товариства, товариства «Просвіта», Українського клубу, журналу «Сяйво», Товариства українських поступовців. У цей час здобуває визнання талант Валерії О'Коннор-Вілінської як письменниці та драматурга. Значної популярності набули її п'єса «Візит» (1910), а

також імпресіоністичні драми «Інститутка» (1911) та «Сторінка минулого» (1912) які неодноразово перевидавалися. Написана на початку ХХ ст. повість «Скарб» спричинила урядові переслідування проти Валерії О'Коннор-Вілінської. Весь наклад твору було конфісковано, а сама авторка опинилася за ґратами. Справа О'Коннор-Вілінської потрапила на розгляд Сенату й лише завдяки втручанням відомих юристів С. Шелухіна та І. Шрага її було врятовано.

У період Першої світової війни, працюючи у Товаристві допомоги населенню Південної Росії «Юг», Валерія О'Коннор-Вілінська налагоджувала культурно-освітню роботу серед поранених, займалася облаштуванням дітей біженців, брала участь у роботі клубу «Родина». Згодом, Валерія О'Коннор-Вілінська взяла активну участь у подіях української революції. Від Союзу українських автономістів-федералістів (ця партія була сформована після реорганізації Товариства українських поступовців у березні 1917 р.) її делегували на Всеукраїнський національний конгрес й обрали членом Української Центральної Ради (УЦР). На Перших Загальних зборах УЦР Валерія О'Коннор-Вілінська увійшла до складу її Комітету. Працюючи у новостворених урядових структурах Валерія О'Коннор-Вілінська опікувалася питаннями культурного розвитку країни. Вона входила до президії Комітету українського національного театру, а після формування Генерального секретаріату освіти очолила літературну секцію цієї установи. На цій посаді вона лишалася й за часів Гетьманату П. Скоропадського. Платню за роботу в складі уряду Валерія О'Коннор-Вілінська жертвувала на розвиток Молодого театру.

Після утвердження у Києві влади Директорії УНР Валерія О'Коннор-Вілінська виїхала до Швейцарії разом зі своїм чоловіком, якого було призначено українським консулом у Цюриху. Поразка революції змусила Валерію залишитися в еміграції. В Австрії, а згодом у Чехії вона продовжувала активно займатися громадською діяльністю, очолювала закордонну українську секцію *Ліги миру й свободи*, друкувала статті для українських періодичних видань, перекладала українською мовою твори фран-

цузьких письменників, викладала в Українській господарській академії у Подєбрадах тощо. Перебуваючи за кордоном, Валерія О'Коннор-Вілінська написала свій найвідоміший літературний твір – роман «На еміграції», нещодавно перевиданий в Україні.⁵⁷ На жаль доля Валерії склалася трагічно. У 1928 р. помер Олександр Вілінський. Дітей у подружжя не було і, не витримавши самотності, Валерія О'Коннор-Вілінська здійснила самогубство.⁵⁸

Згодом сліди роду О'Коннорів в Україні загубилися. Достеменно відомо, що лише двоє з дев'яти дітей Олександра О'Коннора та Анастасії Лисенко мали нащадків: по одному сину було в родинах Марії та Валеріана О'Коннорів, однак ані імена цих дітей, ані їхня подальша доля невідомі.

Історія зберегла імена ще принаймні двох ірландців, які проживали на території України. Одним із них був ландшафтний архітектор Діонісій Міклер, який у 1792 році заклав живописний парк в урочищі «Палестина» міста Дубно. Про Д. Міклера відомо, що він до кінця днів прожив у Дубно й був похований на польському кладовищі, зруйнованому за радянських часів. Де-що більше інформації збереглося про Емунда Егана (1851-1901), який народився у хорватському місті Чакторня у родині ірландського (за іншими даними – шотландського) емігранта. Е. Еган отримав гарну освіту у Відні та був відомим на той час ученим у сфері управління сільськогосподарською економікою. Міністерство сільського господарства Угорщини відрядило Е. Егана на Закарпаття, де він очолив програму виведення гірських районів регіону з глибокої господарської кризи. Еган розгорнув бурхливу діяльність, самостійно об'їздив карпатські села, а у лютому 1900 р. провів у Мукачевому конференцію з питань реалізації урядової сільськогосподарської програми на Закарпатті. Широкого розголосу набула його доповідь «Економічне становище руських селян в Угорщині», опублікована у 1901 р. у Львові. Вона містила аналіз господарської кризи на Закарпатті й конкретні пропозиції

⁵⁷ О'Коннор-Вілінська В. На еміграції. – Львів, 2005.

⁵⁸ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 138 – 140.

щодо виходу з неї. Однак Е. Еганові не пробачили, що основну провину за злиденне становище закарпатських селян він поклав на місцеву «мафію» – корчмарів та лихварів. У вересні 1901 р. внаслідок бандитського нападу в Ужгороді його було смертельно поранено, де він і помер у місцевій лікарні.

Набагато більш вдалою виявилася господарська діяльність іншого вихідця з кельтського Заходу – валлійця Джона Джеймса Х'юза, талановитого інженера й успішного підприємця, який уславив своє ім'я заснуванням одного з найбільших сучасних українських міст – Донецька.⁵⁹ Джон Х'юз народився у 1815 році у місті Мертир-Тидвіл, що у Південному Уельсі. Як і його батько, Джон отримав інженерний фах і тривалий час працював у Нью-порті, на ливарному заводі Асксайд (*Uskside*). Кількома винаходами у галузі виготовлення корабельної броні Х'юз заробив собі репутацію, яка дозволила йому влаштуватися до великої суднобудівельної компанії Міллуолл (*Millwall*) у Лондоні, а згодом стати одним з її директорів. Виконуючи замовлення для російського Адміралтейства, Х'юз дізнався про надзвичайно високий попит на металургійну продукцію, який існував у Росії. Це й стало основною причиною його рішення зайнятися бізнесом на сході України, де шойно були виявлені величезні поклади вугілля та залізної руди.

Х'юз (прізвище якого в Росії вимовляли й писали як Юз) викупив в українського поміщика С. Кочубея нереалізовану урядову концесію на будівництво металургійного заводу, й у 1869 році 55-річний валлієць, його дружина Елізабет та восьмеро дітей назавжди вирушили до України. Разом із ними їхало близько сотні валлійських інженерів та робітників, а також вантаж новітнього промислового обладнання. За кілька років було зведено перші промислові об'єкти, навколо яких почалася розбудова робітничого поселення Юзівка. На початок ХХ ст. навколо Юзівки діяло вже кілька десятків вугільних шахт, чавуноплавильний, залізобробний та сталеливарний завод, найбільший в Російській ім-

⁵⁹ Див.: Гайдук В., Ляшенко В., Мозговий В., Навка І. Юз і Юзівка. – Донецьк, 2000.

перію та один із найбільших у Європі. У місті, яке носило ім'я свого засновника, Х'юз коштом прибутків підприємства збудував й утримував лікарню, школи, лазні, пожежну бригаду, а також Церкву Св. Георгія та Св. Давида – покровителів Англії та Уельса. Після смерті засновника підприємства у 1889 році, Юзівським заводом керували чотири його сини. Після революції 1917 року й приходу до влади більшовиків родина Х'юз була змушена емігрувати до Англії, де її нащадки мешкають і нині. Проте побудоване колись Джоном Х'юзом підприємство продовжує успішно розвиватися й досі, а місто, засновником якого він був, вшановує пам'ять Джона Х'юза. Його пам'ятник нині прикрашає одну з площ Донецька, а у самому Уельсі Х'юза цінують як одну з помітних фігур валлійської історії ХІХ ст.

Будівництво Юзівського металургійного заводу. 70-ті роки ХІХ ст. ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного

Бурхливі події ХХ століття докорінно змінили обличчя як України, так і кельтських країн Заходу. За нових умов культурні й економічні зв'язки між цими двома світами з різних боків Європи продовжували розвиватися надалі. Особливо активними вони стали після падіння «залізної завіси», однак цей етап історико-культурної взаємодії лише розгортається. А ця книга, навпаки, добігає кінця.

Післямова

Про зв'язки кельтів із землями України, а також про їхній внесок у творення української історії та культури важко говорити мовою узагальнень, адже на різних етапах історичного розвитку ця взаємодія мала свій унікальний характер. У нашій книзі йшлося переважно про давніх кельтів — племена індоєвропейського походження, які в результаті складних міграційних процесів розселилися Європою від Атлантичного узбережжя до Чорного моря. Кельтські племена, очевидно, не мали спільної самоназви, а їхні уявлення про надплемінну ідентичність перебували у зародковому стані. У Центральній Європі кельти створили високорозвинену матеріальну цивілізацію, відому під назвою *латенська культура*. Її здобутки поширилися на значних обширах Європи, у тому числі серед некельтських народів. Одночасно у Європі продовжували існувати кельтомовні спільноти, які не засвоїли матеріальний комплекс латенської культури або в силу певних обставин відмовилися від нього. Саме тому, говорячи про давніх кельтів, ми маємо на увазі насамперед носіїв кельтських мов. Ми також виходимо з того, що кельтським племенам, принаймні у їхній більшості, була притаманна певна близькість принципів суспільного та господарського устрою, релігійних уявлень,

своєрідна система естетичних поглядів, втілена у декоративно-прикладному мистецтві, а також технологічна база. Варто зауважити, що окрім цих «реальних» кельтів, у Європі ще з часів античності оселилися кельти «уявні» – міфологічний образ, літературне кліше й політична конструкція. Їх завжди треба мати на увазі, досліджуючи дані писемних, археологічних та лінгвістичних джерел.

Перші контакти між кельтським світом і народами, що населяли землі сучасної України, сталися на початку ранньої залізної доби. Вони проявилися насамперед у проникненні певної кількості кіммерійської або кіммеро-фракійської еліти до прото-кельтського середовища гальштатської культури, що зумовило сприйняття кельтами певних культурних елементів східноєвропейського походження. З початком формування латенської культури контакти між кельтами та іраномовними кочовиками Північного Причорномор'я тривали, хоча й мали вкрай обмежений характер. Водночас наявність сталих торговельно-економічних зв'язків з кельтським світом демонструє населення лісової та лісостепової зони Східної Європи, представлене насамперед носіями милоградської культури. До цього середовища потрапляли невеликі групи кельтів або окремі вихідці з кельтських земель, які були носіями прогресивних технологій ремісничого виробництва.

Періодом найбільш активної участі давніх кельтів в етнокультурних процесах на території України стали III-I ст. до н. е. В цей час уся Центральна й більша частина Східної Європи опиняється під сильним впливом латенської культури, хоча проявився цей вплив у різних регіонах по-різному. На території України єдиною територією, де з початку III ст. до н. е. спостерігається масове скупчення «класичних» латенських пам'яток, стала долина Верхньої Тиси, яка разом із прилеглими землями Румунії, Словаччини та Угорщини входила до складу етнополітичного об'єднання анартів. Кельти склали елітарний прошарок цього об'єднання, представлений військовою та релігійною елітою, ремісниками високої кваліфікації тощо. Водночас присутність

чисельно домінуючого північнофракійського населення проявила себе у збереженні багатьох автохтонних традицій в обрядовій та виробничій сферах. Соціально-економічне «ядро» одного з кельтських племінних об'єднань розташовувалося на Закарпатті й було представлене оппідумом на горах Галіш та Ловачка, а також ботарським металургійним районом, найбільшим у тодішній Європі.

До Північного Причорномор'я кельти проникають також у III ст. до н.е., хоча більш точно датувати цю подію наразі неможливо. Писемні джерела згадують у північно-західній частині понтійської зони кельтське плем'я бритологів, з активністю яких слід пов'язувати інформацію про підготовку галатами нападу на Ольвію. Проявами військової експансії кельтів у Північному Причорномор'ї можна вважати появу численних латенських імпортів, виявлених випадково або у комплексах скіфо-сарматського та елліністичного кола, на тлі спустошення багатьох поселень місцевого населення й загального різкого зменшення кількості археологічних пам'яток у регіоні. У Північному Причорномор'ї кельти вступили у контакти з сарматами та пізніми скіфами, ознакою чого є поширення у культурах цих народів специфічних вотивних та жертовних комплексів, які за складом інвентарю та характером обрядовості мали західне, центральноєвропейське походження. На території Боспорського царства близько середини I ст. до н. е. перебували кельтські найманці зі складу військ Мітридата VI Евпатора, що підтверджується як писемними джерелами, так і знахідками пізньолатенських фібул й предметів озброєння, виготовлених у кельтських майстернях Подунав'я. Епізодичне перебування кельтів на Боспорі не виключене і для більш ранньої епохи, хоча зображення кельтської зброї на витворах боспорського живопису та пластики III – II ст. до н. е. свідчать радше про адаптацію місцевими майстрами популярного в елліністичному мистецтві образу кельтського воїна.

На рубежі III – II ст. до н. е. відбулося проникнення на територію Подністров'я та Середнього Подніпров'я кельто-гер-

манського населення з пограниччя ясторфської та латенської культур. Воно відіграло роль каталізатора етнічних процесів у північно-східній частині європейського Барбарікуму, і не тільки спричинило значні зміни в культурі давніх мешканців Дністровсько-Дніпровського межиріччя, а й сприяло його втягуванню у військово-політичні події на Балканах, зближенню з центрами античної цивілізації. Знайомство писемної культури греко-римського світу з представниками віддаленої периферії Східної Європи, яке мало місце під час варварських вторгнень на Балкани у II – I ст. до н.е., призвело до поширення етноніму «бастарни», який застосовувався стосовно маловідомого раніше населення регіону. Його утвердженню в літературній традиції сприяли спільні риси в культурі варварів Дністровсько-Дніпровського межиріччя, обумовлені впливом латенської та ясторфської культур, а також нетривкі політичні об'єднання населення цих земель для здійснення військових рейдів та переселень. Важливо підкреслити, що самим цим населенням згаданий етнонім у якості самоназви, швидше за все, ніколи не вживався, що й викликало подальшу плутанину з локалізацією бастарнів на різних етапах їхнього історичного розвитку.

Унаслідок змішання різних етнічних компонентів прийшлого та місцевого населення на землях східніше Карпат на початку II ст. до н. е. утворилися поенешти-лукашівська та зарубинецька культури, а наприкінці I ст. до н.е. – верхньодністровський варіант пшеворської культури. Вже на етапі формування усі вони зазнали потужного впливу латенської культури, який виявився у запозиченні багатьох кельтських традицій поховального обряду, поширенні розроблених або удосконалених кельтами технологій металургійного, металообробного, а частково й керамічного виробництва. На наявність у складі цих латенізованих культур певного кельтомовного компонента вказують зафіксовані у їхньому ареалі окремі кельтські топоніми. Зарубинецька та пшеворська культури становлять ту ланку, яка сполучає давніх кельтів зі світом праслов'янських племен і створює історичний контекст для зафіксованих лінгвістами контактів кельтських та слов'янських мов.

На рубежі ер, одночасно із занепадом кельтської цивілізації під ударами Римської держави, германських та дакійських племен, вплив кельтів на етнокультурну ситуацію на землях України суттєво слабшає. Лише окремі елементи латенського мистецтва продовжують переживатися у художньому ремеслі народів Північного Причорномор'я. Крім того, закладені кельтами традиції матеріального виробництва продовжували розвиватися у ремісничому виробництві провінцій Римської імперії, яке вкрай відчутно впливало на культуру східноєвропейських племен. У III ст. на території України спостерігається своєрідне відродження деяких традицій латенської доби, що було пов'язано з короткотривалим, але потужним сплеском «кельтського ренесансу» у західних провінціях Римської імперії, а також із проникненням на землі України асимільованих нащадків центральноєвропейських кельтів разом із новим варварським населенням, представленим вельбаркською та черняхівською культурами.

Сліди етнокультурних контактів давнього населення України з кельтами та створеною ними цивілізацією остаточно губляться з початком епохи Великого переселення народів. З огляду на це немає жодних підстав говорити про участь кельтів у творенні слов'янських держав й, зокрема, Київської Русі. За доби Середньовіччя спостерігаються лише епізодичні контакти середньовічної держави Рюриковичів з кельтськими країнами крайнього заходу Європи. Посередниками у цих контактах виступали ірландські ченці, які наприкінці XI ст. відвідували Київ. Князь Ізяслав Ярославич та його дружина Гертруда сприяли розбудові центру ірландського місіонерства у Регенсбурзі, натомість тамтешні монахи збагатили культурну скарбницю Русі західноєвропейськими традиціями книжкової мініатюри. Ймовірно, вони долучилися й до заснування у Києві католицького монастиря. Зв'язки Русі з Ірландією простежуються також в інших галузях декоративно-прикладного мистецтва й церковно-релігійного життя, хоча, швидше за все його наявність пояснюється осмисленням спільних джерел культурних віянь, насамперед візантійського та скандинавського.

За модерної доби епізодичний характер зв'язків України з кельтськими країнами Західної Європи продовжував зберігатися. У цей час на територію України потрапляють вихідці з Шотландії, насамперед у якості військових найманців на службі Речі Посполитої, Московської держави та Гетьманщини. Найвідомішим з них є Патрік Гордон, який відзначився перш за все як один з керівників оборони Чигирини від турецько-татарських військ у 1678 році. З різних боків лінії фронту українці та «кельти» опинилися під час Кримської війни 1853 – 1855 років, коли ірландці, шотландці та валлійці склали більшість особового складу британських імперських військ, а українці, відповідно, перебували на службі царської армії. Проте трагічна сторінка історії цих народів жодним чином не має затьмарювати результати продуктивних культурних зв'язків між ними. Знаковими постатями для України стали валлієць Джон Х'юз, який заснував місто Донецьк і стояв у витоків сучасної вітчизняної металургії, ірландка Ольга О'Коннор – перша примадонна української опери, а також її сестра Валерія О'Коннор-Вілінська – письменниця й політик доби Української Народної Республіки тощо.

Археологічна, мовна та культурна спадщина кельтських народів, безумовно, істотно збагатила історію та культуру України. Але не будемо забувати, що діалог культур завжди взаємний та обоюдокорисливий. Це означає, що двотисячолітні етнокультурні зв'язки кельтських народів із народами Великої Скіфії, Київської Русі, середньовічної та модерної України відбилися й на розвитку самого кельтського світу, а у ширшому контексті стали однією з важливих віх процесу творення загальноєвропейської історії та культури.

Бібліографічний покажчик

1. Алексеев В. Лобода П. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. – Т. 3. – Одесса, 2004.
2. Андреева С. Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – Спб, 2004. – С. 95-103.
3. Анохин В. История Боспора Киммерийского. – К., 1999.
4. Бандрівський Й., Йосипшин Я. Кельти на заході України // Україна в минулому. – К., 1997. – Вип. 9. – С. 8-16.
5. Безрогов В. Г. Скотоводство в древней Ирландии // Вопросы истории. 1993. – № 7. – С. 174-175.
6. Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007.
7. Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971.
8. Бодянский А. Скифское погребение с латенским мечем в Среднем Поднепровье // Советская археология. – 1962. – №1. – С. 273-275.
9. Боднарук Б. Особливості християнізації кельтських племен і напрямки чернечого місіонерства у Західній та Центральній Європі в IV-X ст. (I) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Том 2 (16).
10. Бондаренко Г. Повседневная жизнь древних кельтов. – М., 2007.
11. Браун Ф. Разыскания в области готто-славянских отношений. Т. I. Готы и их соседи до V века. – СПб, 1899.
12. Бродель Ф. Что такое Франция? Пер. с фр. – Кн. 2. Люди и вещи. – М., 1994.
13. Бруяко И. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса) // Вестник древней истории. – 1999. – № 3. – С. 76-91.
14. Брюно Ж.-Л., Бюкзешюнц О. Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // Вестник древней истории. – 1990. – № 3. – С. 131-142.
15. Васильева М. Гора, бог и имя: о некоторых фрако-фригийских параллелях // Вестник древней истории. – 1990. – № 3. – С. 94-101.

16. Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 2003.
17. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998.
18. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII – I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. – М., 1989.
19. Виноградов Ю. «Там закололся Митридат...»: военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI-I вв. до н. э.). – СПб., 2004.
20. Габуев Т. Аланский всадник. Сокровища аланских князей I-XII вв. – М., 2005.
21. Гайдук В., Ляшенко В., Мозговий В., Навка І. Юз і Юзівка. – Донецьк, 2000.
22. Галушко К. Ю. Кельтская Британия: племена, государства, династии с древности до конца XV века. – К., 2005.
23. Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – К., 1981.
24. Гупало К. Подол в Древнем Киеве. – К., 1982.
25. Гуцульщина. Историко-этнографічне дослідження. – К., 1987.
26. Гамкрелидзе Т., Вяч. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. 2. – Тбилиси, 1984.
27. Гордон П. Дневник. 1635-1659. – М., 2000; Дневник. 1659-1667. – М., 2002; Дневник. 1677-1678. – М., 2005.
28. Дейвіс Н. Європа. Історія: Пер. з англ. – К., 2000.
29. Диллон М., Чедуик Н. Кельтские королевства: Пер. с англ. – СПб., 2002.
30. Драгоманов М.. Новокельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. – 1875. – №8. – С. 688-740; №9. – С. 153-203.
31. Дюваль П.-М. Кельты: первое европейское сообщество // Курьер ЮНЕСКО. – 1976. – № 1. – С. 4-6.
32. Етнічна історія Давньої України. – К., 2000.
33. Еременко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – СПб., 1997.
34. Жофруа Р. Кельтское искусство // Курьер ЮНЕСКО. – 1976. – № 1. – С. 32-34, 37, 40.
35. Зайцев Ю. Комплекс из Гэвани (к проблеме хронологии III в. до н.э.) // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Часть 1. – СПб, 2007. – С. 258-268.
36. Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский (II в. до н.э. – III в. н.э.). – Симферополь, 2003.
37. Залізник Л. Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – К., 2008.
38. Зубарев В. Римские дороги в междуречье Истра (Дуная) и Тираса (Днестра) по данным Клавдия Птолемея // Вестник древней истории. – 1999. – №3. – С. 67-75.

39. Зубарь В. Таврика и Римская империя. – К., 2004.
40. Зубарь В., Русяева А. На берегах Боспора Киммерийского. – К., 2004.
41. Исаченко А. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян // Вопросы славянского языкознания. – 1963. – Вып. 7. – С. 43-72.
42. Ирландська література // Українська літературна енциклопедія. Т. 2. – К., 1990. – С. 331-332.
43. Историчні перекази українців /Зібрання та впорядкування В. Сокола. – Львів, 2003.
44. Казакевич Г. Кельти: традиційна культура та соціальні інститути. – К., 2006.
45. Казакевич Г. Походження деяких слов'янських фольклорних персонажів у світлі даних порівняльної міфології // Мова та історія. – 2006. – Вип. 90. – С. 75-80.
46. Казакевич Г. Стародавні кельти: історична реальність чи історіографічна конструкція? // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – Вип. 23. – К., 2007. – С. 142-148.
47. Казакевич Г. На порозі кельтського ренесанса? // Атташе. Военная политика. – 2007. – № 4. – С. 50-55.
48. Казакевич Г. Кельти за межами «кельтського світу»: моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 87-96.
49. Казакевич Г. Про кельтські та етруссько-італійські шоломи у Північному Причорномор'ї // Археологія. – 2009. – № 3. – С. 19-25.
50. Казакевич Г. Відгомін карників: військові традиції давніх кельтів на землях України, IV-I ст. до н. е. – К., 2008.
51. Калыгин В., Королев А. Введение в кельтскую филологию. – М., 1989.
52. Калыгин В. Этимологический словарь кельтских теонимов. – М., 2006.
53. Карышковский П. Истрия и ее соседи на рубеже III-II вв. до н. е. // Вестник древней истории. – 1971. – № 2. – С. 37-55.
54. Карышковский П., Клейман И. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. – К., 1985.
55. Каспарова К. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда // Советская археология. – 1988. – № 1. – С. 53-71.
56. Каспарова К. Роль Юго-Западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 57-79.
57. Клейман И.Б. Изображение воина на фрагменте рельефа из Тире // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья /Отв. ред. Т. Л. Самойлова. – К., 1987. – С. 46-52.
58. Клейн Л. Археологические признаки миграций // IX МКАЭН, Чикаго. Доклады советской делегации. – М., 1973.

59. Клиндт-Йенсен О. Дания до викингів: Пер. с дат. – СПб., 2003.
60. Коваленко Н. Кіммерійська ономастика. Автореф. дис. ... к. ф. наук. – Київ, 1998.
61. Котигорошко В. Фракийці Верхнього Потисся (III ст. до н. е. – IV ст. н. е.). – Ужгород, 1995.
62. Котигорошко В. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003.
63. Котигорошко В. Верхнє Потисся в давнину. – Ужгород, 2008.
64. Козак Д., Орлов Р. Пам'ятка стародавньої міфології // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 1. – С. 104-105.
65. Козак Д. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
66. Козак Д. Н. Венеди. – К., 2008.
67. Коллис Д. Кельти: истоки, история, миф: Пер. с англ. – М., 2007.
68. Конча С. К реконструкции индоевропейской мифологии // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – № 2. – С. 37-41.
69. Крушельницкая Л. Кельтський пам'ятник в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения института археологии. – 1965. – Вып. 105. – С. 119-122.
70. Кузьмин А. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы) // Вопросы истории. – 1974. – № 11. – С. 55-82.
71. Куланж Ф. де. История общественного строя древней Франции: Пер. с фр. Т. 1: Римская Галлия. – СПб., 1901.
72. Куликова Ю. В. «Галльская империя» от Постума до Тетриков: политические, социально-экономические и культурные аспекты: Дис... канд. ист. наук. – М., 2003.
73. Кухаренко Ю. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы /Советская археология. – 1959. – № 1. – С. 31-51.
74. Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства. – Т. 1. – М., 1953. – С. 155-232.
75. Лактизюк В. Полонез над вічністю: Роман-хроніка. – К., 2010.
76. Літопис руський /Пер. Л. Махновця. – К., 1989.
77. Мабиногион: Легенды средневекового Уэльса. Пер. с валл. В.В. Эрлихмана. – М., 2002.
78. Маді З. Припонтийские кельты // Античное общество: Труды конференции по изучению проблем античности. – М., 1967. – С. 179-182.
79. Макарова Е. Национальная мысль и национальное сознание в Англии // Национальная идея в Западной Европе в Новое время. – М., 2005. – С. 11-124.
80. Маккалох Дж. Религия древних кельтов: Пер с англ. – М., 2004.
81. Максимов С. В. Про перебування кельтів в Україні // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.: Зб. наук. пр. – К.; Львів, 1999. – С. 143-150.

82. Малина В. Кам'яні хрести в Україні. XVIII-XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. – Миколаїв, 2009.
83. Мандибура М. Полонинське господарство українців Карпат другої половини XIX – 30-х років XX століття. – К., 1978.
84. Мартынов В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. – М., 1983.
85. Мартынов В. О кельто-славянских этноязыковых контактах // Этимология: 2003-2005. – М., 2007. – С. 132-135.
86. Мачинский Д. Кельты на землях к востоку от Карпат // Кельты и кельтские языки / Отв. ред. М. А. Тиханова. – М., 1974. – С. 31–41.
87. Мельник В. М. Історія Закарпаття в народних переказах та історичних піснях. – Львів, 1970.
88. Мельниковская О. Племена Южной Беларуссии в раннем железном веке. – М., 1967.
89. Михайлова Т. Ирландское предание о Суибне Безумном, или Взгляд из XII века в VII. – М., 1999.
90. Михайлова Т. Суибнегельт зверь или демон, безумец или изгой. – М., 2001.
91. Монгайт А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974.
92. Мосенкіс Ю. Про походження докельтського субстрату // Мова та історія. – 1998. – Вип. 36. – С. 18.
93. Мосенкіс Ю. Про назву киммерійців // Мова та історія. 1998. – Вип. 43. – С. 20.
94. Мосенкіс Л. Поэтическая реконструкция «Слова о полку Игореве» и летописная поэзия. – К., 2006.
95. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. – К., 2007.
96. О'Коннор-Вілінська В. На еміграції. – Львів, 2005.
97. Пачкова С. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006.
98. Пачкова С. К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам) // Vita antique. – 2009. – № 7-8. – С. 146-154.
99. Пенник Н., Джонс П. История языческой Европы: Пер. с англ. СПб., 2000.
100. Писана керниця: топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Сокіл В. – Львів, 1994.
101. Полизн. Стратегемы: Пер. с древнегреч. / Под ред. Нефедкина А.К. СПб., 2002.
102. Подгаец А., Дубровина М. Кельты: что мы знаем о них. – Пермь, 1988.
103. Предания и мифы Средневековой Ирландии / Пер. С. Шкунаева. – М., 1991.
104. Прохненко І. Свідчення античних авторів про даків // Карпати в

Давнину. Матеріали міжнародного симпозіуму. Carpatica – Карпатика. – Вип. 15. Ужгород, 2002. – С. 188-196.

105. Пругло В. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов // Культура античного мира. – М., 1966. – С. 205-213.

106. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. А. Ковалевского – М.; Л., 1939.

107. Раев Б. Бронзовая посуда эпохи позднего латена в Сарматии // Античный мир и археология. – 1993. – Вып. 9. – С. 160-175.

108. Редина Е. Симоненко А. «Клад» конца II – I в. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Кубани. – Вып. 2. – Краснодар, 2002. – С. 78-96.

109. Ріангабар. Плач над градом Кия. Переклад з ірландської та післямова «Ріангабар і його кийська симфонія» Юрія Винничука // Жовтень. – 1984. – № 9. – С. 10-13.

110. Рудич Т. Антропологічний склад населення могильника черняхівської культури Чернелів-Руський // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр.: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 388-396.

111. Рудич Т. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 47-57.

112. Рыженков М. Археографическое описание источника // Гордон П. Дневник. 1635-1659. – М., 2000. – С. 246-249.

113. Седов В. Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. – М., 1983. – С. 97-107.

114. Симоненко О. Пізньоскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської обл. // Археологія. – 1986. – № 55. – С. 63-67.

115. Складенко В. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. – К., 2006.

116. Скорульська Р. «Як же його й жити, коли я співати не зможу...» (Спроба реконструкції забутої постаті.) // Український музичний архів: Документи і матеріали з історії української музичної культури. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 81-121.

117. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. – М., 1993.

118. Сова-Гмитров П. Новые латенские находки в Закарпатье // Slovenská Archeológia. – 1956. – VI. – 1. – S. 131-137/

119. Сокольский Н. О боспорских щитах // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – 1955. – Вып. 58. – С. 14-25.

120. Сон Н. Тира римского времени. – К., 1993.

121. Справа ірландської мови (Розвідка Френсіса Фегі в перекладі Лесі Українки) // Всесвіт. – 1992. – Ч. 5-6.

122. Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щоріч-

ник. 1989. – Вип. 23. – С. 266-277.

123. Тевено Э. История галлов: Пер. с фр. – М., 2002.

124. Тищенко К. Кельтська етимологія. І. Етнос (1-3) // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 3-16; № 5. – С. 34-42; № 6. – С. 42-54.

125. Тищенко К. Про кельтську спадщину деревлян // Україна. Наука. Культура. 2004. – № 32. – С. 150-179.

126. Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006.

127. Толстиков В. Надгробие воина с Ахтанизовского лимана // Вестник древней истории. – 1976. – № 1. – С. 80-90.

128. Трейстер М. Боспор и Египет в III в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1985. – № 1. – С. 128-139.

129. Трейстер М. Ю. Кельти в Північному Причорномор'ї // Археологія. 1992. – № 2. – С. 37-50.

130. Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968.

131. Трубачев О. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – М., 1991.

132. Фалилеев А. Кельты на Украине: данные языка // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Вип. 354-355. Слов'янська філологія. – С. 67-69.

133. Фалилеев А. Кельтские лингвистические остатки Юго-Восточной Европы (некоторые результаты и перспективы исследования) // Acta linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований. – 2009. – Т. V. – Ч. 1. – С. 275-299.

134. Федорук Я. Польські плани ірландської колонізації України середини XVII століття // Україна в минулому. – К.-Л., 1996. – Вип. 9. – С. 31-37.

135. Филип Я. Кельтская цивилизация и её наследие. – Прага, 1961.

136. Фомин М. Концепция «праведного правления» в Древней Ирландии // Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica 2. – Moscow, 2009. – P. 21-41.

137. Фролова Н. Об изображении щита и меча на одном типе монет боспорского царя Левкона II (вторая половина III в. до н. э.) // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. VII. – 1999. – С. 310-325.

138. Ханенко Б., Ханенко В. Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. – Вып. IV. – К., 1901.

139. Чехонадская Н. Галльские пророчицы: жизнь, смерть исцеление в руках галльских женщин // Мифологема женщины-судьбы у древних кельтов и германцев. – М., 2005. – С. 282-320.

140. Чикаленко Є. Спогади (1861-1917). – К., 2003.

141. Шелухин С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929.

142. Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989.

143. Широкова Н. Культура кельтов и нордическая традиция античнос-

ти. – СПб., 2000.

144. Шкунаев С. Культура Галлии и романизация // Культура Древнего Рима: В 2-х т. – Т. II. – М., 1985. – С. 258-302.

145. Шкунаев С. Община и общество западных кельтов. – М., 1989.

146. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.

147. Шукин М., Еременко В. К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. 1999. – № 34. – С. 134-160.

148. Шукин М. Черняховская культура и явление кельтского ренессанса // Краткие сообщения института археологии. – 1973. – Вып. 133. – С. 17-23.

149. Шукин М. На рубеже эр. – СПб. 1994.

150. Шукин М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005.

151. Шульц П. Мавзолей Неаполя Скифского. – М., 1953.

152. Allen D. The Sark Hoard // *Archaeologia*. – 1971. – №103. – P. 1-31.

153. Almagro-Gorbea M. Les Celtes dans la peninsule Iberique // *Les Celtes* / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 388-405.

154. Alvarez J. L. Nuevos broches celticos (peninsulares) en Grecia y la cuestion de los primeros mercenarios en el Mediterraneo (en el siglo VI a.C.) // *Arch. esp. de arqueologia*. – 1984. – Vol. 57. – № 149-150. – P. 3-14.

155. Amandy M., Brouquier-Redde V., Delestree L.-P. Ribemont-sur-Ancre (Somme) // *Gallia: Archeologie de la France antique*. – 2000. – T. 56. – P. 177-183.

156. Archibald Z.H. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Period // *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges / Black Sea Studies*. 6. – Aarhus, 2007. – P. 253-271.

157. Arnold B., Blair Gibson D. Beyond the mists: forging an ethnological approach to Celtic studies // *Celtic chieftdom, Celtic state: the evolution of complex social systems in Prehistoric Europe*. – Cambridge, 1998. – P. 1-10.

158. Bagnall R. S. The administration of the Ptolemaic possessions outside Egypt. Leiden, 1976.

159. Barth F. E., Hallstatt et les mines de sel gemme // *Les Celtes*. / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 163-166/

160. Beazley J.D. *Attic Black-Figure Vase-Painters*. – Oxford, 1956.

161. Bertho-Lavernir C. Pourquoi ces menhirs? Les metamorphoses du mythe celtique // *Etnologie fr.* – 1998. – T. 28. – № 3. – P. 303-311.

162. Bieńkowski P. *Les Celtes dans les artes mineures Gréco-Romains*. Cracovie, 1928.

163. Blažek V. Celto-Slavic parallels in mythology and sacral lexicon // *Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica* 1. Coleraine, 2005. P. 74-85.

164. Blažek V. Slavic *komonь and its probable Celtic source // *Studia Celto-Slavica* 4. Łódź, 2010 (forthcoming).
165. Botheroyd S., Botheroyd P. F. *Słownik mitologii celtyckiej* /Тлум. z niem. – Katowice, 1998.
166. Bökönyi S. L'élevage // *Les Celtes* / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 429-435.
167. Brunaux J.-L., Lambot B. *Armement et guerre chez les Gauloise*. 450-52 av. J.-C. – P., 1987.
168. Burillo Mozota F. Celtiberians: problems and debates // *e-Keltoi*. – 2005. – Vol. 6. – P. 411-480.
169. Carey J. Russia, cradle of Gael // *Parallels between Celtic and Slavic*. *Studia Celto-Slavica* 1. – Coleraine, 2005. – P. 149-160.
170. Corcoran W. P. Preface // Chadwick N. K. *The Celts*. – London, 1970. – P. 32; Megaw R., Megaw V. *Celtic art: from the beginnings to the Book of Kells*. – London, New York, 2001. – P. 2-61
171. Cremin A. *Celtowie* / Тлум. z ang. – Warszawa, 2001.
172. Crumley C. L. Celtic social structure: the generation of archaeologically testable hypotheses from literary evidence. – Michigan, 1974.
173. Cunliffe B. *The Ancient Celts*. – Harmondsworth, 2000.
174. Czarnecka K. Germanic weaponry and its Celtic background // *Journal of Roman Military Equipment*. – 1997. – Vol. 8. – P. 291-297.
175. Czarnecka K. Brothers-in-arms? Graves from the pre-roman period furnished with double set of weaponry // *Archaeologia Baltica*. – 2007. – № 8. – P. 47-57.
176. Dandoy J. R., Selinsky P., Voigt M. M. Celtic sacrifice // *Archaeology*. – 2002. – Jan.-Feb. – P. 44-49.
177. Dietler M. «Our ancestors the Gauls». Archeology, ethnic nationalism and the manipulation of Celtic identity in modern Europe // *American anthropologist*. – 1994. – Vol. 96. – № 3. – P. 584-605.
178. Dizdar M., Potrebica H. The late La Tene culture in central Slavonia (Croatia) // *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – I Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 57-66.
179. Eichberg M. *Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schieldform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars*. – Frankfurt am Mein; Bern; New York; Paris, 1987.
180. Ellis P. B. *The Celtic Empire: the first millennium of Celtic history c. 1000 BC - 51 AD*. – Durham N. C., 1990.
181. Eska J. F., Evans D. E. *Continental Celtic* // *Celtic Languages* / Ed. by M. J. Ball. – Oxford, 1993. – P. 26-63.
182. Evans D. E. *Gaulish personal names. A study of some continental Celtic formations*. – Oxford, 1967.
183. Evans D.E. *The Early Celts: The Evidence of Language* // *The Celtic World* / Ed. M. Green. – L.; N. Y., 1997. – P. 8-20.

184. Falileyev A. *Alt-celtischer Sprachschatz: Ukrainian Contribution // Parallels between Celtic and Slavic. Studia Celto-Slavica 1.* – Coleraine, 2005. – P. 71-74.
185. Falileyev A. *Celtic Dacia: Place-Names and Ethnic Names of Celtic Origin in Dacia and Scythia Minor.* – Aberystwyth, 2007.
186. Falileyev A. *The Silesian Harii // Studia Celtica.* – 2009. – XLIII. – P. 201-206.
187. Filip J. *Keltové ve střední Evropě.* – Praha, 1956.
188. Frey O. H. *La formation de la culture de La Tène // Les Celtes.* / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 126-146.
189. Gertsman E. *All roads lead to Rus: Western influences on the 11-12 century manuscript elimination of Kievan Rus // Comitatus: A journal of Medieval and Renaissance studies.* – 2000. – Vol. 31. – P. 39-55.
190. Green M. *Symbol and image in Celtic religious art.* – London, New York, 1992.
191. Gunby J. *Oval Shield Representations on the Black Sea Littoral // Oxford journal of archaeology.* – 2002. – Vol. 19 (4). – P. 359-365.
192. Hatt J. J. *Aperçus sur l'évolution de la céramique commune gallo-romaine // REA.* – 1949. – № 51. – P. 100-128.
193. Höckmann O. *Naval and other graffiti from Nymphaion // Ancient civilizations from Scythia to Siberia.* – 1999. – Vol. 5. – № 4. – P. 303-355.
194. Jacobsthal P. *Early Celtic art.* – Oxford, 1944.
195. James S. *Exploring the world of the Celts.* – London, New York, 1993.
196. James S. *Atlantic Celts. Ancient people or modern invention? – Madison, 1999.*
197. Jędrzejewski J. *Between Dublin and Siberia: Poland in the Nation newspaper, 1846 // Studia Celto-Slavica 4.* – Łódź, 2010 (forthcoming).
198. Kaczanowski P. *Barbarzyńska Europa w okresie dominacji celtyckiej // Wielka historia Polski.* – T. 1. – Kraków, Warszawa, 1998. – S. 189-231.
199. Kaul F. *The Gundestrup cauldron and the periphery of Hellenistic world // Centre and periphery in the Hellenistic world.* – Aarhus, 1993. – P. 39-52.
200. Kaul F., Martens J. *Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia. Gundestrup and the Cimabri // Acta Archaeologica.* – 1995. – Vol. 66. – P. 111-161.
201. Koch J. T. *Lugus // Celtic Culture: A historical encyclopedia.* – Vol. III. – Santa-Barbara, Denver, Oxford, 2006. – P. 1203.
202. Koch J. T., Busse P. E. *Camulodunon // Celtic Culture. A Historical Encyclopedia.* – Vol. I. – Santa Barbara, Denver, Oxford, 2006. – P. 337-339.
203. Kolníková E. *Latenezeitlicher burgwall Gališ-Lovačka (Mukačevo) im lichte der münzfunde // Карпати в Давнину.* – Вип. 15. – Ужгород, 2002. – С. 99-113.
204. Kossack G. *'Kimmerische' Bronzen: Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa // Zbornik posvećen S. Gabrovcu ob sestdesetletnici.* – Situla 20/21. – 1981. – S. 109-143.

205. Kotigorosko V. Mala Kopanya. – Satu Mare, 2009.
206. Kruta V. Les Celtes de la première expansion historique // *Les Celtes*. / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 195-213.
207. Küster H. L'agriculture // *Les Celtes*. / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 426-428.
208. Latyshev B. Inscriptiones antique orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Vol. I. – Petropoli, 1885.
209. Littleton, C. S., Malcor L. A. From Scythia to Camelot: A Radical Reassessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail. – New York, London, 2000.
210. Lorrio A. J., Zapatero G. R. The Celts in Iberia: an overview // *e-Keltoi*. – 2005. – Vol. 6. – P. 167-254.
211. Lydon J. The making of Ireland. From ancient times to the present. – London, New York, 1998.
212. MacAulay D. Celtic Languages. – Cambridge, 1992.
213. MacMullen R. The Celtic Renaissance // *Historia*. 1965. №14. P. 93-104.
214. Macro A. Galatian connections with the Celtic West in the Hellenistic era // *Regionalism in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Bordeaux, 2007. P. 173-176
215. Majnarić Pandžić N. Investigations into the La Tene period in northern Croatia: 1970-2003 // *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – I Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 67-75.
216. Marinis R. C. de. Les Celtes de Golasecca // *Les Celtes*. / Ed. S. Moscati. P., 2001. – P. 97-99.
217. McEvoy B., Richards M., Forster P., Bradley D. G. The Longue Durée of Genetic Ancestry: Multiple Genetic Marker Systems and Celtic Origins on the Atlantic Facade of Europe // *American journal of human genetics*. – 2004. – № 75. – P. 693-702.
218. McGing M.C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator king of Pontus. – Leiden, 1986.
219. Megaw V. Early Celtic art without Scythians. A review // *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – I Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 33-47.
220. Mihaljević M., Dizdar M. Late La Tène bronze helmet from the river Sava near Stara Gradiška // *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*. – 2007. 3.s., XL. – P. 123-128.
221. Müller F. Les armes celtique de la Zihl près de Port // *Les Celtes* / Ed. S. Moscati. – P. 2001.
222. Murphy D. Ireland and the Crimean War. – Portland, 2002.
223. Nemeč I. Nejstarsi ceske kovarske terminy // *Listy filologicke*. – 1984. – R. 107. – № 3. – S. 167-172.

224. O'Corráin D. Prehistoric and Early Christian Ireland // The Oxford Illustrated History of Ireland. – Oxford, New York, 1989. – P. 2-57.
225. Olędzki M. La Tene culture in the Upper Tisza Basin // *Ethnographisch-archaologische Zeitschrift*. – 2000. – Vol. 41. – № 4. – P. 507-530.
226. Olędzki M. 'Anarti' and 'Anartophracti': Transcarpathian cultural and settlement relations of the Celts // *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – I Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 145-152.
227. On the Fourth Consulship of the Emperor Honorius by Claudian. – Harvard, 1922.
228. Piggott S. Druidzi / *Thum. z ang.* – Warszawa, 2000.
229. Pleiner R. The Celtic sword. – Oxford, 1993.
230. Powell T. G. E. From Urartu to Gundestrup: the agency of Thracian metal-work. // *European community in later prehistory*. – London, 1971. – P. 181-210.
231. Powell T. Celtowie / *Thum. z ang.* – Warszawa, 1999.
232. Raftery B. Pagan Celtic Ireland: the enigma of the Irish iron age. – London, New York, 1994.
233. Raftery B. Les Celtes pre-chretiens des iles // *Les Celtes* / Ed. S. Moscati. P., 2001. – P. 554-571.
234. Renfrew C. From molecular genetics to archaeogenetics // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2001. – Vol. 98. – № 9. – P. 4830-4832.
235. Rankin D. Celts and classical world. – London, New York, 1996.
236. Rolleston T. W. Myths and legends of the Celtic race. – London, 2004.
237. Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian. – Wrocław, 1964.
238. Rosen-Przeworska J. Spadek po Celtach. – Wrocław, 1979.
239. Ross A. Everyday life of the pagan Celts. – London, New York, 1970.
240. Ross A. Ritual and the druids // *The Celtic World* / Ed. M. Green. – London, New York, 1997. – P. 423-443.
241. Rudnicki M. A Late La Tene inhumation grave from Pelczyska: comments on the cultural situation in the upland area of Little Poland (with an analysis of the anatomical remains by Karol Piasecki // *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – I Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 195-205.
242. Rybova H., Soudsky B. Keltská svatyně ve Středních Čechach. – Praha, 1962.
243. Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen // *Archiv für slavische Philologie*. – 1912. – Bd. 33. – S. 51-99.
244. Schlette F. Kelten zwischen Alesia und Pergamon. – Leipzig, Jena, Berlin, 1976.
245. Sims-Williams P. Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor. Oxford, Boston, 2006.

246. Stalmaszczyk P. From 'ambassador' to 'whisky': Celtic elements in Polish vocabulary // *Studia Celto-Slavica* 4. – Łódź, 2010 (forthcoming).
247. Syme R. The provincial at Rome: And Rome and the Balcans 80 BC – AD 14. Exeter, 2000.
248. Szabo M. L'expansion Celte et l'armement décoré // *MEFRA*. – 1996. – Vol. 108. – P. 522-553
249. Szabo M. Mercenariat // *Les Celtes*. / Ed. S. Moscati. – P., 2001. – P. 333-336.
250. Taylor T. The Gundestrup Cauldron // *Scientific American*. – March 1992. – № 266(3). – P. 66-71.
251. Tierney J. The Celtic ethnography of Posidonius // *Proceedings of the Royal Irish Academy*. – 1960. – Vol. 60. – Section C. – №5.
252. Todd M. *The Early Germans*. – London, 2004.
253. Todorovič J. *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. – Beograd, 1968.
254. Tomaschitz K. *Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung*. – Wien, 2002.
255. Tooker L. F. *John Paul Jones*. – New York, 1916.
256. Treister M. The Celts in the north Pontic area: a reassessment // *Antiquity*. 1993. Vol. 67. – № 257. – P. 789-804.
257. Treister M. La Tène elements in the fine metalwork of the north-western Pontic area in the first century AD: some characteristic features of ornaments of the Petriki-Porogi type // *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – I Century AD, Dedicated to Zenon Woźniak* / Ed. by H. Dobrzanska, V. Megaw, P. Poleska. – Krakow, 2005. – P. 175-176.
258. Vinogradov Ju.G. Der staatbesuch der «Isis» im Bosporos // *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*. – 1999. – Vol. 5. – № 4. – P. 273-301.
259. Voigt M. M. Celts at Gordion the late hellinistic settlement // *Expedition*. 2003. – Vol. 45. – № 1. – P. 14-19.
260. Wilson J. F., Weiss D. A., Richards M., Thomas M., Bradman N., Goldstein D. B. Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2001. – Vol. 98. – № 9. – P. 5078-5083.
261. Woźniak Z. *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*. – Wrocław, 1974.
262. Woźniak Z. *Osadnictwo celtyckie w Polsce*. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970.
263. Young S. *The Celtic revolution. In search of forgotten years that changed the world*. – London, 2009.
264. Żygulski jun. Z. *Broń Starożytnia*. – Warszawa, 1998.

Геннадій Казакевич

КЕЛЬТИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ:
АРХЕОЛОГІЧНА, МОВНА
ТА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Підписано до друку 22.09.10
Здано на виробництво 23.09.10
Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 19.
Наклад 1500. Зам. № 940.

Видавець Сергій Наливайко
Свідоцтво ДК № 3527 від 14.07.09 р.
04215, м. Київ, а/с 145; тел.: 0 (50) 386-30-32
www.ukrainoznavstvo.info
info@ukrainoznavstvo.info

Віддруковано ЗАТ "ВПІОЛ"
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
серія ДК № 752 від 27.12.2001 р.

До уваги реалізаторів книг!

Запрошуємо до співпраці книготорговельні організації,
книжкові магазини та реалізаторів книг з усіх регіонів України

Пропонуємо Вашій увазі такі видання:

- 1) Наливайко С. І. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2009.
- 2) Наливайко С. І. Індодарійські таємниці України. – К., 2009.
- 3) Наливайко С. І. Українська індодаріка. – К., 2007.
- 4) Наливайко С. І. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять (на індодарійському матеріалі). – К., 2008.
- 5) Наливайко С. С. Етнічна історія Давньої України. – К., 2007.
- 6) Наливайко С. І. Давньоіндійські імена, назви, терміни: проекція на Україну. – К., 2009.
- 7) Губко О. Т. Психологія українського народу. Книга перша. – К., 2010.
- 8) Лакизюк В. П. Полонез над вічністю. Роман-хроніка. – К., 2010.
- 9) Казакевич Г. М. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. – К., 2010.
- 10) Наливайко С. І. Індійський міф. Український коментар. – К., 2010.

Готуємо до друку:

- 11) Наливайко С. С. Постаті Давньої України (доруська доба). (2010)
- 12) Губко О. Т. Психологія українського народу. Книга друга. (2010)
- 13) Давня Україна у свідченнях історичних джерел. Т. 1. Давньосхідні, грецькі та латинські автори, епіграфічні джерела. Упорядкування Сергія Наливайка. (2011)
- 14) Наливайко С. І. Зведений словник українсько-санскритських мовних сходжень. (2011)
- 15) Санскрит за 30 днів. Самовчитель.
- 16) Наливайко С. С. Походження Русі: пошук углиб віків. (2011)

...а також інші цікаві книжки.

**За докладнішою інформацією звертайтеся
на інтернет-сторінку**

Національного гуманітарного проекту

“Україна: у вимірі тисячоліть”

www.ukrainoznavstvo.info

або за телефоном 0 (50) 386-30-32

ГЕННАДІЙ КАЗАКЕВИЧ –
кандидат історичних наук,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка.

Автор монографій «Кельти: традиційна
культура та соціальні інститути» (2006),
«Відгомін карників»:

військові традиції давніх кельтів
на землях України IV-I ст. до н.е.» (2008),
автор та співавтор понад 60 наукових
та науково-популярних публікацій
в українських та зарубіжних виданнях.

Сфера наукових інтересів:
історія та культура давніх кельтів,
етнокультурні процеси у Східній Європі
періоду античності, релігія та міфологія
індоєвропейських народів.

